Claire Lalouette

civilizaţia egiptului antic

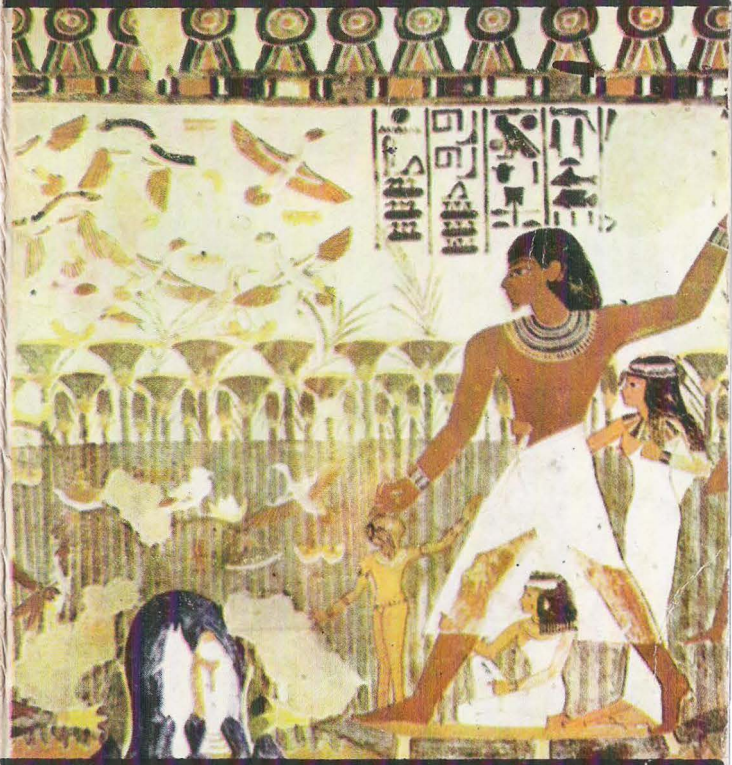

Editura Meridiane

Civilizația Egiptului antic

CIOBANU
DOREDANA-ANDREEA

Biblioteca de artă
Arte și civilizații

CLAIRE LALOUETTE
L'empire des Ramsès
© Librairie Arthème Fayard, 1985

Toate drepturile
asupra prezentei ediții în limba română
sînt rezervate Editurii Meridiane

Claire Lalouette

civilizaţia egiptului antic

Volumul II

Traducere şi note de
MARIA BERZA

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1987

Pe copertă:
Pescuitul în mlaştină (fragment)
Mormîntul lui Naht. Teba. Dinastia a XVIII-a

Capitolul IV

GLORIE ȘI DECADENȚĂ SAU APĂRAREA IMPERIULUI

A. VICTORIILE LUI MERENPTAH

După ce asigurase coregența [1] și poate chiar guvernarea Egiptului în timpul ultimilor 13 ani de domnie ai lui Ramses al II-lea, foarte înaintat în vîrstă, Merenptah, al treisprezecelea fiu al suveranului, a fost încoronat rege al Egiptului prin anul 1229 î.e.n. El va veghea timp de vreo zece ani asupra destinelor imperiului.

Horus, „taur puternic ce se veselește cu Maat".

Cele două Stăpîne, „cel a cărui putere este mare, iar izbînzile mărețe".

Horus de aur, „stăpînul spaimei, al cărui prestigiu este mare".

Regele Egiptului de Sus și de Jos, Baenre-Meri-Amon („berbecul lui Re, iubit de Amon").

Fiul lui Re, Merenptah („iubit de Ptah"), cel pe care îl mulțumește Maat.

După îndelungata domnie a tatălui său, domnia lui Merenptah, bine cunoscut atît la curte, cît și de către popor, pare să fi fost primită foarte favorabil. Un imn îi laudă calitățile, în manieră egipteană.

„O, Baenre-cel-iubit-de-Amon, primul între toate corăbiile [2], toiag puternic, paloș care

nimicește semințiile străine, suliță! El a pogorît din ceruri și s-a născut în Heliopolis, în timp ce pentru el se porunceau izbînzi asupra tuturor țărilor. Cît sînt de fericite zilele anilor tăi [de domnie], ce dulci îți sînt glasul și cuvintele pe cînd înalți Per-Ramses-cel-iubit-de-Amon, orașul care șade cu fața spre țările străine și statornicește hotarul Egiptului[3], orașul cu terase preafrumoase, cu casele scînteind de lapislazuli și peruzele — orașul în care sînt ținute carele de luptă, stau pedestrașii adunați și corăbiile sînt toate ancorate. Ele [țările străine] îți aduc tribut, [grăind], „Fii lăudat". Tu ai venit și cu oștile tale de arcași, cu chipul mîndru și degetele arzătoare, ce înaintează.... atunci cînd îl văd pe rege, cu pieptul înainte, gata de luptă. Și munții își pierd semeția dinainte-i, căci se tem de prestigiul care-l înconjoară. O, Baenre-cel-iubit-de-Amon, tu vei dăinui cît timpul nesfîrșit, iar timpul nesfîrșit va dăinui cît tine, căci ești statornic așezat pe tronul părintelui tău Re-Horakhty."[4]

Noi primejdii pentru echilibrul internațional

Curînd, armata va trebui să iasă din cantonamentele ei de la Per-Ramses, căci, de la sfîrșitul domniei lui Ramses al II-lea, noi amenințări apasă asupra echilibrului internațional, așa cum fusese el stabilit prin tratatul egipteano-hitit; aceste amenințări vin acum atît de pe uscat, cît și de pe mare.

Pe de o parte Asiria, instalată în lungul Eufratului și dominînd Mesopotamia, condusă de suverani ambițioși și puternici care domnesc la Ninive, constituie o primejdie permanentă pentru ținuturile hitite și regiunile din nordul Siriei, unde încearcă să-și extindă influența.

Pe de altă parte, aheii, învingători la Troia, exercită în toată Marea Egee și în Helespont o

supremație necontestată; civilizația ahee este foarte înfloritoare. Dar dorienii, veniți din nord (Iliria...) încep să pătrundă în Grecia; ei invadează toată țara, în valuri succesive, distrugînd tot ce le ieșea în cale; marile orașe ahee sînt, fără excepție, trecute prin foc și sabie. Atica este singura cruțată. Din Peloponeș, dorienii trec în Creta, unde ceea ce mai rămăsese din civilizația egeeană e spulberat. Insula Rodos e ocupată. În Asia Mică, năvălitorii ajung la coloniile aheilor de pe țărm. Însă armatele hitite, oprindu-le înaintarea, îi împiedică să ajungă în Cipru.

Or, această invadare a Greciei de către dorieni pare să îi fost precedată de invadarea parțială a Asiei Mici, unde noi popoare indoeuropene ar fi încercat să se instaleze. Regatul Hati se străduie plin de curaj să-i respingă pe năvălitori pe toate fronturile, însă va fi înghițit de vîrtej.

Aceste migrații ale popoarelor venite din Grecia sau Asia mică au avut două consecințe grave pentru menținerea păcii în Orient și pentru destinele imperiului egiptean.

Pe de o parte, în Grecia, aheii care nu s-au supus s-au îmbarcat cu femeile și copiii pe corăbii; unii s-au putut refugia în Atica și în insula Eubeea, dar cei mai mulți și-au ridicat iar pînzele și s-au îndreptat spre Libia, Fenicia și țara Canaanului.

Pe de altă parte, izgonite din Asia Mică, populațiile din Mysia, Lydia, Caria și Lycia s-au îndreptat pe mare spre Libia, în timp ce alții, pe uscat, au coborît de-a lungul coastei Mediteranei. A fost un exod uriaș.

Aceste popoare, aflate în căutarea unui nou habitat și care cutreierau atunci mările și uscatul, sînt numite în textele egiptene Popoarele de la miazănoapte și cele ale mării.

În acest redutabil context internațional îi urmează la domnie Merenptah lui Ramses al II-lea.

Avînd în vremea aceea vîrsta de vreo 60 de ani, dar energie și bun cunoscător al problemelor imperiului, Merenptah s-a străduit probabil să înlăture primejdia care va amenința curînd Egiptul — țara cea mai atrăgătoare și mai bogată de atunci — către care păreau să se îndrepte aceste popoare de obîrșii felurite, ce se adunau treptat în Libia și Canaan.

El îi trimite corăbii încărcate cu grîu lui Tudalia al IV-lea, regele hitit care, învins de năvălitori la toate hotarele, încearcă să reziste eroic. Acest gest dovedește că Egiptul mai stăpînea încă Mediterana.

Este de asemenea posibil să fi trimis și arme prinților sirieni, ca aceștia să poată asigura astfel apărarea lor și a imperiului. Această ipoteză se bazează deocamdată pe indicii foarte sărace: de pildă, la Ugarit a fost descoperită o sabie avînd cartușul lui Merenptah [5].

Aceste fapte, în orice caz singurele cunoscute pînă astăzi, dovedesc că noul faraon a adoptat o atitudine foarte activă în fața acestor tulburări venite din nord, de gravitatea cărora era perfect conștient.

Se pare că el a înțeles și apropiata necesitate a unui conflict armat și, ca primă măsură, a încercat să-și întărească frontiera libiană și asiatică, unde s-au produs probabil primele infiltrări străine. Poate atunci țara Kuș a profitat de situație ca să se răzvrătească, fapt indicat de un text sculptat pe o stelă provenită din templul de la Amada:

> „Au venit să-i spună Maiestății Sale că dușmanul a trecut hotarul [libian] la miazăzi. Aceasta s-a întîmplat în anul 4, în luna a doua a anotimpului secetei, ziua dintîi. Atunci oștirea cea viteză a Maiestății Sale i-a nimicit pe libienii cei nevolnici, astfel încît n-a mai rămas nimic din poporul acestei țări... cu sutele de mii. Restul au fost atîrnați în vîrful copacilor, la miazăzi de

Memfis. Toate bunurile capturate au fost aduse în Egipt, iar toate căpeteniile acestor ținuturi au fost puse pe fugă, mulțumită faimei vitejești a Maiestății Sale, ale cărei strigăte de război se încuibaseră în inimi.

Ei au făcut din Retenu o țară în care leul înaintează și calcă totul în picioare. Căci văpaia din gura lui era îndreptată spre fruntarii, zdrobind [dușmanii] dintr-o dată. Nu mai erau urmași în aceste țări. Medjaii[6] au fost aduși în Egipt, dîndu-se foc mulțimilor, iar cei rămași erau de față; li s-au retezat mîinile, căci se răzvrătiseră; celorlalți li s-au smuls ochii și urechile; așa au fost aduși în țara Kuș și s-au clădit din ei mormane în orașele lor, ca niciodată țara Kuș să nu se mai răscoale, pe veci, țară devenită jalnică.

Astfel Baenre-cel-iubit-de-Amon... s-a năpustit, precum un leu, spre hotarul de apus, apoi s-a ridicat, luptînd, pînă la capătul pămîntului, ca să caute toți dușmanii țării și niciodată să nu se mai petreacă asemenea răzmeriță.

O, Merenptah, chip viu al lui Re, spaima pe care o trezești a pătruns în partea de miazăzi a țării, în timp ce tu faci să tremure cele Nouă Arce și ținuturile din Retenu toate împreună, pînă la marginea întunericului. Baenre-cel-iubit-de-Amon i-a tîrît cu suflarea gurii sale, într-o singură dată i-a luat [pe toți].

El ocrotește Egiptul și liniștește Țara mult iubită. El îi uită pe nubieni și face să se tîrască la picioarele lui, precum cîinii, semințiile din țara Hati. Cei ce nu cunoșteau Egiptul pînă atunci vin acum singuri, din pricina puterii și a spaimei ce o sădește în suflete, din pricina măreției sale. El a legat țările și a dăruit pămînturilor egiptene pacea; el veselește Egiptul, căci știe ce îi e prielnic"[7].

În anul 4 al domniei, au avut loc prin urmare cel puțin două campanii, poate chiar trei, destinate mai întîi să-i respingă pe năvălitori la frontiera libiană și (poate) asiatică. Faptul că Hati e menționat printre dușmani nu se referă la poporul hitit, ci la invadatorii care veneau de acolo și poate chiar la cîțiva hitiți izolați care fugiseră din țara lor și încercau să se adăpostească în Egipt.

Cît despre cruzimea neobișnuită cu care a fost reprimată revolta din țara Kuș, ea subliniază neîndoielnic dorința lui Merenptah de a avea „mîinile libere" în sud, ca să-și poată concentra mai bine forțele împotriva principalului pericol.

Prima victorie dobîndită asupra Popoarelor mării

În anul 5 al domniei lui Merenptah, Egiptul este invadat la vest, în luna a doua a anotimpului secetos, luna mai.

O mare inscripție de optzeci de rînduri a fost sculptată, în legătură cu acest eveniment, la Karnak; din nefericire, textul are multe lacune, mai ales la început:

> „Căpetenia cea josnică, cel înfrînt în Libia, Meriay, fiul lui Des, coboară din țara Tehenu, cu arcașii lui... șardani, siculi [șakaruș a], ahei [akawaș a], lycieni [ruku], etrusci [turuș a] [8], ducînd astfel cu el floarea luptătorilor și războinicilor din țara lui. El își luase și femeia și pruncii... și ajunsese la hotarele de apus [ale Egiptului] în cîmpia Perire"[9].

De fapt, oastea cotropitoare se apropiase de Memfis. Popoarele menționate aici — o lacună în text face să ne lipsească două nume; poate filistinii [pelestiu] și libienii [libu, care au dat mai tîrziu numele țării] — sînt cu toții originari din Grecia și de pe litoralul Asiei Mici. Prin urmare, un număr destul de considerabil de emi-

granți se instalaseră deja în stepele libiene, ale căror pămînturi sărace nu le puteau oferi mijloace de trai suficiente, ceea ce explică dorința lor de a pătrunde în Egipt, țară binecuvîntată de zei.

Ei erau deja probabil organizați; în orice caz, aveau un șef, Meriay, care îi călăuzea în cotropirea pămînturilor ce nădăjduiau că vor deveni ale lor.

Se pare deci că reacția lui Merenptah nu a fost imediată. Într-adevăr, textul unei coloane descoperite printre ruinele templului acestui suveran, la Heliopolis [10], amintește sosirea năvălitorilor în a doua lună a verii, în timp ce bătălia însăși are loc în luna a treia, potrivit inscripției de la Karnak; aceasta i-a lăsat lui Meriay un răgaz de o lună, timp în care a înaintat în Deltă (unde teroarea resimțită a fost mare, după îndelungata perioadă de pace din timpul lui Ramses al II-lea) și poate a început chiar să se instaleze, ceea ce indică destul de limpede continuarea textului de la Karnak:

„Maiestatea Sa se mînie atunci din pricina lor, precum un leu:

« Ascultați cuvintele stăpînului vostru regal și țineți bine minte [regele se adresează probabil curtenilor strînși în grabă și îngroziți de vestea invaziei]. Sînt stăpînul vostru care vă călăuzește precum păstorul turma. Îmi petrec zilele gîndindu-mă [la binele vostru] precum un părinte care își ține pruncii în viață. Tremurați ca niște păsările, căci nu știți încă binele ce vi-l poate aduce părintele vostru... Cele Nouă Arce au și pîrjolit hotarele și răzvrătiții le trec în fiecare zi... În mai multe rînduri, ei au pătruns pînă în cîmpiile Egiptului și pînă la fluviul cel mare; ei și-au făcut acolo sălașe, unde își petrec zilele și nopțile... Ei au ajuns și la colinele Oazei, tăind ținutul Farafra [la sud-vest de Fayum]. Același lucru s-a întîmplat și sub alți regi, în

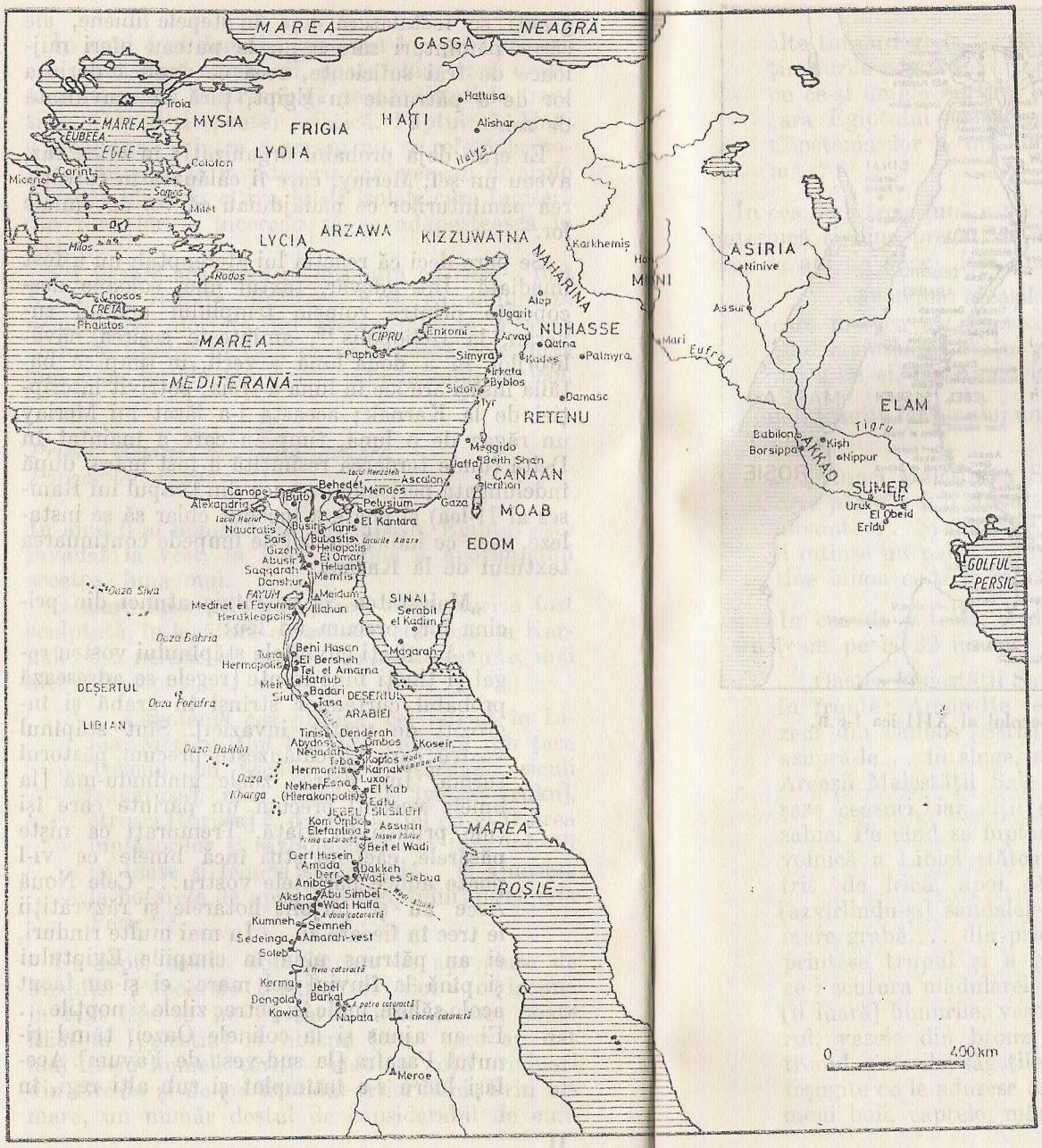

Lumea asiatică și africană în secolul al XIII-lea î.e.n.

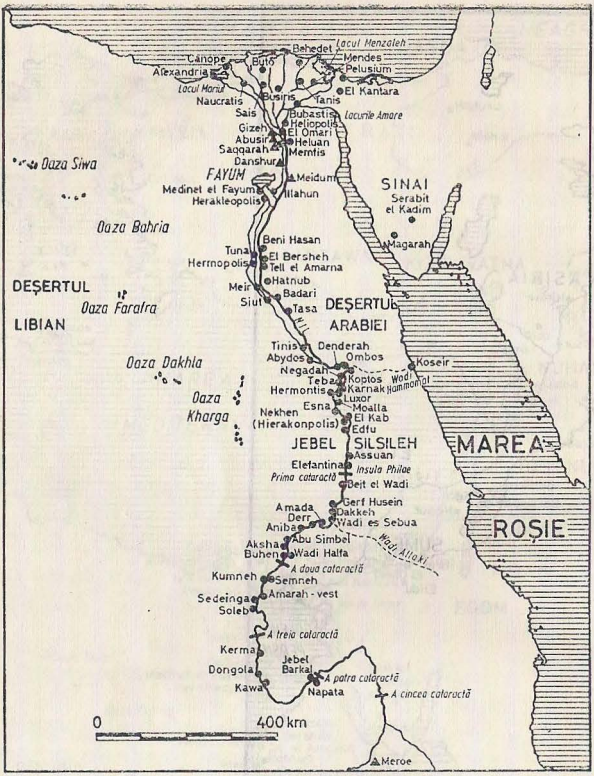

Egiptul în secolul al XIII-lea î.e.n.

alte timpuri grele... Căpeteniile lor străbat ținuturile toată ziua, luptînd spre a agonisi cu ce-și umple burțile. Ei se îndreaptă spre țara Egiptului ca să caute de-ale gurii... Căpetenia lor e un cîine josnic, fără inimă »“ [11].

În cea de a treia lună a verii, armata egipteană, puternică și bine pregătită (în ciuda celor cincizeci de ani de pace), iese din cantonamente.

„...căpetenia arcașilor, în fruntea oștii care mergea să nimicească țara Libiei. Pe cînd înaintează, brațul zeului cel atotputernic e cu ei, iar Amon le stă scut“ [12].

Ptah îi trimite faraonului un vis, ca să-l îndemne la luptă:

„Atunci Maiestatea Sa văzu în vis ceva care părea a fi o statuie a lui Ptah, stîndu-i dinainte... Și iată ce rosti: « Ia », zeul îi întinse un paloș, « și izgonește departe de tine inima ce-ți tremură »“ [13].

În cea de a treia zi din a treia lună a verii (cam pe la 22 iunie):

„Oastea Maiestății Sale pornește cu carele în frunte; Amon-Re le stătea alături, iar zeul din Ombos [Seth] își întinsese brațul asupră-le... în sînge, nici unul n-a scăpat. Arcașii Maiestății Sale îi căsăpiră preț de șase ceasuri, iar alții au fost trecuți prin sabie. Pe cînd se luptau, căpetenia cea nevolnică a Libiei stătea în picioare, împietrit de frică, apoi căzu în genunchi... [azvîrlindu-și] sandalele, arcul și scutul cu mare grabă,... din pricina spaimei ce-i cuprinsese trupul și a groazei fără margini ce-i scutura mădularele. Atunci nimiciră... [îi luară] bunurile, veșmintele, argintul, aurul, vasele din bronz, avutul femeii sale, tronul, arcurile, săgețile, toate lucrurile meșteșugite ce le adusese din țara lui, și de asemeni boii, caprele, măgarii [totul fu cărat]

la palatul regal, ca să fie adus ofrandă împreună cu prinșii. În timpul acesta, căpetenia cea nevolnică a Libiei se grăbea să fugă spre țara lui... [Comandantul] fortăreței de la apus dădu [apoi] de știre la palat, zicînd: «Meriay, cel înfrînt, e aici, trupul său fugind de mișel ce este; a trecut pe lîngă mine, în puterea nopții și a scăpat... dar e învins, căci toți zeii apără Egiptul. Toate lădăroșeniile lui, s-au prefăcut în pulbere, iar tot ce a grăit i se prăvale lui în creștet. Nu știm acum dacă e mort sau viu... Dar chiar de mai trăiește, nu va mai stăpîni, căci e înfrînt și e dușmanul oastei lui... În locul lui au așezat un altul [șef], ales dintre frații lui, care de-l va vedea i se va ridica împotrivă»"[14].

Pe cîmpul de bătălie morților le sînt tăiate mîinile, adevărate trofee ale victoriei, care vor fi aduse faraonului, pentru răsplată. Libienilor uciși li se taie și falusurile, ca și altor neamuri necircumscise, cum erau aheii. Apoi se dă foc taberei dușmane, după ce a fost jefuită cu multă grijă, iar corturile de piele sînt arse.

Începe atunci, prin orașele și satele Deltei lunga defilare a armatei victorioase care aducea prizonierii și prada de război, întîmpinată de veselia mulțimii.

„Căpeteniile arcașilor, pedestrașilor și carelor, toate regimentele oștirii erau încărcate cu pradă; în fața lor, măgarii purtau *phalloi* necircumcișii ai bărbaților Libiei ca și mîinile celor din toate țările care fuseseră cu ei; erau asemeni unor pești în iarbă...

Atunci toată țara scoase strigăte de bucurie pînă la cer, orașele și nomele aduceau laudă acestor întîmplări minunate care se petrecuseră...

Și (oștirea se perindă) pe sub balconul [palatului regal], spre a-i îngădui Maiestății Sale să-i vadă vitejia"[15].

Lista prăzilor e dată în principal de două documente: textul de la Karnak și columna victoriei de la Heliopolis.

La Karnak sînt mai mult înșirate listele captivilor:

„În total, 9376 oameni, dintre care:
Fii de căpetenii: 6359.
Siculi: 222 bărbați.
Etrusci: 742 bărbați.
Libieni: 218 bărbați.
Femeile căpeteniei: 12.

dar și:

Săbii de bronz ale maşawaşilor [16]: 9111.
Caii ce au purtat căpetenia cea nevolnică a Libiei și pe pruncii săi prinși de vii: 12.
Felurite vite: 1308.
Felurite vase: 3174“[17].

Pe columna de la Heliopolis sînt menționați tot 9376 captivi, ceea ce dovedește că în Egipt scribii își făceau datoria cu sîrguință. Dar aici prada reprezentată de animale și obiecte e mai precisă:

„Giuvaieruri din aur și argint: 531; vase de bronz: 3174; cai: 44 [se știe cu siguranță că popoarele cotropitoare nu aveau care, ci numai niște căruțe trase de boi și că nu aveau prea mulți cai]; boi vii, măgari, capre, berbeci: 11594; țesături de in regal: 64 bucăți; săbii: 9268; arcuri: 6860; tolbe și săgeți: 128860 — și toate bunurile lor“.

În sala mare a palatului regal, regele li se înfățișează curtenilor.

„Slujitorii Maiestății Sale scoteau strigăte de bucurie pînă la cer, iar curtea era și ea acolo, de o parte și de alta...
Regele. — [sfîrșitul discursului]: « Re a izbîndit, puterea lui se îndreaptă împotriva celor Nouă Arce. Suteh îi dăruiește izbînda și puterea lui Horus, care se bucură de Adevărul-Dreptate. Cele Nouă Arce sînt lovite... Eu sînt fiul cel mare pe tronul lui Geb; cînd m-am suit [pe tron]... acești libieni urzeau să făptuiască lucruri rele în

Egipt. Vedeți, acum ei au căzut, i-am nimicit... Binefacerile mele sălășluiesc în trupurile oamenilor, eu le aduc mai mult bine decît părintele și maica lor... Eu fac astfel ca Egiptul să înainteze precum un fluviu. Norodul mă iubește, așa cum îl iubesc și eu; eu dăruiesc oamenilor adierile [vieții] în orașele lor. Numele meu e lăudat în cer și pe pămînt... Sînt slăvit din pricina puterii mele. În gura tinerelor generații, epoca mea va dăinui, ca aceea a fericitelor împliniri, potrivit lucrărilor măreție și binefăcătoare ce pentru ele le-am făptuit..." *Curtenii:* — „Măreț cu adevărat e ceea ce s-a întîmplat Egiptului... Dinaintea noastră se înfățișează fapte de seamă, pe care părinții noștri n-au avut prilejul a le trăi, minuni ce fi-vor povestite viitorimii. De acum înainte, libienii* vor fi niște milogi, prinși și duși de aici. Tu ai îngăduit ca dușmanii să fie ca lăcustele, iar trupurile lor sînt împrăștiate pe toate drumurile... Cît despre noi, în toate anotimpurile, somnul ne e lipsit de grijă»"[18].

Se pare că, cel puțin de data aceasta, Merenptah nu a participat la luptă. El era vîrstnic și credea poate că înfrîngerea cotropitorilor, slab pregătiți de război, insuficient echipați și ale căror mișcări pe cîmpul de luptă erau prost coordonate, era neîndoielnică. Cum se puteau împotrivi căruțele greoaie, trase de boi, carelor ușoare și armăsarilor viforoși ai Maiestății Sale? Într-adevăr, armatei egiptene i-au trebuit doar șase ceasuri ca să le pună pe fugă — derută importantă, care i-a dăruit Egiptului o pace provizorie. Cel dintîi asalt al Popoarelor mării fusese respins.

Monumentele celebrează această victorie. S-au ridicat poate și alte columne triumfale, asemănătoare aceleia găsite la Heliopolis (aflată în prezent

* Vezi p. 19, rîndurile 4-8 ale textului triumfal de la Karnak (n. tr.)

la muzeul din Cairo). Textul acesteia relatează și el lupta care a avut loc în anul 5, iar reprezentările sculptate în basorelief sînt foarte semnificative pentru gîndirea religioasă ramesidă.

Pe una din laturi (în raport cu textul triumfal) sînt reprezentate trei divinități care îi oferă regelui paloșul victoriei. Acestea sînt, de sus în jos, Amon, Astarte, Sekhmet. În paralel, pe cealaltă latură (în raport cu scena reprezentînd prizonieri) alte trei divinități oferă și ele regelui paloșul. Ele sînt, de jos în sus, Re-Horakhty, Seth, Montu. Acest paralelism, care plasează pe același plan cele două mari divinități solare, divinitățile străine sau asimilate și divinitățile războinice, iar zeii egipteni sînt alăturați armonios zeilor străini, este cu siguranță voit. Împreună, ei simbolizau puterea și apărarea imperiului.

Invazia și această bătălie, care au intervenit după o jumătate de veac de pace, au impresionat probabil puternic spiritele.

Un mare text triumfal este sculptat pe o stelă depusă la Karnak; el face din Merenptah un erou legendar și se termină printr-un emoționant imn pentru pace:

> „O mare bucurie a pogorît asupra Egiptului și fericirea crește în orașele Țării multiubite. Ele grăiesc despre izbînzile lui Merenptah asupra semințiilor tehenu. [Egiptenii nu cunoșteau încă numele acestor popoare noi și, pentru ei, Libia, situată dincolo de hotarele lor apusene, rămînea țara vechilor tehenu]. Cît e de iubit, prințul victorios! Cît e de măreț regele printre zei! Cît e de înțelept stăpînul poruncilor!
>
> Ah, cît e de plăcut să ședi la sfat! Ah, să poți cutreiera drumurile fără teamă în inimă. Fortărețele sînt părăsite, puțurile au fost din nou deschise, pregătite iarăși pentru soli; meterezele zidurilor sînt liniștite și doar soarele îi trezește pe străjeri. Paznicii s-au culcat și dorm. Iscoadele sînt acum pe ogoare, [umblînd] după pofta ini-

mii. Pe pajiști, vitele pasc în tihnă, fără păstori și trec [singure] rîul prin vad. Nici o chemare, nici un strigăt în noapte: « Stai! Vine cineva care vorbește graiul altor oameni ». Lumea merge cîntînd, și nu se mai aude nici o jeluire. Orașele sînt din nou locuite, iar cel care își ară ogorul ca să aibă roade și le va mînca singur.

Re s-a întors cu fața spre Egipt, cînd a fost adus pe lume, astfel fiind menit, ocrotitorul lui, regele Egiptului de Sus și de Jos, Baenre, fiul lui Re, Merenptah".

Din nou reunit, Imperiul și-a redobîndit pacea. Textul continuă:

„Căpeteniile cad zicînd: Salam![19] Nici unul nu-și înalță capul din cele Nouă Arce.
Înfrîntă e țara Tehenu.
Hati e pașnic.
În Canaan a pierit tot răul.
Askalon e luat.
Gezer e cucerită.
Yenoam e ca și cum n-ar fi existat nicicînd.
Israelul e nimicit, n-a rămas nici măcar sămînța lui, Siria a devenit o văduvă pentru Egipt.
Toate țările sînt unite; în ele domnește pacea.
Toți cei ce rătăceau sînt acum legați de regele Egiptului de Sus și de Jos, Baenre, fiul lui Re, Merenptah, dăruit cu viață precum Re, în fiece zi"[20].

Această stelă e denumită uneori *stela Israelului*, deoarece prima mențiune istorică a poporului evreu apare în acest text.

Egiptenii iubeau pacea și zilele trăite în tihnă. Făgăduiala zorilor liniștiți pare să fie cuprinsă în acest discurs al lui Amon-Re către Merenptah (Karnak):

„Ia securea, rege al zorilor sacre, cu puterea neînfrîntă, cu brațul viteaz cînd își zdrobește dușmanul. Tu ai adus toate semințiile străine ce-ți călcaseră hotarele. Tu ai luat tot pămîntul, în partea lui de miazăzi și l-ai pecetluit cu pecetea ta la miază-noapte"[21].

După aceste evenimente zguduitoare, viața își reia cursul în Egipt „precum un fluviu".

Pacea regăsită, zeii și imperiul

Familia regală părea capabilă să asigure continuitatea dinastiei. Merenptah avea două soții, care se numeau (influența marelui Ramses este încă puternică): Isis-Nefret (cea de a doua) și Bent-Anat (tot a doua).

Fiul cel mare, Seti-Merenptah, fusese asociat potrivit tradiției rameside, încă de la vîrsta de doisprezece ani, campaniilor militare ale tatălui său, fără îndoială cele din anul 4. În textul papirusului de la Orbiney, el poartă titlurile următoare: „Scrib regal, comandant al armatei, dregător al regelui, fiul său august, Seti-Merenptah"[22].

Se pare de asemenea că, tot în conformitate cu tradiția ramesidă, el a fost asociat și la putere, în calitate de coregent.

Merenptah continuă opera spirituală a tatălui său și se conformează noii ideologii imperiale, intuită probabil deja de Horemheb.

Marii zei ai trinității rameside figurează chiar în numele de încoronare ale suveranului. El este „berbecul lui Re", „cel iubit de Amon" și „cel iubit de Ptah".

Zeii imperiului continuă să fie onorați pe același plan cu zeii egipteni. Alte două basoreliefuri, sculptate pe coloana de la Heliopolis, sînt semnificative; deasupra scenelor deja descrise figurează două reprezentări: pe de o parte zeul Amon, cu fața spre Merenptah, îi întinde cu mîna dreap-

tă un paloș: „Apucă-ți paloșul împotriva tuturor semințiilor străine"; regele, purtînd pe cap coroana roșie, împlinește pentru zei riturile tămîierii și libațiunii. În paralel, zeița Anat, încununată cu mitra albă cu pene și două coarne orizontale, pe spate atîrnîndu-i o panglică lungă, îi înfățișează suveranului paloșul cu mîna dreaptă; ea este „Anat, stăpîna întregii țări"; Merenptah, care săvîrșește ritul tămîierii, poartă coroana albastră. În felul acesta, Victoria este plasată pînă la urmă sub patronajul celor două mari divinități ale Egiptului și imperiului: Amon și Anat. Aceste două reprezentări constituie un fel de „versiune prescurtată" a celor deja descrise, totodată mult mai semnificativă, mai ales dacă remarcăm faptul că Amon este cel care se preocupă de țările străine *(khasut)*, în timp ce Anat ocrotește însuși Egiptul *(ta)*; acest schimb voluntar de atribuții subliniază neîndoielnic strînsa coexistență a celor două divinități, unite ca să întărească și să apere imperiul lui Ramses.

Situația templelor, îmbogățite considerabil de către ramesizi și care tindeau să constituie împreună cu pămînturile lor, așa cum am văzut, mari domenii practic independente față de coroană, avînd propriile lor organisme paramilitare și o jurisdicție proprie, era nu numai primejdioasă, dar și foarte confuză.

Încă din anul al doilea al domniei, Merenptah a ordonat un recensămînt al tuturor bunurilor din temple. Textul decretului care a poruncit efectuarea acestui inventar oficial a fost sculptat în micul templu de la Medinet Habu, pe partea de sud și de nord a sanctuarului bărcii sacre:

> „Anul 2, luna întîi a anotimpului revărsărilor, ziua a 29-a, sub Maiestatea regelui Egiptului de Sus și de Jos, Baenre-cel-iubit-de-Amon. Maiestatea Sa poruncește să se ordone scribului regal, preot-lector, maimarele preoților, mare intendent, al doilea (?) părinte divin, adevărat și august, de a în-

făptuí marea numărătoare a tuturor zeilor şi zeiţelor din Egiptul de Sus şi de Jos"[23].

Acest decret este reînnoit în anul 3; textul său a fost sculptat chiar pe terasa de sus a templului funerar al reginei Hatşepsut de la Deir el Bahari (la sudul porţii de granit):

„Anul 3, a treia lună a anotimpului revărsărilor, sub Maiestatea regelui Egiptului de Sus şi de Jos, Baenre-cel-iubit-de-Amon, fiul lui Re, Merenptah. Maiestatea Sa porunceşte să se ordone scribului regal, preotlector, mai-marele preoţilor, intendent, *cel dintîi* părinte [divin], adevărat şi august, de a face numărătoarea tuturor zeilor Egiptului de Sus şi de Jos"[24].

Nu se cunosc rezultatele acestui recensămînt, care privea cu siguranţă bogăţiile aparţinînd divinităţilor, a căror întindere regele a voit s-o cunoască.

La Teba, Rom-Roy deţine în continuare funcţia de mare preot al lui Amon. El e reprezentat, pe o stelă descoperită la Jebel Silsileh, alături de regele Merenptah, adorîndu-l pe zeul teban; monumentul era menit să comemoreze o vizită făcută de faraon şi marele preot la carierele din zonă. Rom-Roy se autointitulează „prinţul, părinte divin cu mîinile pure, ştiutor al tainelor cerului, pămîntului şi lumii de dincolo, sacrificator (!) al lui Kam-Atef*, comandantul oştenilor lui Amon, mai-marele argintului şi aurului din casa lui Amon, mai-mare peste lucrările tuturor monumentelor Maiestăţii-Sale, mare preot al lui Amon"[25]. El mai este şi „mai-mare peste toţi preoţii din Egiptul de Sus şi de Jos"[26], prin urmare un personaj important şi ambiţios.

Ca mulţi alţi preoţi ai lui Amon, el este şeful construcţiilor regale. Se pare că, în timpul pontificatului său de la Karnak, el nu a construit

---

* Formă de manifestare a lui Amon, avînd sensul de „cel ce a împlinit vremea să"; este reprezentat cu chip de şarpe (n. tr.).

nici un templu și nici o capelă, dar a avut grijă să restaureze locuința marilor preoți, situată în partea de sud-est a domeniului lui Amon, la nivelul curții și în afara ei, care se întindea între pilonul al șaptelea și al optulea (deci pe axul nord-sud al templului) pe malul Lacului Sacru, monument ale cărui fundații datează din timpul dinastiei a XII-a. În primul rînd el a dispus reconstrucția clădirii anexe rezervate brutarilor și celor care făceau berea pe domeniul divin. El a voit să comemoreze acest fapt și pentru aceasta a poruncit să i se sculpteze chipul, împreună cu textul unei inscripții, pe pilonul al optulea de la Karnak. Această uzanță, rezervată pînă atunci faraonului, a fost deci uzurpată de Rom-Roy; faptul este important și demonstrează cu prisosință fărîmițarea treptată a anumitor privilegii regale în favoarea preoților tebani. Textul descrie lucrările întreprinse spre slava marelui preot:

„O, preoți puri, scribi ai templului lui Amon, fericiți slujitori ai ofrandelor divine, cei care se îndeletnicesc cu făcutul aluatului, al berii, al dulciurilor, al pîinii și cei ce trudesc pentru stăpînul lor, voi cei ce pătrundeți în sala pură din templu, rostiți-mi numele în fiece zi, îngrijiți-mi bunul nume, aduceți-mi slavă pentru faptele mele bune de om puternic. Am găsit cămara aceasta în paragină, cu zidurile surpate, lemnăria putredă, ușorii cei din lemn căzuți, ca și vopseaua de pe chipuri. Am ridicat-o din nou, mai mare ca înainte, înălțînd-o, lărgind-o, astfel ca munca să fie trainică. Așa, am făcut ușori din gresie, am întărit ușile cu lemn de cedru adevărat; [la fel am făcut] cu cămara dinlăuntru, unde șed cei ce se îndeletnicesc cu făcutul pîinii și al berii. Am împlinit aici o lucrare mai bună decît cea dinainte, spre ocrotirea [slujitorilor] zeului meu Amon, stăpînul zeilor. De aceea ascultați cu luare aminte cele ce vă spun“[27].

La Memfis, funcția de mare preot al lui Ptah aparținea încă familiei regale. Preoții memfiți erau într-adevăr conduși de Hori, fiul lui Khaemuaset, care preluase toate privilegiile tatălui său. El era, prin urmare, nepotul lui Merenptah.

În Egiptul de Sus însă, nu numai la Teba, dar și în alte orașe, situația este mai dificilă sau confuză.

La Abydos, Yuyu, fiul marelui preot precedent, Unennefer, i-a urmat tatălui său; acestuia îi va urma, la rîndul lui, propriul său fiu. Funcția a devenit un apanaj de familie. Merenptah a consacrat o stelă de alabastru zeilor din Abydos, în templu; este vorba de o stelă destul de originală, „independentă", care poate fi privită pe toate fețele. În partea anterioară se detașează trei statuete în altorelief: cea a lui Osiris, din centru, este flancată în stînga de către imaginea lui Isis și în dreapta de cea a lui Merenptah, care deține astfel în triada tebană rolul zeului-fiu, Horus.

Regele și zeița îl înlănțuie pe zeu cu brațele, alcătuind astfel o unitate învestită cu aceeași putere magică. Pe stîlpul dorsal un text sculptat în patru coloane pune în valoare faptele regelui în cinstea zeului din Abydos, fiecare coloană avînd deasupra, alternativ, cîte un cartuș regal, din cele două existente conform uzanței.

> „O, stăpînul meu, părintele meu Osiris, îți ocrotesc orașul din noma Abydos, îți sporesc sanctuarul din Ro-Setau [28], îndoiesc cantitatea pîinilor de ofrandă menite *ka*-ului tău"[29].

Pe latura din dreapta a stelei se poate citi:

> „O, părintele meu Osiris, îngăduie să fiu în preajma ta precum fiul tău Horus, căci îți aduc numai binefaceri, întocmai ca și lui, și te iubesc"[30].

Merenptah era și el prezent, deși mai modest, și în marele sanctuar din Abydos, unde bunicul și tatăl său înălțaseră monumente.

Q.2.A.

Funcțiile spirituale ale marilor preoți din Egiptul de Sus se amestecau tot mai confuz cu cele mai înalte funcții laice.

Astfel, la Tinis, marele preot al zeului Onuris (care a jucat întotdeauna un rol important), Onurmes sau Inhermose, în funcție de transcriere, cumula înalte funcții religioase, militare și chiar administrative la palatul regal. Viața lui ne este cunoscută grație biografiei sculptate la ordinul lui pe pereții mormîntului său rupestru de la Naga'el Maşayikh:

„Scribul regal, scribul recrutărilor pentru Stăpînul Țării Duble, marele preot al lui Re la Tinis, șambelan al lui Șu și Tefnut, mare preot al lui Onuris, Onurmes, cel care pregătește jubileele și prosperitatea domnului său regal, Stăpînul Dublei Țări, Baenre-cel-iubit-de-Amon, stăpînul aparițiilor glorioase, Merenptah-cel-ce-se-veselește-cu-Maat, zice: « am fost un prunc bun, un copilandru cuminte, un băiat sîrguincios, un tînăr înțelept. Am urmat studii cu osebire strălucite în Casa Învățăturii, de care nu m-am putut dezlipi.

Am fost iubit de stăpînul meu regal, folositor zeului său, cu inima nesătulă de a făptui pentru ei numai bine.

Am fost un bărbat ager pe corabie și neadormit, în timp ce echipajul lăsat de veghe [se putea odihni] mulțumită mie.

Eram viteaz în cer și neobosit pe pămînt, în vreme ce priveam multele marșuri [ale soldaților] , precum... Eram cu adevărat scribul oștirii de care, oștire numeroasă, măreață, nemărginită. Eram și tălmaci pentru semințiile străine, lîngă stăpînul meu regal, scrib destoinic, făcîndu-și datoria. Stăpînul meu îmi vorbea de față cu întreaga țară. La-m lăudat pe rege, dînd sfaturi și vorbind în fiece zi cu slujitorii săi, care [îmi] spuneau « Mare e încrederea ce ți-o arată! ». Eram cel care îi

numea oamenii și îi ocrotea slujitorii, pînă ce regele mi-a întărit funcția, făcînd din mine un *Prieten*.

Eram slujitorul... lui Șu, cel care îi umplea vistieria și intendent al grînarului dublu, ce era vîrfuit cu bunuri. Eram folositor în templu, destoinic pe ogoare».“[31]

Cîte îndeletniciri, și ce diverse, pentru un singur om!

Acest cumul de puteri spirituale și lumești în mîna marilor demnitari, rezervat în teorie faraonului, va deveni treptat pentru acesta o altă primejdie, contribuind și la fărîmițarea autorității sale reale, în egală măsură cu uzurparea privilegiilor sau constituirea unor apanaje de familie.

Mai multe funcții de mare preot puteau fi uneori asigurate de unul și același personaj. Am constatat aceasta în cazul lui Onurmes, mare preot al lui Re și Onuris, la Tinis.

A mai existat și acel Amenuahsu („Fie ca Amon să-l facă să dăinuie!“), cunoscut grație unei stele rupestre descoperite la Jebel Silsileh și care a fost mare preot al lui Sobek *, Anubis și Honsu.

În cintrul stelei, regele Merenptah, urmat de vizirul Panehesi, o oferă pe Maat unui număr de patru divinități care îi stau în față: Amon-Re, Montu, Sobek și Hator. După toate probabilitățile, această stelă a fost comandată de vizir după o vizită a regelui la cariere. Amenuahsu însă e reprezentat ca orant în partea inferioară a monumentului, lîngă un imn de slavă adus zeilor, în beneficiul *ka*-ului regal:

„Fie-ți slăvit *ka*-ul, o, Amon-Re, zeu primordial, care ai existat cel dintîi! Bucurie

---

* Zeul-crocodil din mitologia egipteană, adorat la început în orașul Shedit (numit Krokodilopolis de către Herodot) din Fayum, ca divinitate a apei; mai tîrziu cultul lui s-a răspîndit în întreg Egiptul. În imperiul de mijloc e unit cu Re (Sobek-Re) și considerat zeu creator. Apoi începe să fie considerat zeu nefast și identificat adeseori cu Seth (n. tr.).

pentru Montu, stăpînul din Hermonthis! Plecăciune dinaintea zeului meu Sobek! Adorație către zeiță pentru *ka*-ul regal al Stăpînului Dublei Țări, Baenre-cel-iubit-de-Amon, dăruit cu viață. Fie ca ei, urmîndu-și *ka*-ul, să dăruiască o viață fericită *ka*-ului marelui favorit al zeului perfect, cel iubit de Stăpînul Dublei Țări, copleșit de laude în timpul vieții pe pămînt pe lîngă Horus, taurul puternic, [bărbatul] cu fapte chibzuite și cuvîntări alese, ale cărui vorbe aduc mulțumire și care umple în chip fericit inima stăpînului său, mai-mare peste preoții tuturor zeilor, marele preot al lui Sobek, Anubis și Honsu, Amenuahsu"[32].

Aceste fapte subliniază poate efortul de sincretism religios caracteristic epocii rameside, dar consacră totodată și puterea deținută de anumiți reprezentanți ai clerului.

Importanța dobîndită sub domnia lui Merenptah de clerul diferiților zei constituie o amenințare serioasă pentru viitor, doar dacă pe tron nu se va urca un suveran energic.

Ne-au parvenit puține date precise asupra domniei lui Merenptah.

Pe stela precedentă, vizirul Panehesi, unul dintre personajele cele mai de seamă ale regatului, este înfățișat însoțindu-l pe suveran. Numele lui care înseamnă „Negrul", arată că era poate originar din sudul Egiptului.

Într-un grup statuar provenind de la Deir el Medineh, el e reprezentat în spatele regelui și al reginei, purtînd și titlurile conferite de obicei acestui înalt personaj: „purtător de evantai de-a dreapta regelui, primar al orașului".

Pe o stelă de la Jebel Silsileh poate fi văzută încă triada guvernamentală de atunci: regele, prințul Seti-Merenptah și vizirul Panehesi adorîndu-l pe Amon. Stela a fost consacrată de Pane-

hesi în beneficiul regelui, așa cum indică inscripția sculptată pe soclu:

„Slavă *ia*-ului tău, Amon-Re, și de asemenea Eneadei divine din Nuu. Fie ca ei să dăruiască viață, statornicie, putere, belșug și bucurie *Ka*-ului regelui Baenre-cel-iubit-de-Amon, dăruit cu viață. Făcut de sfetnicul, învățăcelul Maiestății Sale, primarul orașului, vizirul Panehesi"[33].

Acesta și-a deținut probabil funcția de vizir timp de mai mulți ani, după care ea a fost încredințată succesiv lui Pensekhmet („Omul-lui-Sekhmet") și Merisekhmet („Cel-iubit-de-Sekmet"), care, după nume, erau viziri de origine memfită; în ceea ce privește activitatea și personalitatea lor, nu deținem nici un tel de date.

Guvernarea țărilor din sud a fost asigurată de doi viceregi ai Nubiei, care s-au succedat unul altuia: Mesui și Khaemtir. Ei au lăsat inscripții scurte, ca și cîteva reprezentări în templele nubiene și sudaneze: la Bet el Wali, Amada (pe un basorelief, Mesui îl adoră pe Re-Horakhty, stînd în genunchi), la Aniba și Aksha. Cît despre Khaemtir, reprezentat în templul din Buhen, el va fi încă în funcție sub Seti al II-lea.

B. UZURPATORUL AMENMES ȘI REVENIREA LUI SETI AL II-LEA

Merenptah menținuse prin urmare imperiul intact, în ciuda serioaselor primejdii, iar puterea lui nu era contestată, deși începuseră să se contureze o serie de dificultăți interne. În Valea Regilor continuau lucrările de construcție a mormîntului său. În anii 7 și 8, Panehesi merse să le inspecteze.

La moartea lui, survenită cam prin anul 1218 î.e.n., s-a petrecut un eveniment pe care îl ignorăm. Se constată numai că succesiunea a fost asigurată de un oarecare Amenmnes („Amon e

cel care l-a adus pe lume") și nu de Seti-Merenptah, urmașul de drept.

Ce s-a întîmplat cu adevărat? Nu putem decît să formulăm ipoteze.

După unii egiptologi[34], Amenmes ar fi fost un scrib al necropolei tebane, devenit vizir. Într-adevăr, în papirusul Salt, judecarea unui conflict între lucrătorii de la Deir el Medineh e înfățișată unui „vizir Amenmes"; meșterul Paneb, care a fost declarat vinovat, se plînge unui anume Mose, care ar putea fi porecla lui Seti-Merenptah. Mose hotărăște că vizirul nu are dreptate și îl demite din funcție. Știind că prințul i-a provocat disgrația și dorind să se răzbune, Amenmes ar fi uzurpat tronul la moartea lui Merenptah. Dar aceasta presupune multe complicități (?).

Potrivit altei ipoteze[35], evenimentul ar fi fost rezultatul unui complot de harem (cum vor mai fi și altele!). În texte, mama lui Amenmes este numită „Takhat, mama regelui", deși nu pare să fi fost nici una dintre soțiile lui Merenptah și nici o prințesă din familia regală, doar, eventual, o concubină. La moartea lui Merenptah, cu condiția să se admită lipsa moștenitorului Seti, un complot l-ar fi adus la putere pe acest fiu al suveranului defunct și al unei femei din harem. Și în acest caz era oricum necesar un sprijin important din partea prietenilor și altor curteni care îl susțineau (?).

În orice caz, domnia lui Amenmes a fost neinteresantă și scurtă; ea a durat vreo patru ani, pînă în 1213. Pînă acum au fost găsite doar cîteva nume în cartușul acestui suveran și o serie de inscripții oficiale la Karnak, Sheikh abd el Gurnah și Rameseum; Amenmes a dispus să-i fie săpat și un mormînt în Valea Regilor. Seti al II-lea, odată ajuns la putere, a poruncit să fie șters numele uzurpatorului de pe toate monumentele.

În orice caz, acest intermezzo dovedește că puterea regală este serios amenințată din interior prin însuși faptul că devine vulnerabilă în fața comploturilor urzite de către demnitari (?) sau

elemente din harem (?). În viitor, alte documente vor lămuri poate această situație, încă obscură pentru noi.

După revenirea lui Seti al II-lea, dinastia ramesidă legitimă preia din nou puterea pentru aproximativ șase ani.

„Horus, «taur puternic, iubit de Re»,
Cele două Stăpîne, «cel ce apără Egiptul și leagă țările străine»,
Horus de aur, «cel ale cărui victorii sînt măreție pretutindeni»,
Regele Egiptului de Sus și de Jos, Userkheperu-Re-Meri-Amon («Puternice sînt devenirile lui Re, cel iubit de Amon»),
Fiul lui Re, Seti-Merenptah."

Într-o inscripție sculptată, aflată în curtea templului lui Amenofis al IV-lea din Luxor, Seti al II-lea își afirmă puterea regală și imperială:

„Zeul desăvîrșit, fiul lui Amon, adus pe lume de Mut, doamna cerului, suveranul ce ia stăpînire tot pămîntul, regele puternic care leagă țara precum îi este voia, după ce a adus-o cu bine la țărm... statornic pe tronul regelui Egiptului de Sus și de Jos, *regele Egiptului și soarele celor Nouă Arce*" [36].

Seti al II-lea afirmă astfel oficial tradiția ramesidă, însă prestigiul faraonic, reprezentat în chip desăvîrșit de Ramses al II-lea, pare să fie violent atacat.

Noul suveran vrea să fie la rîndul lui pentru Egipt, ca și ilustrul său bunic, dătător de belșug și prosperitate. El apare astfel în textul unui decret sculptat pe o stelă din gresie depusă la Karnak (în fața zidului de apus al curții „ascunzătorii", pe partea interioară); din nefericire, semnele sînt foarte mutilate pe alocuri, iar data e în mare parte ștearsă:

„Fiul lui Re, stăpînul aparițiilor glorioase, Seti-Merenptah, dăruit cu viață, iubit de Amon mai mult decît orice alt rege, pentru care a făcut să înverzească [37] din nou Egiptul și deșertul... Bucatele sporesc, după ce Renenutet [38] s-a împreunat cu trupul lui; el face astfel ca Egiptul să dăinuie mulțumită roadelor vînătorii, pescuitului și ogoarelor... ca și (?) pînă acum. Toți zeii sînt mulțumiți și îi aduc laude; inimile lor tresaltă de bucurie, iar brațele sînt încărcate de viață și putere... Eu sînt chipul lui Amon, iar cuvintele făurite în inima lui se află în gura mea" [39].

Acest text se înscrie și în ideologia lui Ramses al II-lea. Citind inscripțiile din această epoca avem impresia că descendenții lui au vrut să mențină moștenirea materială și spirituală lăsată de el. Se pare însă că mijloacele le-au cam lipsit — ne referim la puterea necontestată și incontestabilă, iar de data aceasta la prestigiul armelor.

Cu toate acestea, în măsura în care se poate constata, Seti a încercat să elimine dificultățile prin care trecea puterea regală în interiorul țării.

Dacă Amenmes, vizir de origine tebană, este cu adevărat uzurpatorul tronului, faraonul pare să ti tras învățămintele de rigoare din acest eveniment redutabil. Cei doi viziri a căror existență o cunoaștem sub domnia lui provin, aproape sigur, din nord: unul se numește Pa-Re-em-neb („Re e în sărbătoare" — copilul se născuse probabil în ziua unei sărbători a zeului, la Heliopolis); celălalt e Hori, mare preot al lui Ptah la Memfis, nepot și el al lui Ramses al II-lea, prin Khaemuaset, deci văr de al doilea al faraonului.

Am mai vorbit de privilegiile pe care și le arogase sub domnia precedentă, marele pontif teban, Rom-Roy, ce își sculpta propria imagine pe un pilon al sanctuarului de la Karnak. Seti îl înlocuiește pe Rom-Roy, foarte vîrstnic (deținea funcția de la sfîrșitul domniei lui Ramses al II-lea), cu Mehuhi, ce pare să fi fost unul dintre demnitarii

fideli lui; într-adevăr, el poartă, fapt foarte rar printre marii preoți ai lui Amon, titlul de „scrib regal adevărat", adică de secretar personal al regelui; era prin urmare un curtean aflat în serviciul suveranului.

Astfel Seti a vrut probabil să-și așeze oameni siguri în posturile-cheie ale statului.

Dar el nu a putut să oprească total mișcarea ce tindea să facă din înaltele funcții sacerdotale apanaje de familie. Astfel, lui Hori i-a urmat, la Memfis, fratele său Pahemneter; un grup statuar, aflat în prezent la Luvru, îi reprezintă pe amîndoi. În acest caz, primejdia era poate mai mică, deoarece ambii făceau parte din familia ramesidă.

Dar la Abydos, de-pildă, lui Yuyu, mare preot al lui Osiris, îi urmează fiul său Unennefer (cel care purta același nume ca bunicul său, și el preot de rang înalt). Încă din copilărie, el fusese destinat să ocupe acest post, păstrat în familie de mai multe generații; acest lucru este indicat de textul sculptat pe o statuie a personajului, conservată la Luvru:

> „El a început să-l slujească pe zeu încă de pe cînd era copil, ager, sănătos și înfloritor, în fiece zi, asemănîndu-se astfel cu un prunc al mlaștinilor [40]. Pe cînd zilele treceau, laudele sporeau și ele."[41]

Unennefer era și mai puternic decît tatăl și bunicul lui, deoarece el cumula diversele funcții de la Abydos, fiind în același timp mare preot al lui Isis și slujitor al lui Horus.

În ciuda strădaniilor sale, Seti al II-lea putea să frîneze, dar nu să stăpînească în întregime acest lent proces de dezmembrare a puterii regale prin înflorirea particularismelor locale.

Dificultățile interne vor spori pînă la sfîrșitul dinastiei a XIX-a; succesiunile nu se petrec în mod regulat, iar anarhia se instalează treptat.

C. PRIMUL DECLIN:
RAMSES-SIPTAH ŞI REGINA TAUSERT

Seti al II-lea luase în căsătorie o tînără pe nume Tausert („cea puternică"), pe care a făcut-o „mare soţie", dar aceasta nu era, din cît se pare, de neam regal. Nu se cunoaşte nici numele urmaşului desemnat pentru succesiune. Datele care ne-au parvenit însă despre aceste domnii sînt insuficiente, izvoarele fiind sărace, din pricina numărului redus de monumente.

La moartea lui Seti al II-lea, prin 1206, i-a urmat la tron un adolescent: Ramses-Siptah („Ramses-fiul-lui-Ptah"). S-a crezut multă vreme că au fost doi suverani distincţi: Merenptah-Siptah şi Ramses-Siptah, căci dacă numele Siptah era comun, *prenumele* erau diferite, adică numele din cartuş al regelui Egiptului de Sus şi de Jos. Această reconstituire este uneori anevoioasă, dar s-a putut stabili, foarte recent, că era vorba de unul şi acelaşi faraon, care îşi schimbase prenumele [42]. Cine era el? Mama sa nu era o mare soţie regală. Să fi fost oare un fiu al lui Merenptah, deja vîrstnic, avut cu o concubină, deci un frate vitreg al lui Seti al II-lea? Sau un fiu al lui Seti al II-lea şi al unei concubine? Ori poate un fiu al lui Amenmes, deci alt uzurpator?

Remarcabil este faptul că, la Medinet Habu, în templul funerar al lui Ramses al III-lea, basorelieful reprezentînd procesiunea statuilor regilor strămoşi ai suveranului îi menţionează, după Merenptah, doar pe Seti al II-lea şi pe Setnakht [42]. Prin urmare, au fost omişi deliberat Amenmes, Ramses-Siptah şi regina Tausert (care îşi aroga protocolul regal).

Într-adevăr, aceasta, împreună cu omul ei de încredere, cancelarul Bay, probabil de origine siriană, a acaparat o mare parte din putere. Este posibil ca cei doi să-l fi aşezat pe Ramses-Siptah pe tron la moartea lui Seti al II-lea şi ca Tausert, văduva suveranului, să fi luat în căsătorie adolescentul regal. În cazul în care mumia, înfăşurată

din cîte se pare în grabă și depusă într-un sarcofag cu numele de Ramses-Siptah în mormîntul lui Amenofis al II-lea [44] din Valea Regilor, e într-adevăr a sa, el era, cînd a încetat din viață, un bărbat încă tînăr. Era oare fiul lui Seti al II-lea sau al lui Amenmes și al unei concubine siriene? Aceasta ar explica, poate, interesul pe care i-l purta cancelarul Bay. În orice caz, căsătorindu-se cu el, Tausert îi conferea o anumită legitimitate.

A fost el la început un figurant destinat să mascheze ambițiile lui Tausert și ale lui Bay? Faptul că aceștia doi aveau interese comune este întărit de mai multe dovezi. Și unul și celălalt au dispus să le fie săpate mormintele în Valea Regilor, privilegiu rezervat pînă atunci numai faraonului, iar pe pereții mormîntului ei, Tausert e reprezentată împreună cu cei doi soți regali — Seti al II-lea și Ramses-Sipath.

Toate acestea nu puteau decît să dăuneze puterii faraonului și prestigiului Egiptului, deși era menținută în continuare doctrina imperială a lui Ramses al II-lea.

Astfel, pe o stelă rupestră depusă de viceregele țărilor din sud la Abu-Simbel (marele templu, terasa nordică), poate fi văzut Ramses-Sipath adorîndu-i pe Amon, Mut, Re, Seth și Astarte, în cea mai pură tradiție ramesidă.

Încă de la urcarea lui pe tron, Ramses-Siptah pare să se fi interesat de administrarea Nubiei. Să fi avut loc oare acolo o revoltă, în mijlocul acestor evenimente tulburi? E foarte posibil și conform obiceiurilor africane. Sau era un mijloc de a-l îndepărta pentru moment pe tînărul rege de la curte, spre a lăsa cîmp liber ambițiilor lui Tausert și Bay?

În orice caz, încă din primul an de domnie, suveranul se duce în Nubia, pînă la Abu-Simbel, pentru a-l instala pe Seti, noul vicerege. E un

pretext oficial despre care ne informează două grafitti:

— unul la Abu-Simbel, pe zidul incintei mici, care se întinde — sau, mai precis, se întindea — între soclul colosului regal meridional şi stînca în care e săpat marele templu:

„Slavă să-i înălţăm lui Amon, rugîndu-l a înzestra cu viaţă, sănătate şi belşug *ka*-ul solului regal la toate seminţiile străine, picioarele Stăpînului Dublei Ţări, ce umple inima lui Horus în palatul său, mai-mare peste carele Maiestăţii-Sale... cînd Maiestatea Sa a venit să-l înalţe pe fiul regal din Kuş, Seti, pe locul său, în anul dintîi al Stăpînului Dublei Ţări, Ramses-Siptah"[45].

— cealaltă la Wadi Halfa:

„Anul dintîi al zeului desăvîrşit, Ramses-Siptah. Slavă să-i fie adusă lui Horus din Buhen, rugîndu-l a înzestra cu viaţă, sănătate şi belşug, hărnicie, laude şi iubire *ka*-ul solului regal la toate seminţiile străine, slujitorul zeului-lună, scribul Neferher, fiul lui Neferher, de la arhivele faraonului, după ce a venit şi a primit laudele diriguitorilor Nubiei, împreună cu viceregele din Kuş, Seti, *cu prilejul primei sale expediţii victorioase*[46]."

Termenul de *expediţie victorioasă* sugerează oare existenţa unei rebeliuni ce a trebuit înfrîntă, sau este pur formal? Prima ipoteză pare cea mai verosimilă, sudanezii profitînd adeseori de schimbările domnilor ca să se revolte, dar nu sîntem în posesia altor informaţii în legătură cu acest subiect.

În orice caz, în anul 3 al domniei, calmul s-a restabilit; două inscripţii sculptate în templul de la Wadi Halfa evocă supunerea conducătorilor ţării Kuş:

„Anul 3, sub Maiestatea regelui Egiptului de Sus şi de Jos, Akhenre-Setepenre («cel ce îi e de folos lui Re, alesul lui Re»), Fiul

lui Re, «Merenptah»-Siptah. A sosit slujitorul ce ține evantaiul de-a dreapta regelui, scribul regal, vistiernicul, scribul regal la arhivele faraonului, intendent în templul lui Amon, Pyay, ca să primească cele folositoare din țara Kuș.

Anul 3... Făcut de mai-marele peste carele Maiestății Sale, solul regal la toate seminţiile străine, [care a sosit] să-i suie pe marii diriguitori pe scaunele lor și să împlinească cele menite de inima faraonului, Hori, fiul lui Kawa" [47].

Prin urmare, au sosit trimișii speciali ai palatului regal, dintre care unul să adune tributurile, iar altul să-i întărească în funcții pe șefii rămași fideli Egiptului. Același Hori, fiu al lui Kawa, i-a urmat lui Seti ca vicerege, între anul 3 și anul 6 al domniei.

Descendența ramesidă legitimă rămîne totuși influentă. Astfel, Hori, fiul marelui preot al lui Ptah cu același nume, prin urmare strănepotul lui Ramses al II-lea, este numit vizir și primar al Tebei. Originar din Memfis, Hori efectuează în exercițiul funcțiunii mai multe vizite în Orașul din Sud, însoțit de funcționari memfiți, ca de pildă în anul 4. El este adeseori menționat în textele de pe ostraca descoperite în Valea Regilor.

Din acest moment, istoria Egiptului devine pentru noi o succesiune de pete de umbră și lumină. Izvoarele devin tot mai rare, acest lucru arătînd el însuși anarhia care domnea probabil în țară, unde lucrările meșteșugarilor sînt mult mai puțin importante.

Cîteva personaje ne apar prea adeseori imprecise: un anume Hori (altul!) mare preot al lui Amon, care, deși deținea o funcție atît de înaltă, nu ne e cunoscut decît grație inscripției sculptate pe soclul statuii fiului său Kanekht, locotenent al carelor și arcașilor, care îl numește părinte al lui, și un alt mare preot al lui Amon, Minmose, de

la care ne-a rămas o statuie steleforă, prezentînd un imn către Re:

„Tu te faci nevăzut în orizontul lui Manu [48] în fiece zi. Stelele neobosite te slăvesc, Stelele indestructibile te adoră. Îngăduie-mi, de voiești, să-mi potolesc setea în unda rîului. Pentru *ka*-ul lui Minmose“[49].

Scurtimea textului, lipsa oricărei titulaturi (mai ales în cazul unui personaj cu un rang atît de înalt, tilul său de mare preot figurînd doar pe muchia stelei) trădează sărăcia acelor timpuri și evocă grave dificultăți interne.

Ne e cunoscut și numele lui Iyroy, mare preot al lui Ptah, care i-a urmat probabil lui Hori, dar nu se știe în ce condiții și nici care îi era originea.

Funcția de mare preot la Abydos este singura ce pare să rămînă stabilă, în mîinile aceleiași familii: Sa-aset („fiul lui Isis“), „cel ce umple inima Stăpînului Dublei Țări și îi umple urechile cu fapte de dreptate și cuvîntări în care nu va fi scos nimic “[57] este fiul lui Yuyu și fratele lui Unennefer, cărora le-a urmat în *mod legal*.

Nu știm care a fost sfîrșitul lui Ramses-Siptah, dar, după moartea lui, Tausert ia titulatura regală și domnește probabil vreo cîțiva ani, secondată de sirianul Bay.

În imperiu și în ansamblul lumii orientale, primejdiile sporesc tot mai mult. Popoarele mării, numeroase și mai bine organizate, s-au instalat în Libia și țara Canaanului, amenințînd chiar Egiptul la apus și răsărit, cu forțe puternice, terestre și navale.

D. SETNAKHT ȘI ZEII SALVEAZĂ EGIPTUL

Nu avem nici un fel de documente asupra vieții din Egiptul de atunci. Dispunem numai de tabloul pe care Ramses al III-lea îl va înfățișa după urcarea

sa pe tron, asupra anarhiei ce domnea în Egipt, înainte ca tatăl său să devină suveran al Dublei Țări.

„Și era această țară a Egiptului uitată și părăginită, iar fiece om asemenea ei. Nu mai avea Gură superioară de mulți ani ce se scurseseră și alții ce vor veni. Țara Egiptului era [pe mîna] dregătorilor și mai marilor orașelor; fiecare își ucidea semenii, fie ei mari sau mici. Apoi sosiră alte timpuri, ani goi, în timpul cărora Yarsu, un sirian [51], a fost căpetenie peste oamenii Egiptului. El făcu astfel ca țara întreagă să-i aducă daruri; apoi își strînse slujitorii credincioși și împreună jefuiră bunurile. Ei făcură zei din oamenii de rînd și nu se mai aduseră ofrande în templele din orașe.

Dar zeii răsturnară aceste lucruri și aduseră pacea, ca să fie din nou rînduială în țară, după datină: ei îl înălțară pe fiul lor, trup din trupul lor, ca să devină regele întregii țări pe tronul lor, Userkhare-Setepenre [« Puternică e apariția lui Re, alesul lui Re »], fiul lui Re, Setnakht [« Seth-este-puternic »], cel iubit de Re și iubit de Amon. El e asemenea lui Khepri [52] [dar este] Seth atunci cînd îl cuprinde mînia. El puse rînduială în țara răzvrătită, ucise bărbații cu inima ticăloasă [Bay?], din țara mult-iubită, purifică tronul cel mare al Egiptului și se sui pe tronul lui Atum ca rege al Dublei Țări. El îndreptă chipurile ce ședeau plecate și fiece om își recunoscu fratele, care stătuse pînă atunci precum o stană. El înălță la locul lor templele din orașe, le umplu cu ofrande, închinate Eneadei, precum era obiceiul.

Pe mine mă alese să fiu prinț pe tronul lui Geb. Eu am devenit Gura superioară a tărîmurilor egiptene, mai mare peste toată țara, strînsă într-un singur mănunchi".[53]

Disensiuni interne? Revoluție? Sau poate luptă împotriva partidei siriene care uzurpase tronul în detrimentul descendenței legitime? Știm doar că Setnakht a restabilit ordinea, după o serie de masacre și uciderea lui Bay, iar Egiptul, în care domnea din nou pacea, și-a reluat cursul obișnuit al vieții.

Se consideră că el a întemeiat altă dinastie, prin urmare a XX-a. Dar el era poate unul dintre descendenții, cu siguranță numeroși, ai lui Ramses al II-lea, așa cum ar părea să indice și basorelieful de la Medinet-Habu, despre care am vorbit mai sus. În orice caz, el a dovedit, ca și ilustrul său predecesor, o mare putere de acțiune și aceeași iubire de patrie.

Un alt text menționează și anumite lupte îndîrjite, aruncînd o altă lumină, deși neclară, asupra acestei perioade anarhice; el a fost sculptat pe o stelă descoperită la Elefantina:

„Trăiască Maiestatea lui
Horus, taur puternic, plin de vitejie.
Cele două Stăpîne, cel ale cărui apariții sînt frumoase precum ale lui Ta-tenen.
Horus de aur, plin de putere și virtute, ce îi respinge pe răzvrătiți.
Regele Egiptului de Sus și de Jos, Stăpînul Dublei Țări, Userkhare-Setepenre.
Fiul lui Re, stăpînul aparițiilor glorioase, Setnakht [cel iubit de Re și iubit de Amon], iubit de Amon-Re, regele zeilor, plăsmuit de Re după asemănarea lui, al cărui nume e imaginea lui Atum, iar chipul cel al Marii Eneade. Voia lui îi bucură pe toți, căci este precum Ochiul lui Re. Țara a încetat a fi năpăstuită, țara mult-iubită s-a îndepărtat de deznădejde; inima zeului tresaltă de bucurie... căci brațul lui l-a ales pe Maiestatea Sa, aflat deasupra milioanelor [de ani?] fără să bage în seamă sutele de mii ce-i stau în urmă. Toate semințiile se supun voii sale, care aduce belșug(?) celor năpăstuiți, precum făptuiește însuși Re...

Maiestatea Sa era precum părintele său Sutekh, întinzîndu-și brațele ca să smulgă Egiptul celor ce l-au răpit, puterea sa încercuindu-[l] cu ocrotire magică. Atunci, vrăjmașilor aflați dinaintea sa li se împietriră inimile de spaimă și se împrăștiară mai iute decît păsăruicile cînd le fugărește șoimul cel viteaz [54]. Ei lepădară aurul și argintul Egiptului, dăruit lor de acești asiatici ca să se îndrepte spre ei izbînzile ce le-ar fi adus stăpînirea Țării mult-iubite [55]. Dar urzelile lor s-au destrămat și făgăduielile nu li s-au împlinit. Căci toți zeii și toate zeițele s-au ridicat atunci și au săvîrșit minuni pentru zeul desăvîrșit, prezicîndu-i un mare măcel, deoarece zeii hotărîseră că lumina se va așterne din nou [asupra Egiptului].

În anul 2, luna a doua a anotimpului secetei, ziua a zecea, nu mai rămăsese nici un răzvrătit împotriva Maiestății Sale, în nici o țară, iar Maiestății Sale i se putut spune: «O, Stăpîne al acestei țări, inima ta e fericită, căci profeția zeilor s-a împlinit împotriva dușmanilor tăi; ei cu toții au pierit din țară și nu mai e puterea pedestrășilor și a carelor, decît acelea ale părintelui tău [56]. Toate templele sînt din nou deschise. În cămările divine se poate pătrunde iarăși spre a le spori [belșugul] [57]» " [sfîrșitul textului, un rînd întreg, e foarte mutilat].

Acest text face prin urmare aluzie la o serie de lupte ce ar fi avut loc chiar în Egipt și pe care zeii, împreună cu Setnakht, le-au încheiat cu bine. Dușmanii sînt fie tocmiți de asiatici, fie asiaticii înșiși. În primul caz, ar putea fi vorba de o tentativă a cancelarului Bay de a prelua puterea („cumpărîndu-și" aliați și poate chiar o parte din armată), căreia i s-au opus în mod firesc numeroși egipteni și în primul rînd descendenții lui Ramses ce ocupau, așa cum am văzut, posturi importante. Ne-am putea întreba dacă nu a fost cumva vorba de o primă tentativă de invazie din

partea Popoarelor mării, venite din Canaan, care ar fi profitat de anarhia ce domnea atunci în Egipt ca să încerce să se instaleze, ceea ce ar justifica aluzia făcută la carele și la infanteria străină. Aceasta ar mai explica și faptul că n-a avut loc nici o campanie asiatică decît în anul 8 al domniei lui Ramses al III-lea (fiul și succesorul lui Setnakht). Dar atunci de ce nu e menționat nici un nume de popor invadator, așa cum s-a făcut întotdeauna?

Pentru clarificarea acestei probleme, nu ne rămîne decît să sperăm și de data aceasta în descoperirea de noi documente.

Se pare că doi ani de domnie i-au fost de ajuns energicului Setnakht pentru înfrîngerea revoltei — sau a invaziei — și restabilirea în Egipt a prosperității ce decurgea din ordinea monarhică. Doi ani, straniu paralelism cu Ramses I care întemeiase, în doi ani de domnie, o dinastie, a XIX-a.

Din căsătoria sa cu regina Tii-Meriaset („Tii cea iubită de Isis"), Setnakht a avut un fiu, Ramses, pe care l-a desemnat drept succesor. Acesta a fost ultimul erou al Egiptului, cel care îl va ocroti și îl va salva, în timp ce în jurul său toate statele antice ale Orientului se vor prăbuși unul după altul în vîltoare.

E. RAMSES AL III-LEA SAU ULTIMA PERIOADĂ GLORIOASĂ

Prin anul 1198 î.e.n., Ramses începe o lungă domnie de treizeci și unu de ani.

„Horus, taur puternic, rege falnic,
Cele două Stăpîne, [regele] cu jubilee măreție precum Ta-tenen.
Horus de aur, bogat în ani precum Atum, monarhul ce apără Egiptul și leagă țările străine.

Regele Egiptului de Sus şi de Jos, Usermaatre [« Puternică e dreptatea lui Re »], iubit de Amon.

Fiul lui Re, Ramses, regent al Heliopolisului."

La moartea lui Setnakht, Ramses al III-lea îşi asumă îndatoririle filiale, înainte de orice gest politic, aşa cum făcuse şi Ramses al II-lea faţă de tatăl său Seti. Şi de data aceasta, corabia regală, purtînd corpul mumificat al suveranului defunct, însoţit de Ramses şi de înalţi demnitari, se îndreaptă spre Teba, unde Setnakht, salvatorul, se va odihni în mormîntul său situat în partea de apus:

„[Părintele meu] merse să odihnească în orizontul său, asemenea zeilor Eneadei. S-a săvîrşit pentru el cele ce s-au săvîrşit pentru Osiris; apoi a fost purtat în corabia sa regală pe fluviu, spre a odihni în palatul său veşnic, la apus de Teba" [58].

Regele ales de zei

Se pare că încoronarea noului faraon a avut loc la Teba, îndată după acest eveniment. Potrivit tradiţiei, Ramses al III-lea (aşa cum făcuse mai înainte Tutmosis al III-lea) se proclamă drept ales al zeilor şi, ca în cazul lui Horemheb, ceremonia se petrece în mijlocul veseliei zeilor şi oamenilor.

„Părintele meu Amon-Re, stăpînul zeilor, Re-Atum şi Ptah-cel-frumos-la-chip [se recunoaşte aici o formă a trinităţii sacre rameside] m-au făcut să apar ca Stăpîn al Dublei Ţări, pe tronul celui ce m-a zămislit. Am primit, în mijlocul uralelor, tronul părintelui meu; ţara îşi aflase iarăşi pacea şi se veselea, fericită că mă vede rege al Dublei Ţări, aşa cum fusese Horus pe tronul lui Osiris. Am apărut atunci cu coroana *atef*,

purtînd *uraeus*-ul. Mi-am așezat diadema cu două pene, precum Ta-tenen. M-am suit pe tronul lui Horakhty, împodobit cu însemnele [regale], precum Atum." [59]

După marile războaie victorioase, în anul 12 al domniei, Ramses va aminti faptul că zeii fuseseră cei care l-au ales și l-au așezat pe tron, în textul sculptat pe o stelă depusă la Medinet-Habu. Regele se adresează curtenilor:

„Am fost rege încă din copilărie, precum o făptură a zeului, și m-am așezat în pace pe tron. El [Amon-Re] m-a ales, el m-a găsit printre sute de mii și m-a ridicat, cu mîinile lui, Stăpîn al Sudului și al Nordului. Nu am luat nimic prin silnicie, nu am pus stăpînire pe tron prin înșelăciune [60], ci coroana mi-a fost așezată pe creștet cu o inimă plină de iubire; am fost înștiințat că voi domni peste Egipt. Zeii și zeițele se veseleau cînd am primit podoabele celor doi Stăpîni și celor două Stăpîne [61], în timp ce în mîini țineam *flagellum*-ul, sceptrul *heqa* și sceptrul *ames* [atribute tradiționale de ceremonie ale suveranului]" [62].

Cu prilejul tuturor marilor ceremonii și sărbători, îndeosebi sărbătoarea Opet, regele își va manifesta cu fidelitate recunoștința și supunerea față de Amon:

„Inima mea îți urmează sfaturile în fiece zi, de cînd am fost ales printre sute de mii ca să fiu rege și regent al celor Două Țărmuri. Tu m-ai găsit încă pe cînd eram un prunc de țiță, apoi am fost așezat și sînt pe tronul tău" [63].

Această fervoare manifestată față de zeul încoronării și al victoriilor explică bogatele danii făcute de faraon templului acestuia din Teba.

Războaiele împotriva Popoarelor mării

Situația externă era foarte amenințătoare. În Libia, după înfrîngerea suferită din partea lui Merenptah, Popoarele mării se organizaseră și se infiltrau în Deltă. La nord, regatul Hati, copleșit de evenimente, în ciuda eforturilor eroice ale lui Supiluliuma, își trăia ultimele clipe și avea să dispară curînd de pe harta Orientului Mijlociu. Năvălitorii se răspîndiseră spre sud, în Cilicia, Naharina și Amuru. Mari porturi feniciene, precum Ugarit, au fost distruse și arse. Ciprul le-a căzut la rîndul său în mîini, iar Canaanul a fost încetul cu încetul cotropit de către aceste popoare indoeuropene, care, instalate în marele imperiu egiptean din Asia, amenințau acum metropola însăși. Ramses al III-lea va opune o rezistență îndîrjită acestor războinici veniți de pe mare și de pe uscat, iar Egiptul va fi singurul stat ce va rămîne din întreaga lume antică.

Izvoarele de care dispunem în legătură cu aceste lupte sînt destul de numeroase. Într-adevăr, Ramses al III-lea a poruncit să se sculpteze pe pereții templului său funerar de la Medinet Habu (malul stîng teban) basoreliefuri și texte relatînd, într-o ordine aproximativ cronologică, războaiele pe care a trebuit să le poarte împotriva Popoarelor mării. Medinet Habu este o mare carte de istorie pietrificată, o adevărată fericire pentru filologii și istoricii moderni care încearcă, prin derularea textelor și a imaginilor, să clarifice cronologia și evenimentele principalelor conflicte desfășurate cu mai bine de trei mii de ani în urmă, ce stau la baza multora dintre statele noastre moderne.

Stilul epic, caracteristic inscripțiilor din vremea lui Ramses al II-lea, domină aceste narațiuni. O nouă *Chanson de geste* eroică ia naștere. Dacă valoarea magică a cuvintelor conduce la ceea ce poate fi uneori interpretat de către un spirit modern drept exagerări emfatice sau o anume „propagandă" regală, care pentru egiptenii din antichitate nu constituie altceva decît o modali-

tate de a eterniza puterea și triumful Egiptului, în funcție de valoarea creatoare a Verbului, textele sînt totodată presărate cu imagini splendide, simple sau mitice, uneori de un lirism grandios sau de o poezie emoționantă.

Demonstrații militare în Sudan

Potrivit tacticii tradiționale a faraonilor, Ramses își întărește mai întîi frontiera sudică. El întreprinde prin urmare o campanie în Sudan, înainte de anul 5 al domniei. Este vorba mai degrabă, din cîte se pare, de o demonstrație de forță decît de un adevărat război. Regele revine apoi la Teba, unde consacră, lui Amon și Mut, trei șiruri de prizonieri sudanezi:

> „Căpeteniile din nevolnica țară Kuș zic: « Salut ție, *o rege al Egiptului și Soare al celor Nouă Arce*, îngăduie-ne sufiarea vieții ce ne-o dăruiești de obicei, iar atunci noi îți vom sluji cei doi *uraei*“ [64].

Asigurîndu-și liniștea, cel puțin vremelnică, în sud, Ramses părăsește Teba și pleacă în Libia, de unde primise știri alarmante.

Anul 5 — Popoarele mării atacă la apus

Ramses și oastea lui urcă spre Deltă precedați de stindardele lui Up-Uaut (zeul războinic „care deschide drumurile“), Honsu, Mut și Amon. Căci zeul din Teba este cel care îi trimite și îi călăuzește:

> „Maiestatea Sa înaintează, cu inima falnică, în tărie și izbîndă, împotriva nevolnicei țări Timhiu, care stă în puterea Maiestății Sale. Părintele său [Amon] e cel care îl trimite în pace din palatul său din Teba și îi întinde paloșul ca să-i respingă pe răzvrătiți și să-i nimicească pe

cei ce nu mai erau pe apa lui, deschizînd pentru el drumuri pe care nu se mai păşise nicicînd pînă atunci"[65].

Ideologia imperială pretinde ca toate ţările din jur să se afle sub dominaţia Egiptului.

Regele e în carul lui, tras de doi armăsari: unul se numeşte „Izbîndă-în-Teba", la fel ca unul dintre cei ce l-au purtat pe Ramses al II-lea la Kadeş; numele celuilalt, „Baal-e-pe-braţul lui", arată persistenţa cosmopolitismului căutat al credinţelor religioase. Deodată,

„veniră să-i spună Maiestăţii Sale: « Semiţiile tehenu sosesc, ei au uneltit şi acum alcătuiesc un tot unic, nemărginit, cuprinzîndu-i pe libu [popor din Asia Mică, ce a dat chiar numele ţării], seped şi maşawaşi [popor de origine berberă, instalat în vest din timpul dinastiei a XVIII-a]; ţările strînse laolaltă se aruncă năvalnic asupra Ţării mult-iubite ». Atunci, Maiestatea Sa se apropie de orizontul stăpînului universului [templul său], spre a-i cere tărie, vitejie şi putere. Părintele său Amon, stăpîn al zeilor, îl făcu să înverzească iarăşi [îi dărui o energie mereu reînnoită] şi puterea braţului lui fu într-al său, spre a nimici semiţiile timhiu ce îi călcaseră hotarele. În tot acest răstimp, Montu şi Seth îşi pogorau ocrotirea lor magică de-a stînga şi de-a dreapta lui; Up-Uaut era dininte-i croindu-i calea, şi astfel făcură ca puterea să-i fie mare şi inima plină de virtute, spre a zdrobi semiţiile cele lăudăroase" [55].

Ramses se aruncă în luptă şi îşi înfruntă duşmanii; cu ajutorul săgeţilor şi prin văpaia uraeusului (fiica lui Re, care posedă aceeaşi natură ignee ca şi tatăl ei) îi doboară.

„El pătrunde în mijlocul sutelor de mii, viteazul care, întinzîndu-şi braţul, îşi înfige săgeata în locul ce poftește [a-l atinge], taur

vrednic, cu inima tare și coarnele ascuțite, nimicind toate semințiile. Neamurile timhiu sînt zdrobite, ucise pe loc și zac în mormane, dinaintea cailor. El le-a oprit în gîtlejuri lăudăroșeniile. Brațul lui a făcut să le piară sămînța, mulțumită puterii părintelui său Amon, care i-a dăruit toate pămînturile laolaltă" [67].

„Maiestatea Sa le ieși dinainte precum vîlvătaia ce se ivește trosnind din tufișuri. Ei se simțiră atunci ca niște păsăruici prinse în plasă; fură loviți, așa împiedicați în plase cum erau și făcuți scrum, zdrobiți și azvîrliți la pămînt, unii peste alții, în chiar sîngele lor. Înfrîngerea lor fu grea, de negîndit. Vedeți, nenorocirea lor se înalță pînă la cer; uriașele mormane alcătuite de trupurile lor zăceau chiar pe locul unde fuseseră nimiciți, [cadavrele] lor alcătuiau piramide în țara lor, mulțumită marii puteri a regelui viteaz, unic stăpîn al forței, precum Montu [62]."

Lupta se încheie în favoarea Egiptului; nici nu putea fi altfel, deoarece zeii erau favorabili:

„Ticluirile lor [ale dușmanilor] fură întoarse cu susul în jos, nimicite, răsturnate prin voia zeului atotputernic; ei cerșeau, cu gura lor, [îndurare] stăpînului, dar acest zeu milostiv, căruia gîndurile îi sînt știute, nu sălășluia în inima lor; căci zeul acesta, stăpînul zeilor, făptuiește totul întru mărirea Egiptului, pentru veșnicie" [69].

Odată victoria dobîndită, în această primă înfruntare cu Popoarele mării (în condiții ale căror detalii ne scapă), Ramses al III-lea contemplă, odihnindu-se în carul său, strîngerea prăzii, prizonierii, cărora li se leagă mîinile la spate, și multilarea morților ce zac pe cîmpul de bătălie. Toate aceste elemente sînt consemnate cu mare

precizie, Egiptul fiind țara scribilor, și ordonate cu grijă, în cinci grupe:

„Totalul mîinilor: 12659. Totalul mîinilor: 12532.
Totalul falusurilor: 12868. Totalul mîinilor: 12535.
Totalul falusurilor: 12535“[70].

Egiptenilor le plăceau ordinea și măsura în toate!

Încărcat cu această pradă, Ramses al III-lea se întoarce victorios în capitală, însoțit de soldații și ofițerii săi, precedat de captivii înșiruiți pe patru rînduri nesfîrșite, unii legați chiar de carul faraonului — un adevărat triumf *roman*, atunci cînd prizonierii legați defilează prin fața palatului regal:

„Toți cei rămași în viață au fost duși prizonieri în Egipt, mîini și falusuri fără număr au fost luate drept pradă, căpeteniile au fost legate sub fereastra la care se ivește regele. Iar mai-marii tuturor semințiilor străine erau adunați acolo, privindu-și înfrîngerea... toate aceste neamuri vor fi lipsite de șira spinării[71] pentru un timp nesfîrșit; astfel, picioarele lor nu vor mai păși peste hotarele Egiptului... «Țara care ne-a frînt șira spinării», zic ei vorbind de Țara mult-iubită, «al cărei stăpîn ne-a zdrobit *ba*-ul pentru un timp veșnic și nesfîrșit»“[72].

Ramses, înconjurat de dregătorii lui, rostește un discurs:

„Vedeți aceste lucruri frumoase și vrednice ce le-am făptuit. Amon-Re, stăpînul zeilor, al cărui prunc e Faraonul, a «dus cu sine» semințiile timhiu, seped și mașawaș, tîlhari care ar fi făcut să se abată nenorocirea asupra Egiptului; acum ei sînt mormane sub talpa sandalelor mele, iar rădăcinile le-au fost smulse; după o singură luptă, ei au

încetat să mai calce pămîntul Egiptului, aceasta mulțumită hotărîrilor iscusite ale Maiestății Mele împotrivă-le, pentru ca Țara mult-iubită să se bucure iarăși. Fie ca veselia și fericirea să se înalțe pentru voi pînă la cer. Eu am apărut glorios precum Amon, ca să lărgesc hotarele Egiptului" [73].

Dregătorii răspund:

„Tu ești Re care strălucește deasupra Egiptului; cînd te iveşti, poporul trăiește iarăși, căci inima ta dă sfaturi binefăcătoare. Spaima de tine a respins cele Nouă Arce, neamurile timhiu sînt slăbănogite, căci inimile le-au fost smulse; ei nu mai calcă Țara mult-iubită. Țara Egiptului și ținuturile străine [74] au inima zdrobită, căci groaza pe care le-ai sădit-o în trupuri le stă în față în fiece zi.

Dar tihnită e inima Egiptului, pentru un timp nesfîrșit, căci el are un viteaz apărător, taur puternic, stăpîn al celor Două Țărmuri, leu mînios, ce-și întinde tăria prinzîndu-i pe cei ce i-au călcat hotarele, doborîndu-i și trîntindu-i la pămînt, mulțumită puterii părintelui tău Amon, care ți-a dăruit țara întreagă adunată" [75].

Ramses conduce apoi trei șiruri de prizonieri la templu, unde îi consacră lui Amon și Mut.

Dînd dovadă de multă abilitate, regele adusese cu el pe fiul unui șef libian, pe care intenționa să-l educe potrivit concepțiilor egiptene și apoi să-l trimită la el în țară, ca om de încredere, procedeu inaugurat de Tutmosis al II-lea:

„Majestatea Sa era plin de înțelepciune și agerime, precum Thot... El a adus un prunc din țara timhiu, un vlăstar pe care puterea lui îl răsturnase și pe care voia a-l pune căpetenie, spre a rîndui din nou țara" [77].

Din nou, o dată cu revenirea păcii, veselia și belșugul domnesc în Egipt.

„Toate cele de-ale gurii sînt pe săturate, bucatele se revarsă cu nemiluita în Țara mult-iubită. Mulțimile scot strigăte de bucurie. Nu mai e amărăciune, căci Amon-Re și-a așezat fiul pe locul lui și tot ce încercuiește discul solar e strîns la el în pumn.[77]"

Împreună cu relatarea campaniei din anul 5 împotriva Libiei sînt descrise evenimente în care intervin popoare venite din Asia. Este posibil ca această parte a inscripției (conform tezei adoptate de obicei), să se refere de fapt la campania din anul 8, cînd egiptenii au avut de-a face cu popoarele venite din nord și să fi fost plasată acolo „din greșeală"(?). Dar la Medinet Habu faptele sînt prezentate în general în succesiunea lor cronologică; prin urmare s-ar putea și ca aceste texte (plasate, deci, în cursul povestirii referitoare la campania libiană din anul 5) să aducă mărturia că Popoarele mării, instalate în Asia, au trimis un corp de infanterie și corăbii ca să sprijine războiul libian. Două pasaje sînt deosebit de semnificative.

Unul dintre ele privește țara Amuru, unde se știe că imigranții instalaseră o tabără centrală, de acolo fiind organizate plecările spre sud. În marea inscripție din anul 5 se spun următoarele:

„Dușmanul din țara Amuru e prefăcut în cenușă, pînă și sămînța i-a pierit. Poporul lui e prins, împrăștiat, nimicit. Cei ce au scăpat cu viață în țara aceasta vin să aducă laude și să ceară ca deasupra creștetului lor să vadă Soarele cel mare al Egiptului și în preajma lor frumusețea discului. Cei doi sori care suie și strălucesc deasupra pămîntului sînt lumina Egiptului [faraonul] și aceea de pe cer... Atunci ei zic: Slavă lui Re! Țara noastră e zdrobită, dar noi sîntem acum în țara vieții, întunericul a fost izgonit"[78].

E frumoasă această imagine, a unei țări cu doi sori luminoși, regele și astrul, imagine neobiș-

nuită totodată. Prin urmare a avut loc un conflict pe uscat cu oameni veniți din Amuru. Dar unde, în Asia sau în Africa? În textul următor se face o aluzie la aceasta.

Celălalt pasaj în cauză (înscris tot în relatarea campaniei din anul 5), arată sprijinul de care ar fi beneficiat libienii, pe uscat și pe mare:

„Semințiilor din miazănoapte li se scuturau mădularele; erau filistini și tekeri [popoare de marinari, mai degrabă pirați decît negustători, poate originari din ținuturile Troiei]. Ei erau tăiați de țara lor, *ba*-ul lor pierise. Erau războinici pe uscat și alții pe Cea-Prea-Verde. Cei ce soseau pe uscat erau doborîți și nimiciți ... căci Amon-Re le ședea în spinare, strivindu-i. Cei ce pătrunseseră în gurile fluviului erau ca niște zburătoare prinse într-o plasă ... Inimile le-au fost smulse, apucate, scoase din trupuri. Căpeteniile le-au fost duse, ucise, doborîte, luate în captivitate. Ei tremurau întruna zicînd într-un glas: « Unde ne vom duce? »"[79].

Marea tristețe și descumpănirea popoarelor izgonite din țara lor de către cotropitori apar aici într-o manieră foarte umană.

Prin urmare, potrivit acestor două texte, nu pare imposibil, ca în timp ce armata egipteană stăvilea înaintarea popoarelor venite din Libia, Ramses să fi trimis o flotă în Mediterana ca să încercuiască pe la spate corăbiile Popoarelor mării ce ar fi pătruns pînă în Deltă. Posibilitatea ca o primă acțiune maritimă să fi avut loc în anul 5 este cu atît mai verosimilă cu cît cea din anul 8 (care ar fi prin urmare a doua) este relatată în termeni desigur foarte apropiați, dar de data aceasta intervin alte popoare decît filistinii și tekerii, iar anumite fapte diferă [80].

Mai este posibil și ca flota egipteană să fi debarcat soldați care să atace pe la spate („Amon-Re le ședea în spinare") pe dușmanul ce înainta pe uscat.

Atacul, pe toate fronturile, a fost fără îndoială dur, însă talentul strategic și curajul lui Ramses, vitejia armatei sale i-au izgonit pe cotropitori. Egiptul a fost salvat.

Magia verbală se dezlănțuie în laudele adresate faraonului victorios. Ele amintesc imnurile dedicate lui Ramses al II-lea, dar limbajul e mai puternic, mai bogat, ca și cum s-ar face apel la toate resursele magice ale Verbului, pentru a-l ajuta pe suveran să învingă în acești ultimi ani ai măreției Egiptului. *Logos*-ul devine armă de luptă.

> „Puternic și temut stăpîn e regele Egiptului de Sus și de Jos. Măreția sa și groaza ce a strecurat-o în inimi au doborît cele Nouă Arce. El e precum leul al cărui răget se rostogolește peste munți; spaima de el se răspîndește pînă departe, din pricina gloriei sale. E ca grifonul, cu salt înalt, stăpîn al celor două aripi ce le are, care străbate dintr-o săritură fluviile și țările. El e panteră, ce își știe bine prada, apucîndu-l pe cel care l-a atacat, în timp ce cu mîinile sfîșie pieptul aceluia ce a cutezat să-i calce hotarul. El se dezlănțuie, întinzînd brațul drept cînd intră în luptă; atunci ucide cu sutele de mii pe loc, iar caii săi îi calcă sub copite; pentru el, mulțimile cele mai mari sînt ca lăcustele, lovite, scuipate, făcute pulbere precum făina [82]".

Lauda plină de recunoștință continuă, împletind strîns imaginile lirice și mitice.

Anul 8 — Popoarele mării atacă în nord

Pericolul se contura din nou, venind din Canaan și dinspre mare.

Prin urmare se formase o confederație, o ligă, avînd drept centru țara Amuru.

„Nici o țară n-a putut ține piept brațelor lor, fie din Hati, Karkemiș, Arzawa... Ei au întemeiat o tabără într-un singur loc, țara Amuru... Toate [aceste seminții] îi cuprindeau pe filistini, pe tekeri, siculi, dananeeni [dacă ne referim la anumite mențiuni făcute în corespondența de la Amarna, aceștia ar fi originari dintr-un ținut situat la nord de Ugarit [82]], pe waşaşi. Toate aceste seminții erau strînse laolaltă, « cu mîinile pe țări », pînă la crugul pămîntului; inimile lor erau încrezătoare și liniștite. « Cele ce-am gîndit vor izbîndi! ». Dar inima acestui zeu, regele zeilor, era gata să-i prindă ca pe niște zburătoare; atunci el « îi dărui vrednicia » fiului său Ramses [83]."

Acesta își adună curtea și descrise situația, expunînd toate măsurile pe care le luase deja, ca un suveran prevăzător și înțelept, pentru a respinge invaziile.

„Mi-am rînduit hotarul [la limita cu] Fenicia, pregătindu-i, spre a-i înfrunta, pe mai-marii locului, comandanții garnizoanelor, marianu [ofițeri asiatici, mercenari ori aliați. Se pare, în orice caz, că o parte a imperiului egiptean din Asia rămîne încă în puterea faraonului]. Am făcut astfel ca gurile Nilului să fie întesate, precum un zid puternic, cu corăbii și vase de război, pline de la prova pînă la pupa cu războinici viteji, înarmați pînă în dinți. Pedestrașii aleși din Țara mult-iubită sînt asemenea leilor ce rag peste munți și văi. Oștenii din care sînt bărbați călîți în lupte cu pasul iute și buni conducători [de car]; deja, bidiviii lor se scutură din toate mădularele, gata să strivească sub copite semințiile străine. Eu sînt Montu, viteazul, așezat hotărît în fruntea lor, astfel ca ei să poată vedea ce prind mîinile mele, cele două, regele Egiptului de Sus și de Jos, Usermaatre-cel-iubit-de-Amon, fiul lui Re, Ramses,

regentul orașului Heliopolis. Eu sînt cel ce trece la fapte, plin de vitejie. Eu îmi știu tăria, căci sînt eroul ce își salvează oștirea în ziua luptei [84]."

Ramses își pregătește mai întîi de luptă infanteria și carele. El verifică personal echipamentul de luptă al armatei, fiind un rege lucid care nu lasă nimic la voia întîmplării. Basoreliefurile îl arată, ajungînd în tabăra militară, întîmpinat de sunetul trîmbițelor, în timp ce stegarii și ofițerii îl salută.

Regele însuși le spune atunci dregătorilor, prietenilor, fiecărui comandant al infanteriei și carelor, aflați în preajma sa:

„Scoateți-vă armele! Trimiteți trupe ca să nimicească semințiile străine răzvrătite ce nu cunosc încă Egiptul și nici puterea părintelui meu Amon" [85].

Armele sînt încredințate soldaților de elită de către rege, ale cărui porunci erau transmise de:

„... nobilul, scribul regal, fiul regal, care le zice mai-marilor oștirii și căpeteniilor: « Astfel grăit-a Faraonul: Tot omul destoinic, tot oșteanul viteaz ce cunoaște pe Maiestatea Sa să se înfățișeze spre a-și primi armele » " [86].

Comandanții, însuflețiți de prezența lui Ramses, răspund:

„Să pornim! Să pornim! Oștenii s-au adunat, ei sînt taurii țării, floarea întregului Egipt" [87].

În frăția armelor, începe marea agitație a luptei, preludiul bătăliei.

Oastea pornește, urcînd de-a lungul țărmului, pe calea imperială antică a drumurilor lui Horus și, fără ca noi să știm unde a avut loc bătălia sau să-i cunoaștem amănuntele, textul relatează vic-

toria dobîndită. Imaginea îl arată pe Ramses al III-lea la atac în carul său, urmat de infanterie, de care și de mercenari, în timp ce Popoarele mării o iau la goană pe jos sau în carele lor, iar femeile, copiii și avutul lor pleacă în căruțe greoaie trase de boi. Dacă n-ar fi căzut Hati și alte state, am putea chiar să ne gîndim că victoria asupra unor sărmani imigranți a fost destul de ușoară!

Pe mare, corăbiile dușmane au pătruns prin gurile Nilului. Ele sînt prinse însă ca într-un clește: flota egipteană le înghesuie și le înfrînge, în timp ce, pe mal, Ramses al III-lea și arcașii lui trimit o ploaie de săgeți asupra învinșilor:

> „Cît despre semințiile de la miazănoapte, ce ședeau în insulele lor, trupurile li se scuturau de frică. Ele își croiră drum pe la gurile Nilului; atunci nările lor nu mai traseră aer și tînjiră să simtă din nou adierea vîntului. Dar Maiestatea Sa se năpusti asupra lor, precum o furtună, luptînd pe cîmpul de bătălie, [iute] ca un gonaci. Atunci gloria Maiestății Sale și spaima pe care o stîrnea le pătrunseră în trupuri; ei fură doborîți și nimiciți pe loc; inimile lor fură smulse, *ba*-urile luate, armele aruncate în Cea-Prea-Verde, căci săgeata lui străpungea pe cine poftea să atingă în rîndurile lor, în timp ce acela ce încerca să fugă cădea în apă... Amon-Re a zdrobit pentru el toate țările și a strivit pentru el fiecare seminție sub sandalele sale, el, regele Egiptului de Sus și de Jos, Stăpînul Dublei Țări, Usermaatre-cel-iubit-de-Amon“ [88].

Prizonierii sînt adunați, iar ofițerii îi conduc pînă la rege, care așteaptă la poalele unei fortărețe. O parte sînt apoi însemnați cu fierul roșu pe umăr. În prezența lor, Ramses se adresează armatei egiptene:

> „Priviți marea putere a părintelui meu Amon-Re! Multe seminții au venit din țara lor, aflată în Insulele-din-Mijloc ale Celei-

Prea-Verzi [Marea Egee]; ei și-au întors fața spre Țara mult-iubită, iar inimile li se încredeau în brațe. Dar o plasă a fost rostuită, ca să-i prindă. Iar cei care au înaintat, pătrunzînd pînă la gurile Nilului, au căzut chiar pe locul unde erau, cu aripile frînte și pieptul sfîșiat. Am făcut astfel ca voi să-mi puteți vedea puterea, pentru ea ștind mărturie fapta brațului meu... Amon-Re ședea în dreapta și în stînga mea, măreția sa și spaima ce-o trezește erau în trupul meu" [89].

Apoi, precedate de Ramses, două lungi șiruri de prizonieri sînt consacrați triadei tebane, într-o capelă:

AMON-RE: „Fii binevenit, în bucurie! Tu ai nimicit cele Nouă Arce și ți-ai zdrobit cotropitorii; tu ai smuls inimile asiaticilor și le-ai luat suflarea nărilor ... Sînt fericit, hotărîrea mea s-a dovedit a fi cea bună și înțelepte vorbele ce mi-au ieșit pe gură".

RAMSES: „Cît de « verde » e cel ce s-a încrezut în sfaturile tale, o, ocrotitorule, stăpîn al puterii!".

PRIZONIERII: „Mărită ți-e puterea, o rege, soare cel mare al Egiptului. Mărită ți-e puterea, întrecînd-o pe cea a unui munte de aramă. Faima ta e asemenea celei a lui Seth. Dăruiește-ne suflarea ca s-o tragem pe nări și viața strînsă în pumnul tău" [90].

Ramses își proclamă triumful cu accente lirice și cuvinte orgolioase, care le amintesc puternic pe cele rostite de Ramses al II-lea.

„ Acelora care s-au apropiat de hotarul meu, le-a pierit sămînța, inimile și *ba*-ul lor au trecut în neființă, pentru un timp veșnic și nesfîrșit. Cît despre cei adunați pe Cea-Prea-Verde, o văpaie mistuitoare

i-a oprit în fața gurilor fluviului, în timp ce un munte de fier îi încercuia pe mal; ei au fost loviți, nimiciți, doborîți pe malul fluviului, zdrobiți, făcuți mormane precum piramidele, de la coadă la cap; corăbiile și avutul li s-au cufundat în apă. Am făcut astfel ca, de acum înainte, toate semințiile să se tragă îndărăt la amintirea Țării multiubite; cei ce îmi vor rosti numele în țara lor se vor preface în scrum. De cînd șed pe tronul lui Horakhty, cu «marea magiciană» pe frunte, precum Re, *eu nu îngădui ca semințiile străine să vadă hotarele Egiptului.* Atunci le iau țările, iar hotarele lor le sporesc pe ale mele [91]".

Faraonul victorios e *veșmîntul* Egiptului; el îl apără și îi asigură pacea și belșugul:

„O, țară a Egiptului, bucură-te strigînd pînă la cer, căci eu sînt regentul părților de miazăzi și celor de miazănoapte pe tronul lui Atum ... Eu izgonesc supărarea ce sălășluia în inimile voastre și fac astfel ca voi să ședeți, cu o încredere fără sfîrșit. Eu *înveșmîntez* Egiptul, îl apăr cu brațul meu viteaz, de cînd domnesc ca rege al Egiptului de Sus și de Jos pe tronul lui Atum ...Căci inima mi-e plină de zeul meu, stăpînul zeilor, Amon-Re, viteazul, domnul puterii. Știu că puterea lui e mai mare decît a celorlalți zei și că durata vieții, soarta, anii sînt în palma lui. De aceea sînt vrednic și viteaz, voia mi se împlinește, nimic n-a fost zădărnicit din toate cîte am gîndit, fapta mea e binefăcătoare, căci în mine sălășluiește zeul acesta, tatăl zeilor... părintele meu. Eu nu îi uit sanctuarul; puternică îmi e dorința de a îndoi, față de ce erau pînă acum, ofrandele de sărbători și bucatele..." [92].

În anul 11 al domniei, luna a patra a anotimpului de vară, ziua a zecea (deci spre sfîrșitul lunii octombrie, în plin sezon agricol), maşawaşii împreună cu popoarele timhiu, tehenu, seped şi libu, cotropesc Egiptul, la apus.

„«Noi mergem să trăim în Egipt», ziceau ei într-un glas. Şi au călcat hotarul Țării mult-iubite. Dar moartea i-a încercuit pe drum şi urzelile cele vrăjmaşe le-au fost stîrpite în trupuri [93]."

Ramses îi atacă pe dușmani, sprijinit de infanterie şi care, în timp ce ostașii, aflați în două fortărețe, trag cu arcul şi aruncă sulițe în dușmanii care fug. Locul bătăliei se situează între orașul numit „Ramses-regent-al-Heliopolis-ului", aproape de frontieră (intervenția regelui a fost deci rapidă) şi orașul Het-sha („Castelul nisipurilor"), aflat la opt *iter* depărtare: „de aceasta a făcut opt *iter* de măceluri" [94].

Popoarele maşawaş şi timhiu resimt amărăciu nea înfrîngerii şi aruncă responsabilitatea acțiunii asupra noilor veniți din Asia Mică, anume libu.

„Libu sînt aceia care ne-au pricinuit înfrîngerea, precum şi pe a lor, căci le-am ascultat sfaturile, iar acum căldura ne-a fost răpită şi am luat, ca şi ei, calea amărăciunii. Fie ca aceasta să însemne pentru noi o lecție, pentru un timp veşnic şi nesfîrşit [95]."

Înfrîngere şi pedeapsă pentru maşwaşi care, într-o bună zi, îşi vor lua revanşa.

Intensitatea bătăliei şi un incident tragic subliniază voința nestrămutată a lui Ramses al III-lea de a sfîrşi cu cotropitorii:

„Meşeşer, fiul lui Kaper, căpetenia lor [a maşawaşilor]... s-a aruncat la pămînt şi s-a lungit sub tălpile Maiestății Sale; fiii săi, oamenii din tribul său, oastea sa erau nimicite, iar ochii săi încetaseră a mai vedea forma discului solar. Războinicii săi fuseseră

duși... femeile și urmașii lor... prinși, cu brațele [legate] pe creștet, așa cum se face cu prinșii, îndoiți sub povara avutului și pruncilor, cărați în spinare; cirezile și caii fuseseră duși în Egipt... Toți cei scăpați fugeau spre orașele lor, căci mlaștinile Deltei îndărătul lui [Ramses] erau o torță uriașă, scuipînd văpaia pogorîtă din cer spre a le lua *ba*-ul și a smulge rădăcinile înfipte încă în țara lor... El nu părăsi lupta, în marea lui mînie [strivind] sub copite țeasta mașawașilor... [97]."

În textul denumit *Poemul anului 11*, Kaper vine să se predea împreună cu oastea lui, cerșind îndurarea regelui:

„Kaper veni spre a cerși pacea, precum un orb; își aruncă armele în țărînă, o dată cu cele ale oștirii sale și scoase un strigăt pînă la cer rugînd să-i fie înapoiat feciorul. Picioarele și mîinile îi fură atunci «înțepenite», astfel că stătu în picioare, fără a se clinti, la locul său... Atunci îl apucară pe Kaper, îl luară, iar oștirea lui, care se încrezuse în el să o scape, fu nimicită. El fu doborît, cu mîinile legate, precum o pasăre căzută, pe car, la picioarele Maiestății Sale. Regele era precum Montu cel puternic, cu talpa pe creștetul lui, în timp ce, dinaintea lui, căpeteniile erau ucise în pumnu-i. Sfaturile lui împart bucuria, gîndul lui izbîndește, inima lui e împrospătată [97]".

O imagine antică, nefericită și crudă. Acest realism brutal, destul de neobișnuit în comparație cu obiceiurile egiptene, dovedește spaima resimțită față de aceste invazii succesive și dorința intensă de a salva Egiptul. Exemplele sîngeroase păreau atunci necesare și utile.

Asistăm din nou la întoarcerea triumfală a faraonului și aducerea prăzii drept ofrandă zeilor.

Pe cîmpul de bătălie, cînd a venit pentru soldați ceasul tihnit al odihnei, un dregător și doi viziri sosesc să-i prezinte prizonierii și prada, lui Ramses al III-lea, însoțit de ofițerii săi, în timp ce, conform îndeletnicirii lor obișnuite, scribii înregistrează cu grijă totul, inclusiv inevitabilele mormane de mîini și falusuri luate de la morți; în Egipt sînt duși 2052 bărbați, femei și copii prizonieri și 28.927 capete de vite mari și mici, alcătuind o coloană foarte lungă și zgomotoasă, după trecerea „oștirii-izbînzilor". Apoi sînt rostite obișnuitele discursuri de laudă și recunoștință. De-a lungul drumului, poporul Egiptului, ocrotit și bucuros, își aclamă iarăși apărătorul. În spatele acestuia, care înaintează în car, prizonierii stau mărturie victoriei, înșirîndu-se pe două coloane. Ajuns la templu, regele e întîmpinat de preoți cu buchete de flori în mîini, simbol al vieții mereu reînnoite. Prizonierii sînt consacrați lui Amon și Mut. Discursul rostit atunci de Amon în intenția suveranului dezvăluie anumite realități politice interesante:

> „Fii binevenit în pace... ai statornicit hotarele precum doreai, gîndul tău s-a înfăptuit de îndată. Vorbele mele se împlinesc, iar mîna mea este mereu cu tine ca să respingi cele Nouă Arce. Eu ucid pe cine cutează a ți se ridica împotrivă și îți dăruiesc faima față de seminţiile străine. Cele Două Ţărmuri ți se pleacă dinainte. *Roadele Feniciei și bucatele Țării mult-iubite sînt strînse prin grija Maiestății Tale*" [98].

Toate acestea par să confirme ceea ce am întrevăzut deja [99]: menținerea, cel puțin nominală, a puterii faraonului asupra unei părți din Asia. O dovadă în acest sens o constituie și evenimentele ce au urmat campaniei din apus, în anul 11, pe care, din nefericire, nu le putem data cu precizie.

Menținerea imperiului egiptean din Asia (?)

Într-adevăr, după campania din anul 11, Ramses al III-lea a purtat războaie în Asia, poate în anul următor (?), așa cum ar părea să indice textul triumfal al unei stele datînd din anul 12, depusă în fața primului pilon de la Medinet Habu, care laudă, printre altele, succesele asiatice ale faraonului; faptele sînt posibile, dar nu sigure, căci regele învinsese deja în anul 8 popoare din nord.

Să fi ajuns atunci Ramses al III-lea pînă la Eufrat? În orice caz, fidel gîndirii rameside, el a încercat, foarte probabil, să mențină marele imperiu întemeiat de strămoșii săi.

Putem urmări etapele înaintării sale victorioase dincolo de El Kantara, în ținuturi unde situația era anarhică și care ajunseseră în voia masacrelor și prădăciunilor diferiților năvălitori.

Ramses înfrînge mai întîi o fortăreață siriană, al cărei nume nu este indicat; o cucerește chiar el, urmat de ofițerii săi.

Urmează cucerirea Tunipului, oraș întărit, situat în apropiere de Kadeș. Ramses atacă fortăreața, în timp ce soldații egipteni taie copacii din jurul ei — gest simbolic, care evocă distrugerea forțelor vitale. O parte din soldați izbesc cu securea în poarta principală, în timp ce alții dau asaltul, cățărîndu-se de-a lungul zidurilor pe niște scări. Sus, în turn, sirienii întind o tipsie cu jeratic egiptenilor, în semn că se predau: gestul evocă anumite rituri africane, potrivit cărora focul și spada (sau în lipsa ei orice armă ascuțită) sînt necesare pentru a izgoni duhurile rele. Aceasta amintește și un pasaj din povestea lui Satni-Khaemuaset (tot un ramesid!), în cursul căreia Khaemuaset vine, după o scurtă revoltă, la Nenneferkaptah, „cu un toiag despicat în mînă și o tipsie cu tăciuni pe creștet". Predarea, cu ajutorul focului purificator, izgonește spiritele nefaste care provocaseră revolta. Deja trompetele egiptene vestesc victoria asupra cetății Tunip.

Basoreliefurile şi textele de la MedinetHabu ne permit totodată să asistăm la cucerirea altei fortăreţe, situată în ţara Amuru, şi la capturarea a două oraşe *hitite*, ceea ce pare să indice, pe de o parte, că anumite elemente ale acestui popor putuseră să păstreze încă o serie de cetăţi întărite, iar pe de alta că Ramses a ajuns totuşi pînă la Eufrat.

Faptul este confirmat de către listele de cetăţi şi ţinuturi cucerite, sculptate deasupra marii porţi a primului pilon de la Medinet Habu; originea a şapte dintre căpeteniile ţărilor din nord este precizată lîngă o scenă triumfală, pe faţada turnului nordic. Este vorba de *hitiţi*, amoriţi, tekeri, şardani, şasu, etrusci, filistini.

Cu prilejul înapoierii la Per-Ramses, regele care a salvat imperiul (?) este întîmpinat de preoţii cu buchete, de cei doi viziri, oficialităţile de la curte şi totodată de Amon, care îi spune:

„Plină de bucurie mi-e inima văzîndu-ţi izbînzile, o, stăpîn al paloşului, iubit de Re. Fii binevenit în ţară, după ce ţi-ai împlinit cuceririle“ [100].

Prizonierii, care mergeau înaintea lui pe două şiruri, în timpul drumului de întoarcere, vor sluji de acum înainte templul zeului victoriei, după cum reiese din propriile lor cuvinte:

„Cuvinte rostite de învinşii aduşi dinantea Maiestăţii Sale: « Suflarea vine de la tine, *o, Stăpîn al Egiptului şi Soare al celor Nouă Arce*; părintele tău Amon ne-a aşezat sub tălpile tale. Ah! De-am putea vedea şi răsufla în adierea vîntului, slujindu-ţi templul; de acum înainte tu vei fi pentru noi stăpînul, pentru un timp nesfîrşit, precum părintele tău Amon »“ [101].

Urmează porunca regală:

„Regele însuşi îi spuse nobilului, scrib regal, mai-marele oştirii şi fiu regal: « Adună-i pe aceşti prizonieri învinşi de braţul viteaz al faraonului. Aşează-i slujitori în

templul lui Amon-Re, regele zeilor, căci mîna lui i-a adus »“ [102].

A fost oare aceasta o demonstrație momentană de forță sau menținerea imperiului din Asia?

Stela din anul 12 proclamă triumful lui Ramses al III-lea asupra popoarelor mării:

„Ascultați voi, toată suflarea țării, toți viii, tineri și bătrîni din Țara mult-iubită. Sînt fiu de viteaz, sămînță [de zeu], erou puternic, regele sudului și nordului. Am nimicit ținuturile și semințiile străine care mi-au călcat hotarul, de cînd m-am suit rege pe tronul lui Atum. Nici o țară cu gînduri potrivnice nu-mi rămîne în preajmă. Sînt tare, precum un taur, dinaintea lor, [un taur] cu coarnele ascuțite. I-am făcut să dea îndărăt pe asiaticii ce au călcat pămîntul Egiptului... Amintirea numelui meu seamănă spaimă în țara lor... I-am zdrobit pe tekeri, pe filistini, dananeeni, waşaşi, siculi. Am stins suflarea maşawaşilor... Am ridicat fața Egiptului, care era plecată“ [103]. [Mutilări regretabile ale inscripției ne împiedică să citim numele altor popoare înscrise inițial].

Imnurile imperiale de la Medinet Habu

Ca să asigure mai bine pentru veșnicie memoria imperiului și să afirme măreția ramesizilor, Ramses al III-lea a poruncit să se sculpteze pe cele două aripi ale primului pilon al templului său funerar de la Medinet Habu, într-un grandios paralelism, două imnuri imperiale. Unul dintre ele, „rostit“ de Amon-Re, e construit după modelul stabilit de Tutmosis al III-lea; celălalt („rostit“ de Amon-Re-Horakhty) reia în mare măsură versetele formulate pentru prima dată de Amenofis al III-lea [104], dar conține și cîteva strofe din imnul tutmosid.

Aceste poeme, care se leagă astfel de tradiția imperială, demonstrează perenitatea măreției egiptene într-un uriaș cor de glorie și credință. Ele dezvăluie și evoluția gîndirii imperiului, sub presiunea evenimentelor externe.

Imnul de pe pilonul sudic:

„... Tu ești asemenea lui Horus, ce șade deasupra Dublei Țări, o, Soare al Arcelor! Îți slăvesc victoriile. Strecor frica de tine în inima țării *Hau-nebut* [Marea Egee], spaima ce o trezești crescîndu-le în trupuri; Maiestatea Ta i-a zdrobit, mîinile tale fiind împreunate pe creștetul vrăjmașilor tăi, căci te-am așezat deasupra lor. *Fugarii-nisipurilor* se pleacă în fața numelui tău, căci Văpaia ta [uraeus-ul] îi mistuie. Cu măciuca albă în mîna dreaptă, cu sceptrul ames în mîna stîngă, tu ai respins inimile răzvrătiților. Căpeteniile vin la tine cu tributuri: toate bogățiile din țările lor. Îți dăruiesc *Egiptul*, plin de bunuri, Arcele fiind slujitorii palatului tău. Vin spre tine țările din *miazăzi*, copleșite de spaimă, și țările din *miazănoapte*, spre slava măreției tale. Pentru tine, deschid drumurile *Puntului*, ale smirnei și ale tămîii, pentru *uraeus*-ul tău. Te călăuzesc, puterea mea sălășluiește în trupul tău ca să zdrobești țările ce ți se ridică împotrivă...

Îți dăruiesc palosul meu, să-ți stea pavăză pieptului, eu sînt ocrotirea magică a trupului tău în întregime, în toate luptele.

[Imnul nou se înalță acum în vechile lui forme]. Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta ca un cer acoperit și înnourat de furtună, atunci cînd smulge arborii din rădăcini.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta precum puterea lui Horus și a lui Seth, în timp ce Arcele, din pricina ta, sînt zdrobite, căzute sub puterea ta.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta precum şoimul divin, atunci cînd se năpusteşte asupra păsăruicilor, cel din pricina căruia sînt strivite sute de mii.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta aidoma puterii mele, paloşul meu fiind al tău, izbîndind în bătălii, în timp ce groaza îi doboară, în faţa acestei spaime ce le-o strecori în suflet, căci făptura ta, în ochii lor, e asemeni Soarelui.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea ta plină de izbînzi, precum Seth, ucigînd şarpele vrăjmaş la prova Bărcii Înserării"[105].

Dacă versetele păstrează forma de prezentare tutmosidă, ideologia diferă. Imaginea regelui inspiră de data aceasta măreţie şi groază. Gîndirea imperiului a evoluat; faraonul nu va mai supune popoarele străine înfăţişîndu-se doar, ca un zeu, ţărilor cucerite. De acum înainte el va trebui să se impună prin forţă şi violenţă spre a menţine puterea Egiptului, ameninţată în mod periculos. A sosit vremea armelor, iar zeii devin şi ei războinici.

Imnul de pe pilonul nordic:

„Ţinuturile nubienilor sînt zdrobite, la picioarele tale. Fac astfel ca să vină spre tine căpeteniile ţinuturilor din miazăzi, cu tributurile şi pruncii în spinare, şi cu bogăţiile din ţara lor. Tu le dăruieşti adierile, precum ţi-e voia, sau nimiceşti pe cine vrei, precum ţi-e pofta.

Îmi întorc faţa spre miazănoapte şi atunci săvîrşesc o minune pentru tine. Pentru tine lovesc Pustia, [aşezînd-o] sub talpa sandalelor tale; astfel tu calci în picioare zeci de mii de oameni vicleni şi îi zdrobeşti pe Fugarii-nisipurilor, mulţumită braţului tău viteaz. Fac astfel ca să vină spre tine seminţiile străine, care [pînă atunci] nu cunoşteau Egiptul, purtînd saci plini cu aur, argint, lapislazuli şi felurite alte nestemate,

dintre cele mai de preț, venind din Țara zeului, pentru chipul tău cel frumos.

Îmi întorc fața spre răsărit și săvîrșesc o minune pentru tine. Îi leg pe toți și îi adun în pumnul tău. Pentru tine, adun toată țara Punt și tributurile ei de rășină și tămîie sacră, de ierburi dulce mirositoare, pentru chipul tău și șarpele ce-l porți pe creștet.

Îmi întorc fața spre apus și săvîrșesc o minune pentru tine. Pentru tine, nimicesc sălașele semințiilor tehenu și ei vin spre tine smeriți, slăvindu-te și căzînd în genunchi cum îți aud strigătul de război.

Îmi întorc fața spre cer și săvîrșesc o minune pentru tine. Zeii orizontului ceresc, pe care Re îi aduce la viață în zori de zi, scot pentru tine strigăte de laudă, iar tu ești iarăși tînăr și puternic ca luna, cînd își aduce mărturia [de viață].

Îmi întorc fața spre pămînt și săvîrșesc o minune pentru tine. Îți vestesc izbînzile asupra tuturor semințiilor străine, iar zeii din ceruri se veselesc. Horus din Behedet își întinde aripile pentru tine, spre a păstra răcoarea. Marele Circuit și Marele Cerc sînt sub puterea ta, o, fiu al lui Re, Ramses-regent-al-Heliopolisului.

Îmi așez palașul dinaintea ta, spre a nimici cele Nouă Arce și, pentru tine, împing toate țările sub talpa sandalelor tale.

Știu că ei o văd pe Maiestatea Ta asemeni puterii lui Nun [106], atunci cînd zdrobește și dărîmă satele și orașele cu talazurile sale.

Fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta precum un crocodil mînat de furie, care izbește cu labele în trupuri precum poftește.

Fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta precum un leu turbat, ce sfîșie cu ghearele și colții pieptul mioarelor.

Fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea
Ta precum un taur, mereu tînăr, ce-şi ştie
puterea cînd iese în arenă"[107].

În cele patru puncte cardinale (începutul imnului evocă ţările din sud), de la pămînt pînă la cer, în lung şi în lat, sînt proclamate victoriile lui Ramses, pentru care zeul face minuni. Se intensifică bogăţia, luxurianţa imaginilor în descrierea regelui ameninţător.

Aceasta nu este formalism durabil (marea diversitate, evoluţia imaginilor o dovedesc, chiar dacă rămîne neschimbat cadrul poemului), nici propagandă banală şi logoreică, ci un mijloc de a ajuta, prin magia Verbului triumfător, victoriile lui Ramses, asigurîndu-le nemurirea.

Ca un ecou, cîteva versete din imnul lui Tutmosis revin încă în versiunea lor modernă la Medinet Habu, pe marea poartă răsăriteană[108], în timp ce textul original este sculptat din nou la Karnak, pe templul construit de Ramses al III-lea pentru Amon (turnul apusean [109]).

Noua lume orientală şi fericirea regăsită a Egiptului

După cele două valuri de invazii — dorică (în Grecia) şi indoeuropeană (în Asia Mică) — ce dezlănţuiseră oştirile războinice pe mare şi pe uscat, lumea Orientului antic fusese zguduită din temelii.

Insulele ioniene intraseră definitiv sub stăpînirea grecească şi în circuitul comercial, ceea ce le va aduce bogăţia.

Civilizaţia frigiană a urmat celei hitite, la Bogaz-Köi, Alisha şi alte aşezări — o civilizaţie cu precădere rurală, care va rămîne destul de izolată. Nu e imposibil ca mici insulţe de populaţii hitite să se fi menţinut în cîteva oraşe, dar regatul ce fusese suficient de puternic prin 1300 î.e.n. ca să ameninţe Egiptul nu mai exista.

Fenicia trecuse şi ea prin evenimente de o mare violenţă. Distrugerea cetăţii Ugarit, de pildă,

port bogat și mare în nord, a fost totală. Despre civilizația care înflorise aici nu se va mai vorbi decît în secolul al XX-lea *al erei noastre*, cu ocazia descoperirii textelor mitice de la Ras Shamra (portul actual construit pe locul vechii așezări).

Pe țărmul Mediteranei apare un stat nou; pe litoralul Canaanului, în jurul porturilor Gaza, Askalon și Jaffa, s-au instalat filistinii, care și-au dat propriul nume țării — Palestina — un stat ce va cîștiga importanță în veacurile următoare, dar care atunci era vasal Egiptului.

Ramses îi lasă pe șardani și pe waṣaṣi să se instaleze pașnic în Egipt. Locuind în fortărețe, ei munceau pentru faraon, cultivînd cereale și țesînd veșminte [110].

Populațiile maṣawaṣ și libu, poate și cîțiva ahei, rămîn în Libia împreună cu autohtonii tehenu și timhiu.

Ce au devenit celelalte neamuri de oameni ai mărilor? Poate acela a fost momentul cînd, izgoniți de pe țărmurile unde locuiau, etruscii și siculii au căutat aiurea un alt pămînt ospitalier. Pe corăbiile lor, ei au transportat poate civilizația și cultura lumii vechi spre țărmurile Europei, unii în Umbria, alții în Sicilia, originile îndepărtate ale măreției Romei de mai tîrziu. Sîntem prin 1180 î.e.n. Civilizația etruscă nu apare, deja formată, decît prin secolul al VII-lea. A trebuit tot acest timp pentru ca civilizația etruscă să prindă rădăcini și să înflorească. Cîteva fapte sînt revelatoare în acest sens: într-un mormînt din Tarquinia, cavoul e adumbrit de imaginea unei viițe înalte, care, pornind de la sol își întinde cîrceii pînă pe plafon, așa cum am văzut în cazul mormintelor egiptene [111] ; frunzele sînt tratate în aceeași manieră stilizată. Coincidență? Influență? Fenomen de trecere? Aceste moșteniri posibile de la o civilizație la alta rămîn încă adeseori a fi descoperite. Dar nu ne putem împiedica să lăsăm frîu liber imaginației și visării.

Cît despre siculi, se pare că ei au găsit pămînt rodnic și primitor în Sicilia, căreia i-au dat pro-

babil numele, așa cum au făcut și alte popoare migratoare cu țara care i-a primit, ca, de pildă, libu și filistinii.

În Marea Mediterană, tekerii vor continua veacuri în șir să se dedea la acte de piraterie, trăind din atacarea și jefuirea corăbiilor.

Marile peregrinări ale Popoarelor mării constituie de fapt un preludiu al organizării lumii actuale. Dacă Ramses al III-lea n-ar fi fost un suveran energic și lucid, un luptător eroic, destinul Romei ar fi fost poate altul!

Se poate spune că această epopee a lui Ramses al III-lea în lupta împotriva Popoarelor mării constituie cea dintîi mare aventură a timpurilor *moderne.* O parte a rădăcinilor noastre adînci se află în Egipt.

Singura țară rămasă din lumea antică și-a regăsit liniștea și pacea.

Iată un text al lui Ramses al III-lea:

„I-am dăruit țării din nou puterea, sădind copaci ce vor înverzi de-a pururi, la umbra cărora să se odihnească oamenii. Fac astfel ca toate femeile din Țara mult-iubită să umble cu chipul descoperit acolo unde voiesc a se duce, căci nici un străin nu le va mai opri pe drum. Fac astfel ca pedestrașii și ostașii carelor să șadă în pace, în vremea domniei mele, șardanii și kehecii [mercenarii armatei] stînd întinși cu burta în sus, la ei în orașe. Frica a dispărut, căci nu mai sînt răzvrătiți din țara Kuș și nici vrăjmași din Siria; arcurile și armele lor stau la păstrare, în timp ce ei sînt sătui și beți și scot strigăte de bucurie; femeile lor stau cu ei, iar pruncii li se odihnesc alături. Ei nu mai privesc în urmă, inimile le sînt încrezătoare, căci mă aflu cu ei, eu, cel care îi păzesc și le ocrotesc trupurile, aduc din nou la viață întreaga țară, străini și poporul Egiptului deopotrivă, bărbați și femei.

Eu scap omul din necaz şi îi dăruiesc adierile, îl apăr de cel mai puternic şi mai cu stare decît el. Fiecăruia, în oraşul său, îi dăruiesc liniştea; altora le dau viaţa în Sala de Apoi. Înzestrez ţara pretutindeni unde a fost prădată, astfel încît să fie îndestulată în vremea domniei mele.

Aduc binefaceri zeilor şi oamenilor deopotrivă; nu prădez bunul nimănui. Astfel mi-am împlinit domnia pe pămînt ca Regent al Dublei Ţări"[112].

Două expediţii organizate de Ramses arată că drumurile mării şi ale uscatului sînt iarăşi libere.

Una dintre ele a avut loc spre Punt şi s-a încheiat prin *vizita* fiilor conducătorilor ţării la curtea faraonului:

„Am pus să fie făcute corăbii încăpătoare, [ce împingeau] dinaintea lor şalande, cu marinari şi însoţitori mulţi la număr; printre ei erau căpetenii ale marinarilor, cu vătafi şi ajutoare spre a le porunci. Ei erau încărcaţi cu bogăţiile Egiptului, nesfîrşite la număr, din fiecare cu zecile de mii. Au fost trimişi în Oceanul fluviului rătăcitor [acest termen desemna de obicei fluviul Eufrat, care curge de la nord la sud, invers faţă de Nil, iar oceanul în cauză poate fi Oceanul Indian din care face parte golful Persic şi unde se varsă Eufratul] şi au ajuns cu bine în ţara Punt, fără nici o întîmplare potrivnică, semănînd groaza în jurul lor. Corăbiile şi şalandele au fost încărcate cu bogăţiile din ţara zeului, toate comorile ascunse ale ţării, mai cu seamă tămîia de Punt, «cu zecile de mii», fără margini.

Pruncii căpeteniilor din ţara Punt veniră atunci şi se aşezară în fruntea tributurilor lor, cu chipul întors spre Egipt. Ei ajunseră cu bine pe malul pustiu de la Koptos şi acostară nevătămaţi împreună cu toate bunurile aduse; acestea fură aşezate pe mă-

gari și în spinarea oamenilor, iar apoi date jos și încărcate pe corăbii [ce așteptau] pe fluviu la cheiul din Koptos. Porniră la drum, luînd-o spre miazănoapte, și ajunseră în mijlocul serbărilor; toate acele minunății fură aduse prinos [zeilor], eu [Ramses] fiind de față.

Fiii căpeteniilor, fiindu-mi înfățișați, m-au aclamat, plecîndu-se pînă la pămînt și prosternîndu-se în fața mea. I-am «dăruit» Eneadei și tuturor zeilor din țară"[113].

Din acest text aflăm că Ramses al III-lea nu-și avea reședința la Teba, deoarece „coboară" de la Koptos pînă la reședința regală; suveranul se găsea atunci, probabil, fie la Memfis, fie la Per-Ramses. Pe de altă parte — și faptul apare destul de neobișnuit — fiii căpeteniilor din Punt însoțeau corăbiile egiptene. Să fi venit ei oare în vizită, sau ca să primească, asemenea altora, o educație egipteană, ori pur și simplu ca să devină slujitori în temple? Această soartă era rezervată însă doar prizonierilor de război, iar cu țara Punt Egiptul a întreținut întotdeauna relații pașnice de comerț. Mai e posibil să fi existat, în această țară îndepărtată, anumite infiltrații străine, venind din Kuș sau de pe mare. În orice caz, e greu pentru moment să facem o afirmație precisă asupra acestei probleme.

O altă expediție e trimisă și în Sinai, țara minelor, după cupru, malahit și turcoaze.

Astfel, la capătul gravelor tulburări care au avut loc, activitatea comercială este reluată; zilele pașnice au revenit, în timpul cărora pot fi slujiți fără teamă zeii care, împreună cu Ramses, au salvat țara.

Ramses al III-lea își va serba în tihnă un jubileu, în anul 29 al domniei. Relatarea evenimentului a fost păstrată în mormîntul lui Setau, mare preot al zeiței Nekhbet la El Kab [114], funcție în care îi succedase tatălui său. A fost desigur un moment important în viața acestui personaj, cînd vizirul To a condus împreună cu

el barca lui Nekhbet pentru a participa, în capitală, la serbarea *sed* a suveranului.

Slujirea zeilor

Zeii care au salvat Egiptul

Începînd cu anul 15 al domniei, după instaurarea păcii, Ramses al III-lea a întreprins un mare recensămînt al zeilor şi zeiţelor, aşa cum procedase, înaintea lui, Merenptah. La baza pilonului ramesid de la Edfu a fost păstrat textul decretului săpat în piatră:

> „Anul 15, luna a doua a anotimpului revărsărilor [un alt text adaugă: ziua a treisprezecea], sub domnia Maiestăţii Sale regele Egiptului de Sus şi de Jos, stăpînul Dublei Ţări, Usermaatre-cel-iubit-de-Amon, fiul lui Re, domnul apariţiilor radioase, Ramses-regent-al-Heliopolisului, dăruit cu viaţă pentru veşnicie, asemeni lui Re.
>
> Maiestatea Sa a poruncit să fie purificate toate templele din Egiptul de Sus, să fie numărate vistieriile şi hambarele, să fie îndoite divinele ofrande, ca ele să ajungă şi mai bogate ca pînă acum, apoi ele au fost aduse [spre îndeplinire] la cunoştinţa marelui arhivar Pa-en-pa-to“ [115].

Un text analog a fost sculptat pe peretele exterior (oriental) al templului peripter* ridicat de Tutmosis al III-lea la Tod [116]; şi aici este vorba de „recensămîntul templelor de la Memfis pînă la Elefantina“, adică templele din Egiptul de Sus. Fără îndoială, textul unui alt decret (care nu a fost găsit) se referea la recensămîntul templelor din Egiptul de Jos.

Şi în Papirusul Harris există ecoul acestui moment:

---

* Templu înconjurat de un singur şir de coloane (n. tr.).

„Am făcut numărătoarea vistieriilor voastre [le spune Ramses al III-lea zeilor], le-am sporit cu bunuri numeroase; v-am umplut hambarele cu mormane de orz și de hrișcă“[117].

Acest eveniment a prilejuit probabil ceremonii grandioase, așa cum le plăceau egiptenilor și mari serbări populare, precum și demonstrații de credință față de statuile zeilor, scoase din locuințele lor secrete. O stelă, lipită de montantul sudic al pilonului oriental aparținînd marelui templu de la Edfu, evocă aceste fapte; au fost păstrate doar ultimele șase rînduri:

„... ziua în care s-a arătat Amon-Re, regele zeilor, spre a vesti multele și frumoasele fapte împlinite în vremea îndelungatei domnii a Faraonului, fiul său, cu prilejul sărbătorii cînd au fost scoși toți zeii Egiptului de Sus și de Jos pentru poporul din țara întreagă — spre a vesti și cele ce a făptuit regele Egiptului de Sus și de Jos, U., fiul lui Re, Ramses... cel ce dăruiește bucatele mulțumită cărora trăiți și care face să aveți felurite bunătăți.

Veseliți-vă și dați glas bucuriei. Faceți astfel ca oamenii locurilor unde sînteți să se desfete la aflarea prea fericitelor fapte împlinite de Amon-Re, regele zeilor, pentru regele Egiptului de Sus și de Jos, U., fiul lui Re, Ramses... fiul său. Faceți astfel încît să fie copleșit de sărbători, din an în an, pentru un timp veșnic și un timp nesfîrșit. [El], cel iubit de Horus din Edfu, zeul cel mare cu pene smălțuite, stăpînul cerului, precum Re“[118].

O listă a divinităților Egiptului a fost sculptată pe acoperișul terasei templului din Medinet-Habu[119].

Sincretismul religios și cultul zeilor străini rămîn caracteristice pentru această perioadă ramesidă.

Așa cum am văzut, cultul lui Astarte și al lui Anat, reunite și chiar uneori confundate în mitologia cananeeană, care le considera zeițele războiului, era foarte răspîndit în Egipt, unde ele sînt adeseori descrise drept fiicele lui Re, Astarte fiind uneori și fiica lui Ptah. O stelă din epoca lui Ramses al III-lea demonstrează această mișcare de largă unitate religioasă. Ea prezintă trei zeițe, Anat, Astarte, Kadeș*, numărîndu-se printre cele mai importante zeități asiatice, reunite într-o singură divinitate, cu atribute egiptene; această divinitate unică este reprezentată stînd în picioare pe un leu, ținînd în mîna stîngă doi șerpi, iar în mîna dreaptă un mănunchi de flori. Ea poartă peruca specifică lui Hator [120], fiind prin urmare o divinitate compozită, care cumula atitudinile și însușirile distinctive a trei personalități divine. Este vorba de un procedeu sincretic simplu, aflat la mare cinste în epoca ramesidă.

Cultul adus regelui, așa cum fusese promovat de Ramses al II-lea, pare să fi rămas și el în vigoare.

Astfel, pe o stelă datată din anul 2, provenind de la Medamud (aproape de Teba), se poate citi:

> „Anul 2, luna întîi, din anotimpul încolțirii, Maiestatea Sa a poruncit să fie dăruite ogoare (cu o întindere de 50 arure**) pentru statuia lui Amon-Re, regele zeilor, și pentru statuia lui Ramses-regent-al-Heliopolisului, fiul lui Amon, adus pe lume de Mut [un cult de familie, s-ar zice!], stăpînul bucatelor“ [121].

Sînt fixate limitele precise ale pămînturilor dăruite și sînt desemnate nominal persoanele însărcinate cu întreținerea lor și cu aducerea zilnică a ofrandelor destinate *celor două statui divine.*

---

* Zeiță egipteană tîrzie, provenită din Asia Mică, unde era o zeitate comună mai multor popoare semitice (ebr. *kodeș*, persoană pură, sacră). În Egipt a devenit zeița vieții sexuale și a fost reprezentată ca o frumoasă femeie goală (n. tr.).

** Unitate de măsurare a suprafeței în vechiul Egipt (n. tr.).

Această „fundație" de cult destinată unei statui regale nu este unică. Ne-a mai parvenit încă un exemplu, datînd probabil din anul 24 al domniei: la Memfis a fost descoperită o stelă (din cîte se pare, în ruinele palatului lui Merenptah), al cărei text sculptat stabilește maniera în care trebuie oficiat cultul zilnic destinat unei statui a lui Ramses al III-lea [122]; sînt desemnate patru persoane (doi bărbați și două femei) pentru asigurarea cultului; ofrandele care trebuiesc aduse în fiecare zi sînt enumerate cu precizie — mîncăruri, băuturi, flori, veșminte.

Astfel, aceeași ideologie imperială se afirmă de-a lungul domniei faraonilor ramesizi.

Bogăția templelor

Documentele care dovedesc recunoștința regelui față de zeii ce l-au ajutat să salveze Egiptul sînt numeroase și precise; drept mulțumire, faraonul le înzestrează cu mari bogății „casele" și oferă un cadru fastuos vieții lor pe pămînt.

Au fost găsite textele a trei decrete de ofrande către Amon-Re, datate respectiv din anii 6, 7 și 16 ai domniei, sculptate pe partea exterioară a zidului oriental aparținînd templului lui Ramses al II-lea de la Karnak [123].

Mai sînt însă două documente esențiale, care dovedesc aceste importante donații. Pe de o parte, datînd din anul 32 al domniei (scris prin urmare după moartea suveranului, care a domnit 31 ani, la porunca fiului și succesorului său, Ramses al IV-lea, ce a dorit astfel să îi aducă un omagiu), marele papirus Harris, cel mai lung dintre papirusurile cunoscute pînă acum, stabilește un inventar foarte precis al binefacerilor aduse de Ramses al III-lea zeilor și al bogățiilor templelor. Trei temple principale se disting prin abundența daniilor făcute — Teba, Heliopolis și Memfis — dar nici celelalte sanctuare nu au fost uitate: cel al lui Onuris la Tinis, al lui Thot la Memfis, templele lui Osiris de la Abydos, ale

lui Up-Uaut la Siut, Seth la Ombos și Horus la Atribis.

„Bogățiile de care dispuneau templele Egiptului erau considerabile. Ele aveau în total 107 615 slujitori, deci două sutimi din populația Egiptului, 490 386 capete de vite, 513 vii și livezi, 88 bărci mari și corăbii, 169 orașe, dintre care 9 în Siria și Țara Kuș și 1.071 780 arure, adică a șaptea parte din pămînturile cultivate ale Egiptului. Din acest total, Amon își luase partea leului. El deținea, singur, trei sferturi, uneori patru cincimi sau chiar mai mult din aceste bunuri: 86 486 slujitori, 421 362 capete de vite, 433 vii și livezi, 83 bărci mari și corăbii, 65 orașe, dintre care cele 9 orașe pomenite mai sus și 864 168 arure, adică a zecea parte din pămînturile țării. De asemeni, veniturile obținute anual de templul lui Amon de pe urma patrimoniului său erau disproporționate față de celelalte sanctuare egiptene: el primea aur — îndeosebi din țara Kuș, «țara aurului lui Amon» — și argint de șaptesprezece ori mai mult, cupru de douăzeci și unu de ori, iar capetele de vite de șapte ori mai mult decît celelalte temple. Această situație se datora dărniciei regilor din dinastiile a XVIII-a și a XIX-a și nu lui Ramses al III-lea, care o moștenise de la predecesorii săi. El a suportat-o, nu fără a încerca poate să o modifice, căci generozitatea sa personală se îndreaptă, de preferință, spre clerul și templele din Memfis, Heliopolis și alte orașe pe care strămoșii lui le înzestraseră mai puțin mărinimos. Astfel, din cei 3 648 debeni [124] de aur, distribuiți templelor în timpul domniei sale, doar 183 i-au fost atribuiți lui Amon, precum și 827 debeni de argint din 8027, 14 debeni de lapislazuli din 28, 822 debeni de cupru din 18 854 și 297 capete de vite din 2418“[125].

Toate aceste date reies, desigur, din studierea papirusului Harris. Grija de a echilibra întrucîtva veniturile templelor dovedește luciditatea politică a lui Ramses al III-lea; el a vrut să favorizeze alte familii sacerdotale decît cea din Teba, spre a-și face aliați în rîndurile altor preoți și a

relua astfel conducerea tuturor sanctuarelor, conducere care, teoretic, îi aparținea. Nu trebuie să vedem însă în acest fapt numai un gest politic; Ramses, bărbat pios, a încercat fără îndoială să-și arate și recunoștința față de „toți zeii și zeițele " care îl ajutaseră. În aceeași perspectivă de „reinstalare" a autorității regale asupra tuturor preoților, templul funerar al suveranului de la Medinet Habu, care era în același timp și templu al lui Amon, s-a substituit centrului de la Karnak în ceea ce privește administrarea bunurilor lui Amon: astfel, din cei 86 000 slujitori recenzați în templele tebane, 62 626 țin de Medinet Habu, care devine marele sanctuar al regelui și zeului totodată.

Amon-Re rămîne în continuare „stăpînul zeilor". Cu prilejul marilor sărbători, la Karnak sau Medinet Habu, ofrandele erau sporite. Un text, denumit de istoricii moderni „poetic", relatează cuvintele adresate de Ramses lui Amon, menite să fie laudă adusă zeului și rezumat al faptelor regelui, expresie a recunoștinței suveranului.

„... Eu sînt cel ce sfințește calea stăpînului zeilor, Amon-Re, de sărbătoarea lui [și aceasta] pentru milioane de ani; tot eu sînt cel care conduce sărbătoarea.

Neprihănite sînt mîinile mele spre a aduce marile ofrande dinaintea celui care m-a zămislit; fac astfel ca templul meu să fie în alaiul tău, o, august al meu părinte!

Am făcut astfel ca [stăpînirea] bogățiilor strînse în pumnul tău să fie pecetluită prin scris. Pentru tine am făcut numărătoarea bunurilor tale, ca să rămînă, pe vecie, legate de numele tău. Am domnit pentru tine în Țara Dublă, ca fiind a mea cu totul, așa cum mi-ai dăruit-o de cînd m-am născut.

Am înălțat pentru tine cetăți în Țara mult-iubită, în Nubia și Asia; le-am pus dări în fiecare an, ținuturi și orașe [desemnate fiecare] cu numele lor, venind cu toatele încărcate de tributuri, spre a le

oferi *ka*-ului tău, o, Stăpîn al zeilor, ascuns în ceruri, în pămînt, în Nuu și Duat*.

Am făcut astfel ca tu să știi prinosul ce ți l-am adus, căci augustul meu părinte e Amon-Re, care se bucură de Adevăr și de Dreptate.

Am făcut astfel din pricina puterii mele, mulțumită celor pe care *ka*-ul meu i-a adus la viață, precum și prăzii sosite din țara negrului și din țara Djahi. *N-am mai lăsat nimic pentru vreun [alt] zeu*, ci am dăruit toate acestea *ka*-ului tău, ca să-ți fiu pe plac, căci tu ești părintele meu divin, moștenitorul veșniciei, tu slobozești infinitul ca stăpîn al zeilor ce te afli.

Fă astfel ca templul meu să-ți stea mereu în inimă, și să fie statornic ca Teba, sălașul tău cel adevărat ..."[126].

Laudă exaltată, laudă a unei clipe de credință, laudă poate *interesată*, care nu pare a fi mereu conformă realității.

Urmează textul unui decret regal ce fixează amănunțit pentru fiecare sărbătoare tebană lista noilor ofrande care urmează a fi aduse. Acest *Calendar al sărbătorilor* este un text amplu, acoperind aproape în întregime zidul meridional al templului de la Medinet Habu [127].

Imnul de recunoștință al divinităților satisfăcute, aduse de Amon-Re, se înalță la rîndul lui:

„Cuvinte rostite de Amon-Re, regele zeilor către zeii și zeițele Egiptului de Sus și de Jos, Eneada divină și marele tribunal divin al acesteia: « Să mergem, încărcați cu jubilee de milioane de ani, spre fiul meu, cu ani îmbelșugați, [fiul meu] cel care șade pe tronul meu, Usermaatre-cel-iubit-de-Amon, care a înălțat locuința mea sacră, asemeni orizontului ceresc.

---

* Infernul în mitologia egipteană, potrivit căreia lumea e împărțită în Cer, Pămînt și Duat, aceasta fiind „emisfera cerească de sub orizont" (n. tr.).

L-am crescut cu mîna mea, pentru ca el să aducă binefaceri templului meu; l-am zămislit trup din trupul meu, pentru ca faptele lui să-mi îndulcească inima.

Însoțiți-vă cu el, în viață și putere, răspîndiți farmecele voastre magice îndărătul lui; înfrățiți-vă cu el; strălucească și el printre voi, asemeni vouă; înflorească-i numele precum al vostru în veșnicie — așa cum mi-a înălțat el din nou templul pe colina din Neb-ankh»"[128].

Preoții

Cine spune „bogăția templelor" spune adeseori „bogăția preoților".

Încă de sub domnia lui Setnakht, marele preot al lui Amon era deja Bakenhonsu (Bakenhonsu al III-lea), care își va continua pontificatul sub Ramses al III-lea. El era fiul unui militar, Amenemopet, „mai-marele soldaților și al recruților de pe moșia lui Amon"; fusese prin urmare crescut la Karnak, unde și-a petrecut viața. Onorat cu distincțiile de „nobil" și „prinț", el era „cel ce deschide porțile spre a-l vedea pe marele zeu", stegarul lui Amon, șeful recrutărilor de pe întreg domeniul (moștenise funcția de la tatăl său) și „mai-mare peste preoții tuturor zeilor", aceasta potrivit inscripțiilor sculptate pe cele patru statui ale acestui personaj, care au fost găsite. El era prin urmare și șeful soldaților din garda lui Amon, ceea ce poate părea periculos. Dar atunci cînd regele este energic, clerul nu poate da dovadă de independență. Astfel, Bakenhonsu al III-lea nu și-a permis, o dată cu puterea, libertățile predecesorului său Rom-Roy. Ramses al III-lea a știut să mențină preoții tebani sub autoritatea lui.

Bogată în întîmplări diverse a fost soarta postumă a lui Tjanefer, „al treilea slujitor al lui Amon", mare preot al lui Re și Atum la Teba, care provenea dintr-o mare familie sacerdotală

tebană. El era fiul lui Amenhotep, „al doilea slujitor al zeului", și al marii preotese a haremului lui Amon; bunicul său prin alianță era Bakenhonsu I; unul dintre fiii lui va fi „preot divin al lui Amon", „mare preot al lui Re la Teba (funcție moștenită de la tatăl său) și mare preot al lui Mut", un alt fiu va deveni „mare preot al lui Montu". Numit de către Ramses al III-lea, el va continua să oficieze sub Ramses al IV-lea și al V-lea.

Bogăția familiei e ilustrată prin dimensiunile grandioase ale mormîntului pe care și l-a construit Tjanefer pe colina de la Drah Abul Neggah; înzestrat cu un pilon și o piramidă, acesta era cel mai înalt dintre toate mormintele necropolei. De aceea, a stîrnit foarte curînd invidie. La sfîrșitul dinastiei a XX-a, el a fost prădat de hoți, ca și alte morminte în vremea aceea [129]. Ne-a parvenit mărturia unuia dintre ei:

> „Ne-am dus la mormîntul lui Tjanefer, care fusese al treilea slujitor al lui Amon. L-am deschis și i-am scos sarcofagele, am luat mumia și am lăsat-o într-un colț al mormîntului. Am cărat sarcofagele în barcă, o dată cu restul, îndreptîndu-ne spre insula(?) Amenope, unde le-am dat foc în puterea nopții și am plecat cu aurul ce l-am găsit".

Fără îndoială, mumia a fost găsită, *reinstalată* și cultul funerar a continuat. Mormîntul a fost de altfel prădat și a doua oară. În epoca modernă, o familie de indigeni din satul vecin a locuit în el, ceea ce a făcut să se degradeze pereții, iar plafonul să fie înnegrit de fum. Mormîntul a fost poate și victima unui cutremur, căci porțiuni ale pereților sînt crăpate și degradate. În sfîrșit, în sala cea mare, vandali moderni au decupat panouri mari din pereți, avînd sculpturi sau picturi, ca să le vîndă. Soarta postumă a lui Tjanefer a fost într-adevăr foarte agitată.

La fel de agitat, dar în timpul vieții, a fost și destinul lui Iyroy, la Bubastis, „mai-mare peste preoții puri" ai zeiței Bastet.

S-ar putea crede, citînd imnurile sculptate din îndemnul lui pe un lintou de ușă (găsit lîngă El Kantara, în 1943), că Iyroy ar fi fost un slujitor fidel al regelui; cele două texte simetrice încadrează o scenă de adorație a celor două cartușe ale suveranului:

„Să-l adorăm pe rege în orizontul timpului veșnic, soare strălucitor, purtînd pe creștet coroana cea albastră. Fie ca el să îngăduie intrarea și ieșirea din palatul regelui, copleșit de mila sa, *ka*-ul scribului regal, mai-mare peste preoții puri ai lui Bastet, lui Iyroy din Bubastis".

„Slavă *ka*-ului tău, prea frumos rege iubit, asemeni lui Amon. Fie ca el să dăruiască viață, belșug, sănătate, înțelepciune, favoruri și iubire *ka*-ului scribului regal, iubit de el cu adevărat, mare preot-lector, mai-mare peste preoții puri ai lui Bastet, Iyroy din Bubastis, în pace"[131].

Or, același Iyroy va participa, după cum vom vedea [132], la un complot de palat împotriva lui Ramses al III-lea.

Curtea lui Ramses al III-lea

Familia lui Ramses al III-lea, deși mai puțin numeroasă decît cea a lui Ramses cel Mare, nu era mai puțin importantă.

Regina Isis era marea soție regală. Ea era fiica unei străine (poate o siriană), Habadjilat, a cărei origine a constituit subiectul multor discuții [133]; aceasta este numită „maica regelui" și figurează împreună cu Ramses al III-lea în reprezentarea unei sărbători din Valea Regilor; numele său e înconjurat de un cartuș și ea a fost înmormîntată pe malul stîng teban, în Valea

Reginelor; prin urmare, a beneficiat de privilegii regale, deși era de origine străină.

A fost, poate, una din soțiile lui Setnakht și deci soacra lui Ramses al III-lea, în orice caz, cu siguranță mama reginei Isis.

Descendența masculină a lui Ramses al III-lea și a reginei Isis ridică o serie de probleme egiptologului modern.

Printre fiii lor figurează neîndoielnic viitorii Ramses al IV-lea și Ramses al VI-lea. Dar, în *Valea Reginelor* au mai fost descoperite mormintele altor cinci prinți: este vorba de Pareherunemef („Re este pe brațul său drept"), șeful carelor din grajdurile faraonului, Khaemuaset, preot *sem* al lui Ptah (care purta deci același nume și îndeplinea aceeași funcție ca ilustrul său strămoș, fiul lui Ramses al II-lea), Amenherkepeșef („Amon este pe brațul său"), scrib regal, intendent al hergheliilor palatului, Ramses [134], scrib regal, general al armatei, purtător de evantai în dreapta regelui, și Sethherkepeșef („Seth este pe brațul său"), prim conducător de care al Maiestății Sale. Toți acești prinți purtau nume caracteristice marii familii rameside și, exceptîndu-l pe Khaemuaset, aveau funcții militare. Aceste cinci personaje sînt *singurii* prinți ramesizi al căror mormînt a fost săpat în acel loc; nu știm încă unde au fost înmormîntați fiii lui Ramses al II-lea, iar uzanța nu a mai fost păstrată pentru succesorii lui Ramses al III-lea.

Au fost avansate mai multe explicații ale acestui fapt. Poate cei cinci prinți nu erau căsătoriți încă și, neavînd vîrsta pubertății, au fost plasați sub ocrotirea mamei lor, de care erau încă legați. Mumia găsită în mormîntul lui Amenherkepeșef era într-adevăr a unui adolescent. Să ne gîndim atunci la o epidemie? S-a pomenit de variolă, care exista deja în stare endemică. Sau poate le-a fost fatal vreun complot, așa cum au mai avut loc și altele la sfîrșitul domniei tatălui lor? Înmormîntarea lor în *Valea Reginelor* ar fi putut constitui atunci o soluție mai facilă și

rapidă, lucrătorii de la Deir el Medineh fiind în plină activitate.

Dar unul dintre ei a supraviețuit și mormîntul lui, rămas gol, a fost săpat degeaba. Acesta, Amenherkepeșef, nu numai că a supraviețuit, dar s-a urcat mai tîrziu pe tron sub numele de Ramses al VIII-lea.

Misterul celor cinci prinți va fi poate deslușit într-o bună zi.

Ramses al III-lea îi încredințase vizirului To sarcina de a asigura construcția celor cinci hipogee.

Pe un ostracon, aflat în prezent la Oriental Institute din Chicago, a fost regăsită copia scrisorii adresate vizirului, de la Deir el Medineh, de către scribul Neferhotep, antreprenorul lucrărilor:

„Trudesc la mormintele prinților regali, pe care stăpînul meu mi-a poruncit să le durez. Muncesc desigur cu multă vrednicie și în chip folositor; e o lucrare frumoasă și trainică. Stăpînul meu să nu-i îngăduie inimii domniei sale a se neliniști ; muncesc cu adevărat strălucit și nici un amănunt nu-mi scapă!

Altă știre pentru stăpînul meu: ducem lipsă de toate. Toate proviziile din vistierie, din hambar și din cămări ni s-au sfîrșit. Și nu e lucru ușor să ridici piatra *den*. Ni s-au luat cele șase măsuri de boabe și ni se dau șase măsuri de pleavă. Fie ca stăpînul nostru să ne dea merinde, spre a rămîne în viață, căci altfel cu adevărat ne prăpădim, ne stingem. Să ne fie dat cu ce să ne mai ducem zilele, orice“ [135].

Această cerere, exprimată într-o manieră orientală, foarte direct și dramatic, a obținut cu siguranță satisfacție, iar cele cinci hipogee au fost construite.

Vizirul To a fost un personaj foarte important, în umbra lui Ramses al III-lea. În plus față de

îndatoririle obișnuite ale unui vizir, el mai era „deținătorul tainelor din templul lui Neith" (marea divinitate a orașului Sais, din Deltă, care începe atunci să cîștige importanță).

Un alt personaj din timpul acestei domnii, Paser, „primarul Tebei, preot cu mîinile pure al lui Amon, conducătorul sărbătorii lui Amon, paznic al tainelor cerului, pămîntului și ale tărîmurilor de dincolo", este destul de bine cunoscut grație basoreliefurilor și picturilor pe care și le făcuse la Medinet Habu [136]. Dintre scenele reprezentate, una este destul de remarcabilă; este vorba de prezentarea făcută regelui, așezat pe un tron, într-un pavilion grațios, a unui număr de șase statui regale, în cursul serbărilor care au avut loc în anii 2, 3 și 18 ai domniei. Ramses oferă tămîie și libațiuni statuilor. Fără îndoială, acesta este încă un aspect al cultului adus regelui ramesid de către regele însuși, în maniera lui Ramses al II-lea. O altă caracteristică a suveranului ramesid apare tot în această scenă: zeul Nil aduce o ofrandă suveranului, însoțit de zeița recoltelor, Renenutet*, care îi întinde regelui toiagul jubileelor și semnul vieții. Ramses este regele abundenței, ocrotit de zeii fecundității.

Drept mulțumire, Ramses face elogiul lui Paser și cheamă asupra lui binecuvîntarea zeilor:

„Fie ca Amon și Atum să-ți dăruiască binecuvîntarea lor.
Fie ca *zeii cerului* să-ți dăruiască binecuvîntarea lor.
Fie ca *zeii pămîntului* să-ți dăruiască binecuvîntarea lor.
Fie ca *zeii Faraonului*, stăpînul tău desăvîrșit, să-ți dăruiască binecuvîntarea lor.
Fi-va aceasta o frumoasă pildă a suișului

* Sau Renenetet, zeiță-doică, avînd atribuția principală de supraveghere a pruncilor și de ursitoare. Reprezentată cu trup de femeie și chip de șarpe (cobră), ea e socotită uneori drept una din ipostazele zeiței Meșkenet (n. tr.).

unui bărbat ştiut ca folositor şi făcător de bine...“ [137].

După invocarea marilor zei din Teba şi Heliopolis, este adresat un apel, în favoarea lui Paser, divinităţilor aparţinînd marilor elemente ale universului: cerul, pămîntul, faraonul. Orgoliul rămîne una din caracteristicile dominante ale suveranilor ramesizi, zei între zei.

Viceregii Nubiei se succed din tată în fiu; după Kawa, fiul său Hori (I) ocupă funcţia, apoi Hori (al II-lea), fiul celui precedent, care va rămîne şi sub domnia lui Ramses al IV-lea. După izvoarele de care dispunem, se pare că guvernarea ţărilor din sud nu a ridicat nici o problemă.

În rîndul arhitecţilor şi antreprenorilor se remarcă Amenmose, deoarece lui i-a încredinţat probabil Ramses al III-lea construirea unui nou oraş, în nord-vestul Deltei, o „pereche“ a lui Per-Ramses în faţa pămînturilor libiene (?). Aşa cum Ramses al II-lea a construit o capitală în est, orientată spre Asia, Ramses al III-lea (succesor şi emul al faraonului cel Mare), s-a gîndit oare să ridice un alt oraş, orientat spre vest şi deci spre Libia? Astfel imperiul ar fi fost *păzit* la cele două frontiere care, aşa cum au demonstrat evenimentele, s-au arătat a fi primejdioase, iar puterea Egiptului ar fi fost echilibrată în aceste două direcţii esenţiale. Informaţiile noastre asupra acestui subiect sînt însă sărace. Ele provin din inscripţia sculptată pe o statuie a lui Amenmose (păstrată actualmente la Muzeul din Cairo), care spune:

> „Am fost mai-mare peste lucrările de la Na-imen-Re, aproape de Rîul din Apus, care era pe atunci o mlaştină. Am înălţat temple şi sanctuare, spre a statornici un lăcaş al lui Amon“ [138].

Amenmose ar fi amenajat prin urmare un teren care fusese pînă atunci mlăştinos, începînd apoi să construiască lăcaşuri de cult pentru Amon. Na-imen-Re era cunoscut, sub Ramses al II-lea,

ca centru viticol, lîngă care Ramses al III-lea ar fi vrut deci să construiască un nou oraş (?). Rîul-din-Apus este şi el un toponim, care poate fi situat în nord-estul Deltei.

Pentru moment nu dispunem de alte informaţii referitoare la acest proiect de construcţie.

Amenkhau, şeful meşterilor de la templul funerar al lui Ramses al III-lea, era probabil de origine memfită. El este reprezentat în mormîntul său teban, întovărăşit de fiul, mama şi soţia lui, adorîndu-i pe Ptah şi pe Sekhmet, cărora le adresează o rugă emoţionantă:

„Salut ţie, Ptah, domnul Adevărului şi al Dreptăţii, rege al Dublei Ţări, frumos la chip, părintele zeilor, tu care ai ridicat cerul şi ai aşezat pămînturile roditoare, i-ai alcătuit pe oameni şi i-ai creat pe zei, tu care, cu degetele tale, aduci la viaţă toate făpturile, în fiece zi [139]. El a aşezat lumina în cer, bogăţia pe pămînt, izbînda în necropolă.

Fie să-l pot urma pe Sokaris în Ro-Setau * şi pe Osiris în Busiris **, fie să ml se dăruiască pîini de ofrandă în templul lui Ptah, libaţiuni şi flori la Heliopolis. Pentru *ka*-ul lui Osiris, mai-marele meşteşugarilor din templul regal, Amenkhau, fiul său, preot neprihănit al lui Amon, Djehutiem-heb, maica lui, cîntăreaţa lui Amon, Maat-nefret, soaţa lui, cîntăreaţa lui Amon, Nefertari-em-heb“ [140].

Avem aici un bun exemplu de coeziune familială, dragă egiptenilor, ordinea enunţului definind la perfecţie importanţa respectivă a fiecăruia dintre membrii familiei şi totodată o excelentă ilustrare, sugerată, a vieţii unui meşter deosebit, care reuşeşte să-şi realizeze cariera la Teba, şan-

* Sanctuarul zeului Sokaris *(Poarta Drumului)*, zeul stînd la intrarea în regatul său spre a se hrăni cu inimile morţilor (n. tr.).

** Denumirea grecească a oraşului *Per-Usire*, loc de cult al lui Osiris, unde zeul e numit *Usire (Tăria ochilor)* n. (tr.).

tierul cel mare, unde se găsește întotdeauna ceva de lucru, în timp ce întreaga familie are cîte o funcție în clerul teban.

Viața își reluase prin urmare în Egipt cursul liniștit. Dar sfîrșitul domniei lui Ramses al III-lea a fost întunecat de numeroase greutăți interne.

Dificultățile și comploturile de la sfîrșitul domniei

Se pare că cel dintîi complot a fost urzit de către vizirul Egiptului de Jos, care a încercat, printr-o lovitură de stat, să pună mîna pe putere la Atribis, ajutat fără îndoială de locuitorii orașului, care au ocupat templul lui Horus, al cărui personal l-a izgonit, încercînd să-i administreze ei domeniul.

Reacția lui Ramses a fost energică:

> „L-am izgonit pe vizirul ce pătrunsese printre ei [oamenii din templu], i-am prins pe toți cei care se aflau cu el. Am făcut ca templul să fie iarăși asemeni marilor sanctuare din această țară, ocrotit pentru veșnicie. I-am adus toți slujitorii, ce fuseseră izgoniți, fiece bărbat, fiece preot mai-mare peste alții, spre a orîndui din nou bunul mers al lucrurilor pe moșia cea sacră“ [141].

Mențiunea e scurtă, desigur, dar ea sugerează tulburări grave. Va trebui să așteptăm descoperirea eventuală a unor documente noi pentru a înțelege rațiunea profundă a acestor fapte și, poate, a le cunoaște amănuntele.

Un alt complot, uneltit în haremul lui Ramses, ne este mai bine cunoscut grație textelor multor papirusuri: în primul rînd, este vorba de papirusul judiciar de la Torino, dar și de papirusurile Lee și Rollin. Mai dispunem, pentru a cunoaște faptele întîmplate, de inscripția copiată în Nubia de către călătorul Rifaud, la începutul secolului al XIX-lea: pare să fie vorba de un raport sau de o anchetă condusă împotriva unor indivizi

calificați drept „ucigași", „afurisiți de către zeii țării", care se coalizaseră pentru a plănui o revoltă împotriva lui Ramses al III-lea [142].

În lumina acestor texte diferite, reiese că una dintre regine, pe nume Ti, a complotat pentru a-și urca pe tron fiul, Pentaur. Ea a organizat o conjurație, fiind ajutată în primul rînd de zece funcționari ai haremului, patru paharnici regali, un vistiernic regal, un căpitan al arcașilor din Kuș, un comandant de armată, trei scribi regali — cu toții înalți demnitari din imediata apropiere a suveranului, a căror prezență dezvăluie prin urmare un complot de o anumită amploare. Mai făceau parte, desigur, supraveghetori și scribi ai haremului. O parte din soțiile acestor funcționari din harem, în număr de șase, ar fi asigurat transmiterea mesajelor altor persoane din exterior, care nu sînt numite deoarece o revoluție trebuia să continue, în afara zidurilor palatului, acest complot intern. În harem au fost efectuate ritualuri magice interzise: cu ajutorul unor statuete de ceară, s-au făcut farmece persoanelor care trebuiau înlăturate sau ucise. Dar conspiratorii au fost trădați, de bună seamă prin interceptarea scrisorilor. Probabil Ramses nu a fost asasinat (?), căci în papirusul Rollin se spune că „Re nu a îngăduit mîrșavelor urzeli să izbîndească", dar o îndoială persistă totuși. Se poate ca represiunea să fi fost organizată de către alții și să fie vorba de o pedeapsă aplicată după moartea lui.

Oricare ar fi adevărul, vinovații sînt arestați și deferiți justiției unei curți învestite cu puteri discreționare, iar în ipoteza cea mai plauzibilă, numită chiar de rege. Ea era formată din paisprezece funcționari: doi intendenți ai vistieriei, doi stegari ai armatei, șapte paharnici regali, un herald regal, doi scribi; printre ei se numărau un libian, un lycian, un sirian, fapt care demonstrează caracterul „imperial", cosmopolit, al demnitarilor de la curtea lui Ramses. De altfel, doi din acești judecători, paharnicul Pebes și scribul Mai, s-au înțeles cu doi ofițeri care-i păzeau pe prizo-

nieri și le-au primit chiar la ei acasă pe cîteva dintre soțiile conspiratorilor. Toți patru, trădați la rîndul lor, au fost arestați; li s-au tăiat nasul și urechile (privîndu-i astfel de suflul vieții și împiedicîndu-i să comunice cu lumea). Drept urmare, Pebes s-a sinucis.

Conspiratorii au fost condamnați la moarte. Li s-a lăsat totuși posibilitatea de a se sinucide. Soarta reginei Ti, deferită justiției personale a suveranului — eventual a succesorului acestuia (?) — nu ne este cunoscută.

Printre ei figura „marele ucigaș Iyroy, care fusese mai-mare peste preoții puri ai lui Sekhmet-Bastet" (această mențiune figurează în papirusul de la Torino). Este același personaj care îi adresa regelui imnuri atît de frumoase [143].

Dacă istoria acestui complot și a pedepsirii lui a fost sculptată în țara Kuș (textul ei a fost copiat de Rifaud fără o indicație precisă asupra originii), ea se datorează faptului că unul din conspiratori, Bin-em-Waset, era căpitan de arcași în Sudan; el a fost acuzat că a primit de la sora lui, doamnă în harem, instrucțiuni ca să „ridice oamenii, să stîrnească răzmerițe și să vină (în Egipt) spre a porni o răscoală împotriva Maiestății Sale". Sudanul, mereu gata de revoltă, ar fi sporit astfel eficacitatea „revoluției" egiptene. Complotul era de anvergură. De aceea este posibil ca, odată răscoala înăbușită și procesul terminat, o copie a textului care înșira pedepsele aplicate vinovaților să fi fost săpată într-o stîncă sau un zid de templu, chiar în orașul unde începuse rebeliunea sudaneză, spre a servi drept lecție altor eventuali conspiratori, descurajîndu-i.

Numele unora dintre aceștia reține atenția, în special cel al lui Bin-em-Waset, care înseamnă „ticălosul în Teba". Alte cinci nume sînt formulate în mod asemănător, ca să exprime oroarea inspirată de aceste personaje „blestemate" zeilor și oamenilor, interzicîndu-le astfel orice șansă de supraviețuire: „Re-îl-urăște", „Re-îl-orbește", „Penhuy-mîrșavul", „Șarpele-demon", „Omul-cu-urechile-tăiate". Această pedeapsă — schimbarea

numelui — nu figurează printre cele desemnate de judecători; ea le-a fost probabil aplicată înainte de proces. Era eternul corolar al pedepsei cu moartea; ei mureau pe vecie [144], pronunțarea numelui lor „blestemat" echivalînd cu uciderea lor.

Astfel a luat sfîrșit, în dificultăți și tristețe, domnia celui ce salvase Egiptul de mari primejdii și care va rămîne, prin majoritatea actelor și ideilor sale, *succesorul* lui Ramses al II-lea. El a fost de fapt ultimul mare faraon al Egiptului antic.

F. DE LA RAMSES AL IV-LEA LA RAMSES AL XI-LEA. LENTA DECĂDERE

Succesiunea ramesizilor

Prin anul 1166 î.e.n. Ramses al IV-lea i-a urmat la tron tatălui său Ramses al III-lea. El era fiul „marii soții regale" Isis. În papirusul Harris, scris în semn de omagiu adus tatălui său de către Ramses al IV-lea, regele pune în gura tatălui său, Ramses al III-lea, emoționante rugi prin care acesta îl desemnează zeilor și oamenilor drept succesorul său. Legitimitatea îi va veni astfel din partea divinităților, dar prin intermediul tatălui său.

Pentru aceasta sînt invocați zeii cei mari:

„PTAH: « Pleacă-ți spre mine ochii și urechile, o, Ptah, stăpîne al meu, părinte al părinților, tu care ai plăsmuit Eneada. Ascultă spusa mea. Sînt fiul tău iubit, care ți-a adus mari binefaceri. De aceea ia-mi fiul și fă-l rege, așează-l neclintit pe tronul tău, ca domnitor al țării întregi, în fruntea poporului, Usermaatre-cel-ales-de-Amon, prunc ieșit din trupul *tău*. Îngăduie să fie încoronat pe pămînt, precum fiul zeiței Isis, atunci cînd a luat coroana *atef*, cu podoabele ei [?]. Îngăduie să domnească în pace pe tronul lui, ca rege al Dublei

Ţări, precum Horus, taurul cel puternic, iubit de Maat. Dăruieşte-i domnia mea şi mai aşează-i în faţă o viaţă fericită, copleşită doar de bucurii. Fă ca paloşul lui să izbîndească, iar ţările şi seminţiile străine să-i cadă sub talpa sandalelor cît [va dura] veşnicia. Îngăduie să stăpînească Egiptul ca domnitor al Dublei Ţări şi să fie divin dinaintea ta, bucurîndu-se de mila ta. Întinde pentru el hotarele seminţiilor celor Nouă Arce şi fă-le să vină din pricina puterii lui şi să-l slăvească. Fă astfel ca viaţa şi tăria să-i dăinuie în mădulare, iar trupul să-i fie sănătos pe orice vreme»“ [145].

Ruga este într-adevăr frumoasă, dar ea ne mişcă mai puţin cînd ne gîndim că a fost compusă chiar de moştenitor!

Alte rugăminţi mai sînt adresate, cu aceeaşi intenţie, zeului Re [146] şi celorlalte divinităţi [147].

Fervoarea e aceeaşi în aceste urări de domnie fericită, care ne-au parvenit şi ele datorită papirusului Harris.

Iată una din ele, de la Ramses al III-lea, defunct, către fiul său:

„Vedeţi, eu odihnesc acum pe celălalt tărîm, precum părintele meu Re; m-am contopit cu marea Ennéadă divină, în cer, pe pămînt şi în Duat, în vreme ce Amon-Re îmi suie fiul pe tron. În tihnă, el este ce-am fost eu, domnitor al Dublei Ţări, aşezat pe tronul lui Horus, ca Stăpîn al celor Două Ţărmuri, coroana *atef* s-a împreunat cu el, *precum cu Ta-tenen*, el, Usermaatre-cel-ales-de-Amon, *întîiul născut al lui Re*, zămislit de el, Ramses-domn-al-Adevărului-şi-al-Dreptăţii-şi-iubit-de-Amon — un prunc, *fiul lui Amon*, ieşit din trupul său, încoronat Stăpîn al Dublei Ţări, ca Ta-tenen; el este un fiu drept, lăudat de tatăl lui [Noul rege este prin urmare fiul a trei mari divinităţi din panteonul ramesid, ceea ce îi conferă drepturi indiscutabile la tron].

Atingeți-i sandalele, smeriți-vă în preajma lui, plecați-vă dinainte-i, urmați-l în orice clipă a fiecărei zile, adorați-l, slăviți-l, lăudați-i desăvîrșirea, așa cum faceți pentru Re la ivirea zorilor. Înfățișați-i tributurile în palatul său august. Faceți să i se aducă bogățiile și recoltele țărilor și ținuturilor străine. Sorbiți-i vorbele și poruncile ce vi le dă. Ascultați-i spusele și astfel vă veți îmbogăți, îngenunchind dinaintea puterii lui. Trudiți întru folosul lui, uniți ca o singură făptură, la orice corvoadă, înălțați-i monumente, săpați pentru el canale, brațele voastre să ostenească pentru el; astfel va pogorî asupra voastră mila lui și veți fi copleșiți cu bucate, în fiece zi. Amon i-a statornicit domnia pe pămînt și i-a îndoit durata vieții, făcînd-o mai lungă decît a tuturor celorlalți regi".[148]

Aceste texte, care insistă asupra legitimității lui Ramses al IV-lea și prezintă urările (postume) formulate de Ramses al III-lea, tatăl său, trădează dificultățile succesiunii, într-o situație tulbure.

Ramses al IV-lea va domni vreme de aproximativ șase ani; la moartea lui a fost înlocuit de fiul său, Ramses al V-lea, care a domnit patru ani. Pe tron s-a urcat apoi un alt fiu al lui Ramses al III-lea și al reginei Isis, Ramses al VI-lea, a cărui domnie a fost efemeră. Familia regală avea la vremea aceea, din cîte cunoaștem, o ramură principală (descendența lui Ramses al III-lea și a „marii soții regale" Isis) și o ramură colaterală (descendența aceluiași suveran și, poate, a reginei Ti și a fiului ei Pentaur). Acest lucru rămîne încă neelucidat [149]. În orice caz, după Ramses al VII-lea (care a domnit șapte ani), a urmat la domnie Ramses al VIII-lea, fiul lui Ramses al III-lea și al lui Isis, care nu era altul decît prințul Setherkepeșef, al cărui mormînt, așa cum am văzut, fusese săpat prematur în *Valea Reginelor* [150]. Domnia acestuia a fost scurtă.

Alți trei faraoni cu numele Ramses vor mai domni timp de vreo cincizeci de ani. Dinastia ramesidă se va stinge oficial prin anul 1085 î.e.n.

Domnii lipsite de glorie

Aflat încă în umbra gloriei tatălui său, Ramses al IV-lea pune să se sculpteze la Medinet Habu, pe cele două aripi ale primului pilon, una din scenele rituale ale încoronării sale: scena arborelui *išed*, arborele sacru al orașului Heliopolis (un persea?), pe care erau înscrise, conform tradiției, numele regilor.

Pe aripa nordică, Amon-Re și Ptah îl întîmpină pe rege, așezat în genunchi și însoțit de Thot, grefierul zeilor, și de Seșat, zeița scrierii:

„AMON-RE: « Sînt părintele tău august, stăpînul zeilor, și te iubesc mai mult decît pe oricare alt rege. Îți dăruiesc veșnicia, ca rege al Dublei Țări ».

PTAH: « Îți dăruiesc jubilee multe și mărețe și îți mai dăruiesc veșnicia, puternic și viteaz, izbînzile fiului lui Nut [Seth], domnia lui Horus în orașul Pe, întreg pămîntul sub tălpile sandalelor tale... ».

THOT: « Îți menesc ani cu milioanele și jubilee. Îți dăruiesc timpul nesfîrșit ca rege, semințiile toate sub tălpile sandalelor tale, Marele Cerc și Marele Drum în pumnul tău, împovărate cu tributuri... ».

SEȘAT: « Scriu pentru tine jubileele lui Re, ani veșnici și nesfîrșiți ca rege, o viață lungă cît a lui Atum, izbînzi și puterea lui Horus și a lui Seth atît cît va dăinui cerul »“ [151].

Pe aripa sudică, regele, stînd în genunchi, este primit de triada tebană în prezența lui Atum.

„ATUM: « Îți însemn numele pe arborele sacru, atîta timp cît cerul va dăinui pe cei patru stîlpi ai săi, precum și jubileele lui

Ta-tenen și o viață cît a lui Re în tărîmurile de sus, pentru un timp nesfîrșit.»"[152]

Ramses al II-lea este celălalt model prestigios, mărturie vie a unei domnii fericite, cu care noul faraon vrea să se asemene, cerîndu-le zeilor chiar durata vieții strămoșului său glorios. Pe o stelă pe care Ramses al IV-lea i-o consacră lui Osiris, la Abydos, în anul 4 al domniei, el pune să se scrie:

„Mă îndrept spre tine, eu, cel căruia i-ai dăruit viață; pogoară asupră-mi binecuvîntarea ta, precum asupra fiului tău Horus... Dăruiește-mi belșug, viață și domnie îndelungată, [dă] putere mădularelor mele, văz ochilor mei, auz urechilor mele, desfătare inimii mele, în fiece zi. Fă astfel ca să pot mînca pe săturate, o, tu, îngăduie să mă îndestulez cu băutură. Fă ca urmașii mei să domnească în țara aceasta cît va dura timpul veșnic și timpul nesfîrșit... Dăruiește-mi Niluri revărsate, ca să pot hrăni divinele tale ofrande, ca să pot hrăni și divinele ofrande ale tuturor zeilor și tuturor zeițelor din Egiptul de Sus și de Jos, ca să pot ține în viață și poporul din întreaga țară, pînă la hotare, cu cirezi și turme, făcute de mîna ta... Vei fi mulțumit, cît voi domni, de această țară a Egiptului, țara ta; de aceea vei îndoi pentru mine viața cea lungă și domnia cea lungă a regelui *Usermaatre-Setepenre, marele zeu*... Căci mai cu folos e ce-am făptuit pentru templul tău, [ce-am făptuit] spre a-ți îndestula ofrandele, căutînd orice prilej de a aduce binefaceri sanctuarului tău, în fiece zi, în timpul acestor patru ani care s-au scurs, decît tot ce a făptuit regele Usermaatre-Setepenre, marele zeu, în cei 67 ani de domnie!"[153].

Acesta nu era, desigur, altceva decît limbajul formal al unei dinastii pe cale de a se stinge, care caută pilde glorioase în domniile precedente.

De altfel, într-o inscripție de la Karnak (pe o stelă fragmentară descoperită în fața celui de al zecelea pilon), se regăsește aceeași proză formală:

„...domnia pe care mi-ai dăruit-o în întregime [fraza îi este adresată lui Amon-Re], și pe care a avut-o Usermaatre-Setepenre, o voi trăi și eu; voi îndoi pentru tine toate binefacerile ce ți le-a adus Usermaatre-Setepenre, în timpul celor șaizeci și șase [?] de ani cîți a domnit“ [154].

Ramses al II-lea rămîne, pentru toți descendenții săi, chiar cei îndepărtați, modelul suveranilor.

Se pare totuși că încoronarea lui Ramses al IV-lea a fost primită destul de bine, după toți acești ani de dificultăți interne, iar noul rege a știut să restabilească vechiul climat de coeziune al țării, o dată cu o anume încredere în puterea regală. Textul unui imn adresat suveranului, scris pe un ostracon (aflat în prezent la Muzeul din Torino), descrie veselia populară, dansurile, strigătele de bucurie din ziua încoronării, sărbătoare însoțită desigur de generozități regale (distribuire de mîncare, băutură, îmbrăcăminte) și de o amnistie generală.

„Fericită zi! Cerul și pămîntul se veselesc, căci tu ești marele stăpîn al Egiptului.

Cei ce fugiseră s-au înapoiat în orașele lor, cei care se ascunseseră au ieșit la lumină.

Cei flămînzi sînt sătui și veseli, însetații sînt acum beți.

Cei goi sînt înveșmîntați în pînzeturi subțiri de in, zdrențăroșii sînt îmbrăcați în alb.

Cei ce ședeau în închisori au fost trimiși afară, năpăstuiții sînt plini de bucurie.

Cei care semănau vrajbă în țară s-au liniștit, iar Nilul revărsat, ieșit [din albie] îi va îneca pe ceilalți [străini].

Casele văduvelor sînt deschise [gata să-i primească] pe drumeți.

Fetele sînt vesele, strigînd de bucurie și dănțuind, frumos împodobite.

Băieții veniți cu noroc pe lume [în ziua aceasta] pentru părinți, vor deveni urmași buni și vrednici.

O, rege! Tu vei fi veșnic.

Corăbiile plutesc fericite [pe mare]... ele trag la țărm mulțumită vînturilor [prielnice] și trudei vîslașilor, întoarse dinspre larg, sătule de furtuni.

Regele... a primit coroanele de la părintele său, el a fost așezat Stăpîn al Dublei Țări... Frumos e Horus pe tronul părintelui său Amon-Re. Binevenită e vitejia regelui [155]."

O zi de sărbătoare și speranță, dar *marii* faraoni ramesizi s-au stins.

Ramses al IV-lea, rege constructor, dornic să sporească prosperitatea țării, a organizat mai multe expediții în Wadi Hammamat și Sinai.

El este suveranul care a contribuit cel mai mult la darea în exploatare a văii Rohanu din Wadi Hammamat. Încă din întîiul an al domniei, în anotimpul primăverii, el a trimis o primă misiune, despre care avem cunoștință grație stelei rupestre ridicate pentru Usermaatre-Nekht („Ramses al II-lea e puternic" — cît de mare era nostalgia pentru marele faraon!), care spune: „Stăpînul meu, Domnul Adevărului și al Dreptății, Suveranul, fiul zeilor, mă trimite ca să aduc mari statui de piatră *bekhen* [să fie oare aceste *mari statui* destinate cultului regal, instaurat, se pare, de Ramses al II-lea [156]?] din munții tainici de lîngă Koptos, în anul întîi al domniei regelui" [157]. Componența expediției e descrisă cu grijă: ea era alcătuită dintr-un locotenent al suitei (regale), un scrib regal, un slujitor al templului lui Min, un sculptor șef (expresia exactă: „mai-marele celor care fac piatra să trăiască"), zece sculptori, douăzeci de pietrari, zece medjai (mercenari nubieni care asigurau paza), cincizeci de cărăuși de

piatră, patru conducători de arcaşi şi purtător, de scuturi, o sută de arcaşi purtători de scuturii două sute de cărăuşi, prin urmare o expediţie importantă, păzită serios de poliţie şi armată. Aprovizionarea este asigurată: „Ce li s-a dat: zece pîini, trei ulcioare cu bere, douăsprezece hălci de carne, trei prăjituri, pe un timp îndelungat". Dacă aceste raţii sînt zilnice, ele sînt suficiente pentru nişte oameni care muncesc din greu.

Cinci luni mai tîrziu, la sfîrşitul anotimpului uscat, Turo, mare preot al lui Montu, una dintre marile personalităţi religioase ale epocii, a fost însărcinat de palatul regal să meargă la Wadi Hammamat, probabil ca să pregătească vizita suveranului însuşi, care a avut loc după trei luni.

Optsprezece luni după şederea lui Ramses al IV-lea în Jebelul oriental, în anul 3 al domniei Ramsesnakht, mare preot al lui Amon, se duce la rîndul său acolo în fruntea unei expediţii mult mai importante, de peste opt mii de oameni, ca să aducă blocurile de piatră *bekhen* alese de suveran.

La aceeaşi dată — anul 3, luna a treia a anotimpului uscat — o altă expediţie e trimisă de către Ramses al IV-lea în Sinai, la minele de turcoaze din Serabit el Khadim despre care ne relatează o altă stelă, ridicată de Sebekhotep:

> „Maiestatea Sa i-a poruncit favoritului său, cel îndrăgit, cel ce umple de bucurie inima stăpînului său, mai-marele casei aurului şi casei argintului, paznicul tainelor din pavilionul sacru, Sebekhotep, să-i aducă turcoazele pe care inima sa le poftește, în cea *de a patra* călătorie" [158].

Aceasta se înscrie deci într-o suită de misiuni care dovedesc cît de importantă era activitatea desfăşurată sub Ramses al IV-lea, în diferite cariere din ţară.

Şi în anul 5, tot în anotimpul uscat, este trimisă o nouă expediţie la Serabit el Khadim, pentru a ridica o construcţie. Pe stela lui Panefer se poate citi:

„Maiestatea Sa a poruncit să se înalțe un templu de milioane de ani pentru Ramses-cel-iubit-de-Amon-și-de-Maat, în templul lui Hator, stăpîna turcoazei, de către scribul mai-marelui oștirii, Panefer, care a fost în acea călătorie, fiul lui Pa-iry“ [159].

Datînd din timpul lui Ramses al VI-lea, au mai fost găsite în Sinai diferite fragmente, bucăți de stîlpi, brățări. După aceasta, se pare că expedițiile au luat sfîrșit.

Într-adevăr, prosperitatea scade treptat, căci tributurile din țările imperiului încetează să mai sosească, sau sînt aduse sporadic și lipsesc astfel fondurile pentru organizarea unor expediții îndepărtate, în Nubia sau Siria. „Cercul“ sărăciei se instalează. Egiptul de Jos și Memfisul sînt neglijate. Construcțiile de anvergură sînt suspendate.

Legăturile cu lumea africană și asiatică, stabilite atît de strîns de tutmosizi și ramesizi, slăbesc treptat; imperiul, care nu mai e susținut nici de mîna de fier a unui faraon-soldat și nici de o spiritualitate elevată, se dezagregă lent.

Ultimii ramesizi au fost niște suverani slabi, dominați de marile personalități ale regatului, în primul rînd cele religioase, care nu au știut să evite infiltrația tot mai importantă a străinilor în Egipt. A trecut epoca glorioasă a cuceririlor și belșugului; asistăm la ultimii ani ai unei mari dinastii care se stinge treptat în pasivitate și neputință.

Personalități politice și religioase

Se creează impresia — dar poate este vina numărului relativ scăzut de documente de care dispunem — că viața politică, după marile frămîntări de la începutul și sfîrșitul domniei lui Ramses al III-lea, e stagnantă. Politica este doar continuată, ca o rutină, după impulsul dat de suveranii ramesizi care l-au precedat pe Ramses al IV-lea.

În timpul domniei acestuia, un memfit, Neferrenpet (adică: „An nou fericit"!) a fost vizir şi totodată mare preot al lui Ptah; sub Ramses al VI-lea, el i-a avut drept succesori pe Nehi şi Ramsesnakh; sub Ramses al IX-lea şi al X-lea, vizirul Khaemuaset poartă, fără strălucire, numele fiului favorit al lui Ramses al II-lea.

În sud, viceregii continuă, în majoritatea cazurilor, să se succeadă din tată în fiu. Începînd cu domnia lui Ramses al VI-lea, funcţia devine apanajul aceleiaşi familii, care o deţine timp de trei generaţii, pînă la Ramses al IX-lea. Guvernarea este paşnică, fără inovaţii aparente, dar ea rămîne foarte izolată de puterea centrală.

Regele continuă să formuleze rugi pioase asupra longevităţii sale, asupra necesităţii monarhiei, în vreme ce creşte ameninţarea forţelor rivale. Astfel, pe soclul unei statui de bronz, găsită la Megiddo (păstrată în prezent la Muzeul din Ierusalim) şi datînd din vremea lui Ramses al VI-lea, se poate citi:

> „Atîta vreme cît cerul se va sprijini pe braţele luminii, numele tău va fi în Heliopolis, o, rege.
>
> Trăiască Horus a cărui inimă se veseleşte cu Maat, precum Ptah, şi care i-o dăruieşte lui Atum pentru templul cel mare, regele Egiptului de Sus şi de Jos, regent ca Re, Stăpînul Dublei Ţări" [160].

Pe monumentele găsite, titulaturile abundă, devenind o lungă litanie care insistă asupra existenţei şi perenităţii dorite a suveranităţii faraonului, suveranitate ce pare foarte cenuşie în comparaţie cu strălucitoarea glorie a ramesizilor de altă dată.

În schimb, viaţa religioasă e activă; apar personalităţi puternice, a căror influenţă şi activitate vor contribui treptat la dezagregarea puterii regale, prea slabă şi lipsită de resurse.

Templele sînt singurele care continuă să se îmbogăţească. Sînt stabilite liste de noi ofrande

ca de pildă, acelea care figurează în dedicațiile templului lui Honsu de la Karnak, făcute de Ramses al IV-lea:

„Ofrande aduse de rege lui Geb, Marii și Micii Eneade *, sanctuarelor din miazăzi și sanctuarelor din miazănoapte, tuturor zeilor, de la fiul tău, iubit de tine, Stăpînul Dublei Țării ..? o mie de pîini, o mie de urcioare de bere, o mie de tauri, de orătănii, de pînzeturi de in, veșminte, boabe de tămîie, oale pline cu ulei, flori, păsări, toate lucrurile bune și neprihănite, toate lucrurile frumoase și dulci la pipăit [cifra de „o mie" precedînd fiecare dintre articolele enumerate] — așa cum tu ai boltit cerul, ai făurit pămîntul și ai scos Nilul afară din peștera lui, făcînd ca apa lui să fie un șuvoi cristalin — Stăpînul Dublei Țări ... îi aduce ofrandă și părintelui tău Amon-Re ... Îmi sînt știuți cei care sălășluiesc în cer, îmi sînt știuți cei ce șed în pămînt, îmi sînt știuți cei ce sînt în Horus, îmi sînt știuți cei ce sînt în Seth; îl mulțumesc pe Horus și cei doi ochi ai săi, îl mulțumesc pe Seth și moștenirea lui; sînt Thot cel care îi mulțumește pe zei; așez lucrurile la locul ce li se cuvine" [161].

Jalnică declarație de putere, din partea unui rege care se ascunde îndărătul formulelor.

Pe zidurile din fața templului de la Medinet Habu, Ramses a pus să fie sculptată o listă a orașelor de cult și a divinităților, care prezintă variante în raport cu cea gravată la porunca lui Ramses al III-lea chiar pe zidurile exterioare ale

---

* *Mica Eneadă* de la Heliopolis (vezi și nota din V. I, p. 105) a apărut în epoca imperiului nou, din aceeași preocupare de a sistematiza numărul mare al zeilor egipteni. Din ea fac parte: Thot, Maat, Harsiesis („Horus, fiul lui Isis", una din denumirile lui Horus, care îi desemnează atribute speciale), Anubis] etc. După același model, la Heliopolis mai apare și o a treia Eneadă, urmată de altele la Memfis, Teba, Abydos (n. tr.).

complexului funerar [162]. Locul cel mai important îi revine acum Tebei, ce va ieși în curînd victorioasă din îndelungatul conflict de influențe care, de veacuri, așeza clerul într-o opoziție tacită față de autoritatea suveranului.

Marii preoți ai lui Amon își sporesc puterea o dată cu bogățiile.

Aceeași familie va ocupa funcția de mare preot la Teba, între Ramses al IV-lea și Ramses al IX-lea: mai întîi Ramsesnakht (adică „Ramses este puternic"), apoi, succesiv, cei doi fii ai lui, Nesiamon („Îi aparține lui Amon") și Amenhotep („Fie ca Amon să fie mulțumit").

Această familie era originară din Hermopolis, orașul zeului Thot, unde Meribastet, tatăl lui Ramsesnakht, era mare preot al acestui zeu. Aceasta explică faptul că una dintre statuile lui Ramsesnakht care au fost găsite, îl reprezintă, desigur din respect față de originile familiei, stînd ghemuit și purtînd pe umăr o maimuță (unul din animalele sacre ale lui Thot), într-o atitudine analoagă cu aceea a scribilor, care își recunosc astfel dependența față de zeul cel cult al literelor și științelor. Familia avea poate și anumite legături cu orașul Bubastis, din Deltă; numele tatălui înseamnă de fapt „cel iubit de zeița Bastet".

Mare preot al lui Amon, Ramsesnakht rămîne „mai-mare peste preoții tuturor zeilor", titlu care consacră supremația clerului teban; el este și „mare preot al lui Re în Teba". Pe lîngă acestea, mai deține și importante funcții laice: „scrib regal, mare intendent al palatului regal", prin urmare omul de încredere al lui Ramses al IV-lea, care l-a numit, așa cum am văzut, în fruntea unei misiuni importante în Sinai.

Dacă datele referitoare la cariera sacerdotală (scurtă, desigur) a lui Nesiamon ne sînt prea puțin cunoscute, în schimb cariera fratelui său Amenhotep se va dovedi hotărîtoare pentru viitorul Tebei și al clerului ei.

Preot divin, devenit cu siguranță mare preot la începutul domniei lui Ramses al IX-lea, Amen-

hotep a deținut aceleași funcții ca și tatăl său la palatul regal.

„Intendent al lucrărilor casei lui Amon", el a întreprins importante lucrări de restaurare în partea orientală a Karnak-ului, îndeosebi în sudul Lacului Sacru, unde se găseau locuințele preoților [163].

Măreția și puterea lui sînt exprimate în reprezentările sculptate, la porunca lui, la Karnak (ca și predecesorul său, Rom-Roy), în anul 10 al domniei lui Ramses al IX-lea, pe zidul exterior al curții dintre al șaptelea și al optulea pilon. Scena centrală îl reprezintă de două ori pe marele preot Amenhotep, în costum de ceremonie (o robă lungă de in alb plisat, cu o blană de panteră aruncată pe un umăr — însemn al demnității sale sacerdotale — și un colier cu trei rînduri de mărgele). Cele două imagini, de dimensiuni mari, stau față în față, flancate la stînga (la sud) și la dreapta (la nord) de reprezentarea a două scene similare: Ramses al IX-lea întinde mîna dreaptă spre Amenhotep, care îl „adoră" pe suveran, cu palmele ridicate spre chipul lui. Însă, și acest fapt este revelator dacă ținem seamă de principiile fundamentale ale desenului egiptean, Amenhotep a pus să fie reprezentat cu aceeași statură ca a regelui, în timp ce slujitorii umili care roiesc în jurul lui sînt firește reprezentați mult mai mici. Totuși, pentru a marca o ușoară superioritate a suveranului, picioarele acestuia sînt așezate pe o estradă, doar puțin mai înălțată de altfel. Între ei se găsesc șase măsuțe încărcate cu vase, cupe, coliere prețioase, recompense destinate de faraon puternicului mare preot:

> „Maiestatea Sa însăși le spuse prietenilor aflați în preajma sa: să fie dăruite multe favoruri și bogate daruri din aur curat și argint, precum și milioane de felurite lucruri bune și frumoase, marelui preot al lui Amon-Re, regele zeilor, Amenhotep, pentru multele binefaceri săvîrșite în templul lui Amon-Re, regele zeilor, în marele

nume al zeului perfect, regele Egiptului de Sus și de Jos“ [164].

În partea inferioară a reprezentării, trei rînduri de text înșiruie aceste prețioase recompense. Inscripția de șaptesprezece rînduri care însoțește scena are o mare importanță politică:

„Anul 10, luna a treia a anotimpului revărsărilor, ziua a nouăsprezecea, în templul lui Amon-Re, regele zeilor. Este adus marele preot al lui Amon, regele zeilor, Amenhotep, în marea curte a lui Amon, numită « Îi sînt înălțate laude ». [Ceremonia se desfășoară prin urmare exact la o lună de la începutul sărbătorii Opet, imediat după sfîrșitul sărbătorii, care dura douăzeci și șapte de zile; în felul acesta, omagiul adus lui Amenhotep se înscria, practic, în cadrul ceremoniilor sacre — un alt mijloc de a sublinia importanța personajului]. A fost slăvit cu prea frumoase cuvîntări alese. Dregătorii care au ieșit în față spre a-l slăvi erau: vistiernicul faraonului, intendentul regal Amenhotep, intendentul regal Nesiamon, scribul faraonului, intendentul regal Neferkare-em-per-Imen și heraldul faraonului [cu toții oameni din administrație, apropiați ai regelui].

Cuvîntare rostită pentru Amenhotep, spre lauda și slava sa, în ziua aceea, în marea curte a lui Amon-Re, regele zeilor: « Fie ca Montu să-ți hărăzească mila sa! Fie ca să-ți dăruiască ocrotirea lor Amon-Re, regele zeilor, Re-Horakhty, Ptah cel mare, cel-care-este-la-sud-de-zidul-său, stăpîn al vieții din Țara Dublă, Thot, stăpînul cuvintelor divine, zeii din cer și zeii cei de pe pămînt! Fie să se aplece asupra ta *ka*-ul lui Ramses al IX-lea, domn al Egiptului, fiul cel iubit de toți zeii, pentru cele ce tu ai făptuit! Dijmele holdelor, taxele, impozitele plătite de slujitorii templului lui Amon-Re, regele zeilor, vor fi sub ochiul tău, precum și

tributurile ce-ţi vor fi plătite în întregime, pe potriva mărimii lor [?]. *Vei face astfel ca acestea să umple de acum înainte vistieriile, cămările şi hambarele templului lui Amon-Re, regele zeilor.* Pe deasupra, tributurile capetelor şi mîinilor vor merge la Amon-Re, regele zeilor, aceste tributuri pe care, pînă acum, le duceai Faraonului, stăpînul tău — drept fapta unui bun slujitor, de folos Faraonului, stăpînul său, şi care se străduieşte să împlinească lucruri de folos pentru Amon-Re, regele zeilor, ca şi pentru Faraon... Ia seama la poruncile ce au fost date vistiernicului şi mai-marelui peste intendenţii faraonului, spre a te slăvi şi a te lăuda, spre a te unge cu ulei de dulcişor, dăruindu-ţi-se vase de aur şi argint — precum e datina pentru slujitorii cei buni — şi pe care ţi le va întinde cu mîna sa însuşi Faraonul, stăpînul tău». Atunci i s-au dăruit, acestea, drept laudă şi răsplată, în marea curte a lui Amon, în ziua aceea. Şi i se vor dărui, drept laudă, în fiece an" [165].

Potrivit termenilor acestui discurs, al cărui stil e lipsit vizibil de tact, Ramses al IX-lea cedează lui Amon privilegii extrem de primejdioase, chiar de necrezut.

O parte din veniturile preluate odinioară de tezaurul regal va fi pe viitor percepută direct de scribii templului lui Amon şi destinată tezaurului sacerdotal. „Fondurile lui Amon deveneau deci în oarecare măsură autonome şi marele preot se substituia regelui în ceea ce priveşte perceperea, controlul şi utilizarea unei părţi a veniturilor statului" [166]. Clarvăzătorul şi ambiţiosul Amenhotep, mai devotat, se pare, cauzei tebane (sau propriei sale cauze) decît regelui său, reuşise să deturneze o parte din sursele obişnuite ale fiscului regal în profitul casei lui Amon. Acest act va consacra slăbiciunea suveranului, sărăcia ţării şi, în acelaşi timp, bogăţia lui Amon.

Să fi vizat oare Amenhotep chiar tronul? Este posibil să se fi gîndit și la acest lucru.

Sfîrșitul vieții lui este mai obscur. Să-și fi schimbat Ramses al IX-lea atitudinea? În textul papirusului Mayer este vorba, în cursul unui proces, de „înlăturarea lui Amenhotep, mare preot al lui Amon". În textul altui papirus din aceeași perioadă (10 052 la British Museum) se spune: „Pe cînd a fost declarat război marelui preot..." [167]. Să fi avut loc o tentativă de complot din partea clerului teban, tentativă reprimată cu violență? I-a fost retrasă funcția lui Amenhotep la sfîrșitul domniei lui Ramses al IX-lea, de către un suveran subit îngrijorat, sau aceasta s-a întîmplat mai degrabă sub Ramses al XI-lea? Pe sarcofagele conservate la Luvru, atribuite lui Amenhotep, figurează un mare număr al titlurilor sale religioase, cu excepția celui de mare preot al lui Amon. Dar aceste sarcofage îi aparțin oare cu adevărat? Iată o serie de întrebări care rămîn pentru moment fără un răspuns sigur.

În orice caz, succesorul său la Teba, Herihor va consacra definitiv victoria clerului teban.

Slăbiciunea puterii centrale, instabilitatea economică și mizeria care domneau în țară sînt răspunzătoare pentru anarhia crescîndă și o serie de scandaluri. Diverse cazuri de corupție sînt semnalate în rîndurile clerului și atrag după ele procese. La Elefantina, sub Ramses al VI-lea, un simplu „preot pur", Bakenhonsu, ajunge în funcția de mare preot al lui Hnum, distribuind unde trebuia „comisioane". Nebunenef, de aceeași teapă cu predecesorul său, a știut și el, utilizînd corupția funcționarilor, să ajungă după acesta în aceeași funcție, de mare preot al lui Hnum, Satis și Anukis, precum și al zeilor și zeițelor din Elefantina și Nubia de Jos.

Serge Sauneron prezintă un tablou precis și revelator al acestei perioade dureroase din istoria Egiptului:

„Furturi și prădăciuni pe domeniile sacre, corupția funcționarilor, uzurparea funcțiilor sacerdotale, utilizîndu-se la nevoie sprijinul zeului și răfuieli locale, ne sînt enumerate în papirusul de la Torino și alte cîteva documente de mai mică importanță. Trebuie să constatăm că, în ciuda inculpării acestora, sau cel puțin a recunoașterii oficiale a vinovăției lor, preoții de la prima cataractă nu au avut neplăceri serioase. Costul general al vieții a crescut foarte mult în vremea aceea; în cursul dinastiei a XX-a, grîul a atins prețuri nebănuite pînă atunci. Nu era de mirare, în aceste condiții, că toți cărăușii însărcinați cu aprovizionarea templelor deturnau în folosul lor personal o parte importantă din grînele pe care le transportau, iar diverșii preoți se adaptau cum puteau dificultăților economice prin care treceau templele lor. Țăranii și lucrătorii agricoli, situați chiar la sursa veniturilor funciare, resimțeau probabil într-o măsură mai scăzută vremurile grele, dar funcționarii mărunți, nenumărații intermediari, taxatori, cărăuși, scribi ai administrației locale, vătafi, profitau cu toții de funcțiile oficiale ca să-și asigure bunăstarea personală pe seama administrației pe care o slujeau. Aceste procedee erau și mai răspîndite în provinciile imperiului, unde impunitatea părea asigurată grație distanței față de centrele administrative și complicității unor personaje locale sus-puse, evident interesate într-o manieră directă de aceste malversațiuni. Cît despre nenumărații lucrători și meșteșugari din regiunea tebană, insuficient retribuiți sau reduși la inactivitate, soarta lor devenea tot mai precară; se apropia momentul cînd se vor năpusti asupra mormintelor regale de pe malul occidental teban ca să le jefuiască, încercînd prin acest sacrilegiu să scape de anii grei de mizerie și foamete“ [168].

Sub Ramses al VII-lea și cei doi succesori ai acestuia, au fost și o serie de recolte slabe, care au sporit foametea; mai tîrziu va fi citat în texte, ca dată de referință, „anul hienelor, cînd foamea era stăpînă“.

Există vremuri cînd nevoia de a scăpa de mizerie și simplul instinct de supraviețuire sînt mai puternice decît interdicțiile sacre. Avem mărturia cea mai evidentă și mai dezolantă a extremei sărăcii materiale și morale a țării, pe care niște suverani vinovați de o slăbiciune fără margini nu o mai ocroteau.

Spre sfîrșitul domniei lui Ramses al IX-lea s-au produs încercări de profanare și jefuire a mormintelor regale de pe malul stîng al Nilului, la Teba, datorită atracției exercitate de bogățiile pe care le ascundeau acestea. Primele două morminte prădate au fost cel al lui Sekhemre-Shedtaui-Sebekemsaf (un rege din dinastia a XVII-a) și al reginei Isis, soția lui Ramses al III-lea.

Fapta a fost descoperită de către primarul Tebei, Paser. Dornic să pedepsească această adevărată crimă și să profite de ocazie ca să-l compromită pe colegul și rivalul său Paur, care administra malul stîng, Paser l-a informat pe vizir. O comisie numită de acesta efectuează imediat o anchetă la fața locului, la Drah abul Neggah și descoperă că au fost jefuite și o serie de morminte particulare. Obligat de vizir să acționeze, Paur găsește vinovații, dar afacerea rămîne destul de tulbure; unul dintre aceștia, care mărturisise deja că a pătruns în mormîntul reginei Isis, se dovedește incapabil, cu prilejul reconstituirii crimei, să regăsească drumul care ducea la hipogeu. De altfel, mai tîrziu a fost declarat nevinovat.

Paur este sărbătorit; Paser se revoltă. Ca să încheie această problemă încîlcită, vizirul îi achită pe pretinșii vinovați.

Este foarte probabil ca Paur să fi fost complice cu tîlharii și poate vizirul însuși a fost cumpărat ca să acopere cu autoritatea lui această adevărată sfidare judiciară [169].

Întîmplarea i-a încurajat desigur pe tîlhari, care au atacat apoi mormintele din *Valea Regilor*,

printre altele cele ale lui Seti I și Ramses al II-lea. De data aceasta însă vinovații au fost pedepsiți.

Mizeria fiind mare, jafurile au continuat totuși, în așa măsură încît, puțin mai tîrziu, sub dinastia a XXI-a, a fost nevoie să se așeze mumiile regale într-o serie de ascunzători, spre a le ocroti.

La sfîrșitul secolului trecut a fost găsită ascunzătoarea situată în semicercul stîncos de la Deir el Bahri.

Străinii în Egipt

Populațiile libu și mașawaș se înfiltraseră pașnic în Egipt în perioada de după victoriile lui Ramses al III-lea. Sub Ramses al XI-lea, colonia lor este puternică în noma a 17-a din Egiptul de Jos, noma cynopolită *, temută de egipteni. În această regiune izbucnesc tulburări; pentru a le domoli, Ramses al XI-lea a trebuit să facă apel la viceregele țărilor din sud, Panehesi, care se găsea atunci în Egiptul de Sus, cu o trupă de mercenari nubieni.

Mișcarea, care a luat proporții, s-a terminat prin cucerirea și distrugerea de către armata regelui a orașului Hardai, metropola nomei a 17-a, ocupată de „libieni".

O altă tentativă de a prelua puterea va fi efectuată de către mașawași, la sfîrșitul dinastiei a XXI-a; această tentativă va reuși, iar în Egipt vor domni regi de origine libiană timp de două dinastii, a XXII-a și a XXIII-a, între anii 950 și aproximativ 730 î.e.n.

În plus, în Fayum se instalaseră colonii de asiatici încă din vremea lui Ramses al II-lea.

„Dacă de la început, sub Ramses al II-lea și Seti I, asiaticii stabiliți în Fayum erau destinați să primească o educație egipteană și erau probabil formați pentru a ocupa înalte funcții

* Cynipolis, denumirea grecească a nomei (noma cînelui) (n. tr.).

în stat, se pare că, cel puțin la origine, coloniile care s-au instalat ulterior în acele locuri au fost pur militare. Cetățile Na-Kharu («sirienii») și Pensasu («orașul seminției șasu») erau la început tabere de ostași și nu școli de administrație. Se poate conchide că în vremea lui Ramses al VI-lea avusese loc o mare concentrare de colonii asiatice în Fayum și în Egiptul Mijlociu... Seti al II-lea și Ramses al III-lea contribuiseră la înflorirea lor" [170].

Sub domnia unui suveran puternic și energic, aceste colonii străine, aflate chiar în inima metropolei, constituiau o reflectare a vastului imperiu visat de Ramses; îndată ce pe tron se urcă un suveran slab, străinii devin primejdioși.

Astfel, țara Egiptului era măcinată dinlăuntru de forțe divergente care amenințau să o distrugă sau, în orice caz, să răstoarne puterea faraonică. Cît despre imperiu, existența acestuia era acum pur formală.

Vremea marilor faraoni trecuse.

Sfîrșitul ramesizilor și instaurarea unei teocrații în Egipt

Curînd Herihor, mare preot al lui Amon la Teba, se va urca pe tronul Dublei Țări, prin anul 1085 î.e.n., întemeind dinastia a XXI-a.

Nu cunoaștem originea lui Herihor. El era, foarte probabil, un militar, pe care nimic nu părea să-l îndrepte spre funcția de mare preot, ci doar marea protecție de care se bucura din partea lui Ramses al XI-lea. El a început foarte repede să cumuleze onorurile: deja mare preot al lui Amon, comandant-șef al armatei din sud și din nord, el a mai fost numit de Ramses al XI-lea vicerege al țărilor din sud și vizir în anul 19 al domniei. Astfel, întreaga conducere a țării se afla în mîinile unei singure persoane; de fapt, Ramses al XI-lea abdică în realitate și îi încredințează puterea lui Herihor.

Originea acestor fapte rămîne însă pentru noi obscură.

În inscripții, anul 19 al domniei lui Ramses al XI-lea se numește și „Anul întîi al renașterii". Astfel, Herihor își manifestă ambiția; de fapt el conduce, dacă nu toată țara, cel puțin Egiptul de Sus. În ceea ce privește Egiptul de Jos, cel de al doilea vizir, Smendes, asigura guvernarea Deltei.

Reprezentările și textele sculptate din templul lui Honsu de la Karnak ne îngăduie să urmărim ascensiunea treptată, pînă la tron, a ambițiosului mare preot. La început, el apare împreună cu regele, dar deja ca egalul acestuia. Inscripțiile dedicatorii mai recente nu-l mai menționează decît pe Herihor, și, la sfîrșit, în curtea templului apare doar Herihor, purtînd pe cap coroana regală.

Nu se știe ce s-a întîmplat cu Ramses al XI-lea.

Astfel ia sfîrșit, în sărăcie și uitare, lunga dinastie a celor mai puternici suverani ai Egiptului.

O dată cu ramesizii se termină istoria Egiptului independent. Vor urma invazii, de origini diverse, care, timp de un mileniu, vor cotropi țara zeilor.

Marii soldați, administratorii nu mai existau ca să o apere și să-i asigure prosperitatea. Dar ramesizii au știut să poarte pînă pe culmi spiritualitatea națională și gloria Egiptului.

Partea a doua

FARAONII IMPERIALI. CARACTERISTICI ŞI OPERĂ

Capitolul I

REGELE—EROU. MITOLOGIA SUVERANULUI RAMESID

Este posibil să alcătuim un *portret* al ramesizilor, care au creat o adevărată mitologie a regelui-erou.

Aceasta se leagă, pe de o parte, de spiritul de altădată, dar mai ales dezvoltă considerabil concepția care exista asupra suveranului — conducător curajos —, oferind adeseori o imagine nouă, în asemenea măsură încît uneori un text din epoca ramesidă poate fi datat grație manierei de exprimare sau gîndirii care îl animă.

Imaginile se succed, bogate, amestecînd simplele rezultate ale observației cu miturile cele mai elevate zămislite de spirit, într-o profuziune de cuvinte, culori și gînduri care devin uneori poezie pură. Textele de la Medinet Habu, îndeosebi, sînt uneori de o mare frumusețe. Să-i omagiem pe acești scribi inspirați.

Chiar și cei mai slabi dintre ramesizi, la sfîrșitul dinastiei, vor mai folosi încă aceste imagini, desigur într-o manieră pur formală, dar ei vor încerca astfel să se lege, măcar prin cuvinte, de marea tradiție instaurată de glorioșii lor strămoși.

Această mitologie privește mai întîi personalitatea însăși a regelui-erou: calitățile care îl disting, funcțiile fundamentale pe care trebuie să și le asume, formele universale pe care le poate îmbrăca, în sfîrșit legăturile privilegiate ce îl unesc cu zeii.

Imaginile mitice se înmulțesc atunci cînd războinicul regal poartă o bătălie. Descrierea armelor, chiar cea a fazelor luptei, aparțin în egală măsură mitului și observației concrete.

Eroii au și ei clipe de răgaz. Ramesizii au făcut să înflorească și o mitologie a păcii, traducînd prin imagini simple și emoționante această dragoste pentru diminețile liniștite și zilele tihnite dragi sufletului egiptean.

A. PORTRETUL EROULUI

„Regele viteaz, ce ocrotește Egiptul, stăpînul puterii, cu brațul cutezător și pieptul lat, care își știe tăria. Doar numele lui pune pe fugă cele [Nouă] Arce; mîndră îi e făptura, după ce a văzut cum sînt măcelăriți mișeii, în timp ce privește, plin de mulțumire, [vrăjmașii răpuși] cu zecile de mii, vesel cînd aude strigătele [bătăliei], izbindu-i fără încetare pe bărbații viteji ce tremură [la vederea lui].

Stăpînul Dublei Țări, Usermaatre-cel-iubit-de-Amon, fiul lui Re, Ramses-regent-al-Heliopolisului.

Regele făcător de bine, al cărui spate e un sprijin; măreață e faima lui în inimile asiaticilor, el care nimicește semințiile străine, le năruie cetățile și face ca gurile lor să rămînă fără suflare. El e un zid uriaș în jurul Țării mult-iubite, taur puternic care încovoaie tot ce-i stă în cale, prinț viteaz, fără de pereche, ale cărui legi sînt statornice.

Stăpînul Dublei Țări, Usermaatre-cel-iubit-de-Amon, stăpînul aparițiilor glorioase, Ramses-regent-al-Heliopolisului“ [1].

Astfel era Ramses al III-lea.

Însușirile regelui

Aceste însușiri aparțin tuturor categoriilor: fizice, intelectuale, morale.

Frumusețea

Regele e frumos, ca eroii tuturor legendelor.

Deja cel de al patrulea faraon tutmosid se lăuda cu mîndra lui înfățișare:

> „Pe cînd Maiestatea Sa era încă un copilandru, precum pruncul Horus în Chemmis, frumusețea lui era asemeni celei a «ocrotitorului părintelui său» [Horus]. Era ca zeul însuși" [2].

Este slăvit „chipul desăvîrșit" al lui Ramses al II-lea, „frumos atunci cînd poartă coroana albastră". Nu e vorba numai de frumusețea desemnată de termenul *nefer*, impregnat și de un sens moral, ci de frumusețea pur fizică, tradusă de cuvîntul *an*, care definește „ceea ce e plăcut ochiului".

Ramses al III-lea are frumusețea zeilor. Suveranul e „frumos cînd se suie pe tronul lui Atum; ai crede că îl vezi pe Re în zori de zi"; „frumusețea chipului său e asemeni aceleia a discului solar"; el e „frumos atunci cînd se arată ca rege al Egiptului de Sus și de Jos, precum fiul lui Isis".

În luptă, frumusețea eroului prinde viață. Ramses al III-lea e „frumos în luptă, asemeni făpturii lui Seth, cu brațul ridicat, e un erou". „Regele e frumos călare pe armăsarul lui, precum Montu cînd se ivește asemeni soarelui Egiptului... faima, spaima și groaza învăluindu-i mădularele" [3].

Frumusețea este aparența care învește mîntează o făptură de excepție.

Acestea sînt însuşiri necesare, aproape banale, pentru un cuceritor.

Deja Amon îl „clădise" pe Amenofis al II-lea „în bărbăţie şi putere".

Mai precis, Ramses al II-lea este „bărbatul şi soţul Ţării Egiptului, şi îi dă mai multă putere decît oricărei alte ţări". „Maiestatea Sa era un domn tînăr, un viteaz fără de pereche, braţele sale erau puternice, iar inima îi bătea mîndră în piept". Este o descriere universală a eroului, fie că o întîlnim în poemele homerice sau în *chansons de geste.*

Merenptah „s-a ridicat spre a-şi păzi neamul, el are într-însul puterea de a făptui toate acestea".

Ramses al III-lea, faraon „cu inima tare", înconjurat de primejdii, va şti să le stăpînească, deoarece „el se sprijină pe al său braţ, cunoscîndu-i tăria".

Cunoaşterea şi inteligenţa

În afara calităţilor fizice evidente, regele va trebui să dovedească o minte luminată, cunoaştere şi înţelegere. Încă din timpurile cele mai îndepărtate (chiar în cazul lui Sahure), faraonul este „cel ce scrutează trupurile şi inimile"; dar, mai mult ca oricînd, sub ramesizi, în acea perioadă dominată de grave probleme internaţionale, deplina cunoaştere a lumii şi necesitatea de a stabili opţiuni politice lucide devin indispensabile:

„Nu e nimic ce nu cunoaşte" Seti I. El este „ager oricînd e nevoie, glăsuind cu gura şi făptuind cu braţul": inteligenţa concepe, cuvîntul transmite ordinul gîndit, transpus în acţiune cu ajutorul braţelor, acţiunea provenind deci dintr-o conştiinţă vie şi activă a lucrurilor. În textele rameside revine adeseori, aplicat regelui, cuvîntul inteligenţă, în egipteană expresia *seped-her*, care semnifică, în traducere literală, „ascuţimea feţei"; cum este adeseori cazul, numele calităţilor ab-

stracte este exprimat cu ajutorul manifestărilor concrete, aici fiind vorba de tensiunea fizică provocată de actul gîndirii.

Ramses al II-lea „știe toate țările adunate laolaltă"; „își amintește de ținuturile cele mai depărtate"; „el își cunoaște locul mîinii [adică ce îi stă în putere să făptuiască], fiind ager cu toate semințiile străine".

Puterea și inteligența duc la eficacitate.

> Ramses al III-lea e „puternic și viteaz, în timp ce adună laolaltă țările și Egiptul [definiția imperiului], inima fiindu-i trează precum cea a lui Thot [inima fiind sediul gîndirii, este vorba de o altă modalitate de a exprima inteligența regelui]; el le ocrotește viitorul precum Ptah, minte ageră cu rînduieli aducătoare de bine, fără de pereche, asemeni lui Re după ce a început [să-și statornicească] domnia în țară" [4].

Înțelepciunea și rațiunea

Însușiri divine prin excelență, acestea sînt și rezultatul spiritului drept și lucid al regelui.

Deja Tutmosis al III-lea își atribuia aceste două calități esențiale:

> „Am fost înzestrat cu întreaga lui strălucire [strălucirea lui Amon, fizică și spirituală deopotrivă] și hrănit pe săturate cu înțelepciunea zeilor; precum Horus care a crescut în casa părintelui său Amon-Re, am fost dăruit cu însușiri divine" [5].

Horemheb este „părintele celor Două Țărmuri, înțelepciunea fără de pereche ce e un dar al zeilor, spre a statornici rînduiala Dublei Țări" [6].

Ramses al II-lea „a ieșit din pîntecul [maicii sale] drept la faptă și înțelept pînă la fruntariile veșniciei [nelimitat]" [7]. Însăși titulatura suveranului poate demonstra aceste calități de sorginte divină: „hotărîrile sale sînt aidoma celor ale

lui Thot, care dă rînduieli bune în toate țările. El e înțelept în tot ceea ce făptuiește, precum Thot"[8]. Ramses al III-lea „întrunește fericite hotărîri, fiind ager încă din pruncie"; el este „înțelept ca Thot și ager ca Șu".

Cuvîntul care definește *rațiunea* (*'ip*) este cel care exprimă totodată faptul de a „calcula"; el traduce operația spiritului din care va rezulta o opțiune gîndită. În latină, aceeași analogie se stabilește în jurul cuvîntului *ratio*.

Vigilența și eficacitatea

Aceasta este deja imaginea lui Horemheb, *creatorul* dinastiei rameside: „Maiestatea Sa veghea zi și noapte, cercetînd ce putea fi de folos Țării mult-iubite, căutînd fapte aducătoare de bine...".

Imaginea suveranului vigilent și grijuliu față de bunăstarea poporului este adeseori întîlnită în textele rameside: Ramses I, „cu inima veghind neîncetat", Seti I „stă în picioare și veghează, viteaz și puternic, precum Nut" (zeița cerului, care nu cunoaște somnul). Ramses al II-lea este „sfetnicul treaz, cu hotărîri aducătoare de bine". Vigilența constantă aduce cu sine binefaceri și eficiență: în cazul lui Ramses al II-lea, „sfaturile lui sînt iubite, căci nici unul nu duce spre înfrîngeri".

Mai complete sînt aceste portrete intelectuale ale celor doi mari cuceritori:

> Ramses al II-lea: „A adunat laolaltă cele Două Țări în pace, precum părintele său Ta-tenen. Re l-a suit pe tron, ca să ocrotească țara aceasta, căci gîndul său e înalt, iar numele său sacru i-a fost dat. *Nu mai e nici un zeu care să i se asemene*; vorbele lui sînt alese, hotărîrile lui sînt încununate de izbîndă, căci este înțelept"[9].

Ramses al III-lea: „Nu trece nici o clipă... care să nu aducă o pradă, mulțumită chibzuielii și sfaturilor din inima mea, menite să aducă belșugul asupra Țării multiubite“ [10].

Prestigiul și gloria

Acestea sînt și calități fundamentale, morale, ale regelui erou, ce vor constitui totodată pentru el arme mitice de luptă.

Deja cel dintîi tutmosid se bucura de acest prestigiu; în orgolioasa inscripție sculptată pe stîncile de la Tombos figurează aceste cuvinte reluate apoi de ceilalți cuceritori: „Gloria Maiestății Sale îi orbește“ pe dușmani.

Seti I își paralizează adversarii prin simpla lui prezență:

„El se duce să-și sporească hotarul. Chipul său era măreț, din pricina puterii ce o arăta; nici o semințe străină nu putea să se țină pe picioare dinainte-i. Spaima li se strecurase [în suflet] datorită faimei sale. Strigătele lui de război străbăteau țările străine, iar fala lui rămînea în inima celor Nouă Arce“ [11].

Despre Ramses al II-lea: „O mie de oameni n-ar putea să se țină pe picioare dinainte-i“.

Regele Ramses e numit adeseori „Stăpînul bucuriei“, căci însușirile lui aduc fericire poporului său.

Regele protector

Faptul că regele își apără țara nu reprezintă o funcție nouă. Dar la ramesizi ea este intrinsecă, fiind înscrisă în numele lor, prin urmare în propria lor esență. Foarte adesea, după numele de „Cele Două Stăpîne“ sau „Horus de Aur“)cum e cazul pentru Ramses al II-lea) se întîlnesc două

epitete: „cel ce ocrotește Egiptul și leagă semințiile străine". Cel dintîi va deveni mai tîrziu deviza lui Alexandru cel Mare. Dar imaginile care definesc această putere a regelui sînt mai ales diverse și sugestive.

> Ramses al II-lea este „cel ce îi ajută pe cei slabi, soțul văduvei, ocrotitorul orfanului, el e cel care ascultă ruga nevoiașului, păstorul viteaz care păzește viața oamenilor, zidul înalt al Egiptului, pavăza a milioane de oameni și care apără mulțimile"[12].

Bunul păstor

Această imagine, care va fi atît de frecventă în Noul Testament, unde se referă la Isus Hristos, este foarte veche în conștiința semitică. Primele exemple datează din vremea dinastiei a X-a egiptene (Heti al III-lea); mai tîrziu, ea este adeseori reluată.

Seti I este „bunul păstor care își înviorează oștirea, părintele și maica tuturor oamenilor".

Ramses al II-lea este „bunul păstor al norodului".

Merenptah îi liniștește pe egipteni, îngrijorați de sosirea lui Meriay la Perire: „Sînt păstorul vostru, veghez spre a [vă] zdrobi [vrăjmașii], așa cum un părinte ocrotește viața pruncilor lui, în timp ce voi zburătăciți precum păsăruicile"[13].

Ramses al III-lea apare ca un taur în fruntea cirezii: „Țara întreagă se adună în jurul meu, și sînt statornic așezat în fruntea ei, precum un taur".

Zidul de aramă

Faraonul este și un zid protector, cel mai adesea de aramă, iar uneori, foarte rar, un zid de cremene.

Arama este simbolul unei străluciri, care amintește, deși mai puțin intens, pe cea a aurului. Dacă aurul e carnea zeilor și trupul soarelui,

arama este substanța mitică a celorlalte elemente ale universului ceresc; stelele și bolta sînt din aramă, ca și porțile cerului și zidurile ce înconjoară Tărîmurile de sus [14]. Astfel, regele este o parte — un fel de avatar terestru — al zidurilor cerului; prin rolul său ocrotitor, el devine o reflectare a Tărîmurilor de sus.

Imaginea s-a născut, se pare, sub dinastia a XII-a, după prima revoltă internă cunoscută de către egipteni, care au căutat, firește, protecția noilor faraoni. Într-un imn dedicat lui Sesostris al III-lea se poate citi: „Cît de măreț e Stăpînul pentru orașul său! El e o fortăreață cu zidurile din aramă". Tutmosis al III-lea este „o fortăreață ocrotitoare pentru oștirea lui, un zid de aramă".

Sub ramesizi, imaginea se îmbogățește, căci o imagine concepută de gîndirea egipteană nu e niciodată fixă; ea se lărgește, se dezvoltă, urmînd o bogată imaginație poetică. Adeseori, brațele (sau aripile) întinse ale regelui formează, încingîndu-l, un zid protector pentru poporul său. Seti I „alcătuiește cu brațele lui un zid de aramă, atunci cînd le întinde, în ziua luptei".

Zeița Seșat îi spune lui Ramses al II-lea, care devine *un fel de zid chinezesc:*

> „Tu i-ai dăruit din nou Egiptului bărbăția, căci îi ești stăpîn; tu ți-ai desfășurat aripile deasupra norodului, de aceea ești pentru el un zid de aramă; creasta lui e din cremene, porțile sînt din aramă; oamenii deșertului nu îl pot trece" [15].

Atunci cînd, în prima seară a bătăliei de la Kadeș, oastea vlăguită și umilită își întîlnește eroul care, singur, a salvat Egiptul, acesta i se adresează ironic: „Voi știți, desigur, în inimile voastre că eu vă sînt zid de aramă!". Cînd sosesc întăririle, e tot acolo, „precum un munte de aramă, precum un zid de aramă [care va dăinui] un timp veșnic și nesfîrșit".

În textele de la Medinet Habu, imaginea este cea a unui „mare zid", care apără în același timp de dușmani și de căldură.

> Ramses al III-lea este „cel care liniștește inima Egiptului, veghind asupra lui; el duce țara în spinare și de aceea nimeni nu se mai vaită; el e zidul care-și aruncă umbra binefăcătoare asupra norodului"[16] — „El este pentru semințiile îndepărtate ca suflarea de foc a discului solar deasupra Dublei Țări, dar e un zid care-și răspîndește umbra binefăcătoare asupra Țării mult-iubite, aducînd răcoare celor așezați sub brațele sale puternice" [17].

Aici, imaginea se combină cu cea descrisă mai sus.

Pavăza țării

Această imagine este apropiată de cea precedentă.

Ramses al III-lea e „pavăza mare care ocrotește Egiptul, aducînd răcoare celor așezați la umbra brațelor sale".

Și alte expresii descriu protecția asigurată de rege.

Despre Ramses al III-lea:

> „Am învăluit Egiptul cu un veșmînt; l-am ascuns cu brațul meu viteaz, de cînd am fost înscăunat rege al Egiptului de Sus și de Jos pe tronul lui Atum". „Egiptul era înfricoșat, nu era nimeni să-l păstorească, norodul era în primejdie din pricina celor Nouă Arce. Atunci l-am învăluit și l-am întărit cu puterea mea, căci eram viteaz: venit-am precum Re ca rege al Egiptului și l-am ocrotit"[18].

Recunoștința egiptenilor e declarată uneori în mod mișcător. Către Ramses al II-lea:

> „Frumusețea îi împodobește trupul ca apa și adierile; norodul îl iubește precum

pîinea și veșmintele, pe el, părintele și maica întregii țări, lumina celor Două Țărmuri, a Țării Duble și a tuturor oamenilor"[19].

Apărătorul croic

Războiul face parte din destinul regilor ramesizi, fiindu-le ursit încă de la venirea pe lume. El reprezintă funcția esențială a regelui.

„Menirea mea", spune Ramses al II-lea, „este asemenea celei ce-o au Re și cu Seth atunci cînd se dezlănțuie la prova Bărcii Nopții".

Pregătit de zei, suveranul se naște gata să-și conducă poporul la izbîndă.

Despre Ramses al II-lea:

> „Îndată ce am ieșit din pîntecul maicii mele, eram înzestrat cu vitejie și tărie, eram pregătit, eram puternic, eram gata de luptă. Înaintam ca un fiu al zeului atotputernic, eram statornic așezat pe tronul lui « înverzit » și vedeam cum poporul se bucura din pricina mea, de parcă eram Horus, fiul lui Isis"[20].

Membrelor sale li se atribuie culoarea sîngelui, culoarea roșie care îndepărtează și forțele nefaste. Acest fapt apare în legătură cu Ramses al II-lea:

> „El a ieșit din pîntecul [maicii sale], gata de cuceriri, trebuind prin vitejia lui să mărească hotarele. *Atunci li se dădu mădularelor sale culoarea roșie, adică puterea lui Montu și cea a lui Horus și Seth*"[21].

A fost acest act îndeplinit și în cazul lui Horemheb? „A ieșit din pîntecul [maicii sale] măreț din prima clipă, culoarea divină fiind asupra lui"; el era „o făptură divină avînd culoarea ei, pentru ochii celor care îl contemplau"[22].

Poate acestea sînt însemnele unui destin războinic, de fapt culoarea eroului.

O aventură arheologică ciudată ilustrează acest rol protector al faraonului, care a reprezentat, în acele vremuri frămîntate, funcția principală a ramesizilor.

Canonicul Drioton, pe atunci director al Serviciului de antichități al Egiptului, relatează povestea unei statui miraculoase a lui Ramses al III-lea [23]. Un „căutător nemărturisit de comori" a venit într-o zi la acesta pentru a-i cere autorizația de a efectua o săpătură într-un loc foarte precis, anume „deșertul situat la est de Cairo, la aproximativ 4 km sud de Almaza". Exact la locul prevăzut au fost găsite fragmentele unui grup statuar de cuarțit roz, „care stătea drept de parcă ar fi fost așezat anume", în timp ce edificiul ce îl adăpostise căzuse de mult în ruină. Acest grup reprezenta un rege — Ramses al III-lea, după cartușul sculptat — și o regină sau o zeiță, din care rămăsese brațul ce înconjura umerii suveranului și partea inferioară a trupului. La o dată mai recentă, fața, brațele și picioarele lui Ramses fuseseră mutilate; în felul acesta, el nu mai putea nici vedea, nici acționa și nici umbla. Fusese o tentativă de *a ucide* vechea magie a formelor. Pe părțile laterale și pe spătarul tronului erau sculptate patruzeci și nouă de rînduri de text, cuprinzînd incantații magice împotriva șerpilor și scorpionilor.

„Micul templu în incinta căruia a fost descoperit grupul statuar al lui Ramses al III-lea nu putea fi, așa cum o dovedește poziția lui, decît un loc de rugăciune pentru călătorii caravanelor, asemenea templelor conservate la El Kab, la marginea pistelor deșertului care se îndreaptă spre Marea Roșie. La fel ca acestea, era situat la o oarecare distanță de Valea Nilului, în punctul unde, aceasta dispărînd la orizont, călătorul era nevoit să-și încredințeze soarta zeilor pustiei. El domina calea de acces spre istmul Suez care se desprindea, după Jebel el Ahmar, de drumul principal ce lega Memfis de Heliopolis. Dar, deșer-

tul din zona istmului Suez avea în antichitate o reputație sinistră. Se spunea că e năpădit de șerpi, care se ascundeau în nisip... Rolul grupului statuar al lui Ramses al III-lea era prin urmare cel de a oferi călătorilor în acest oratoriu, situat în punctul de plecare, ocrotire împotriva reptilelor a căror mușcătură le punea în orice clipă viața în primejdie".

Mecanismul e diferit în raport cu cel al statuilor tămăduitoare. În cazul acestora din urmă se impunea *vindecarea*, adică „izgonirea unui dușman care deja atacase, anume veninul din trup și pentru aceasta trebuia ingurgitată o licoare magică (lichid care, fiind turnat după formulele respective, se impregnase cu forța lor magică). În cazul care ne interesează pe noi, accidentul trebuia *prevenit*, deci respins dușmanul aflat încă în afara corpului; formulele sculptate pe statuie „îi comunicau virtuțile lor și aceasta, încărcată cu noile puteri, putea la rîndul ei să le transmită prin contact direct"; în felul acesta, călătorul era învăluit într-o „aură magică", avînd virtutea de a respinge jivinele primejdioase.

Nici un astfel de monument nu ne e cunoscut înainte de Ramses al III-lea [24]. Ele sînt o creație a suveranilor ramesizi, dornici să asigure prin toate mijloacele protecția poporului egiptean.

Regele-erou și universul

În vechiul Egipt, eroul nu se poate mulțumi, în toiul bătăliei, cu simple mijloace omenești. El capătă formă de animal sau se asimilează elementelor universului. Acestea nu sînt simple comparații sau imagini, ci posibilități de a fi, o *libertate* neîngrădită.

Pentru egipteni, libertatea însemna să te poți duce și veni nestingherit, dar și să poți îmbrăca orice formă dorită între cele existente pe lume. În cazul oamenilor, această libertate intervenea după moarte, grație cunoașterii formulelor potrivite. În ceea ce-l privea pe faraon, ființă de

excepție, posibilitatea exista și în timpul vieții pe pămînt, îndeosebi cu prilejul bătăliilor, unde toate forțele eficiente ale universului erau necesare ca să asigure victoria eroului.

Zoomorfismul

Regele luptător îmbracă aparența și utilizează armele animalelor puternice și agresive (taurul, leul, pantera), ale animalelor de pradă (șoimul, șacalul) și chiar cele ale animalelor mitice, precum grifonul.

Simbolistica taurului și a leului, aplicată conducătorului războinic, nu este nouă; ea apare deja pe basoreliefurile de pe paletele datînd din epoca preistorică. Epitetul de „taur puternic" se întîlnește adeseori după primul nume, cel de Horus, al suveranului. Descrierile referitoare la această falnică făptură, care-l întruchipa pe rege în luptă, sînt deosebit de realiste în textele rameside, uneori chiar crude și dovedesc un simț de observație foarte precis a vieții animalelor și a atitudinilor lor.

Setil e „taurul puternic, cu inima tare în arenă, ce nu poate fi doborît".

Despre Ramses al II-lea, în ziua a doua a bătăliei de la Kadeș: „Eram gata de luptă, ca un taur nerăbdător". Și în războaiele duse împotriva popoarelor din sud, el este tot „taurul cel puternic împotriva nevolnicei țări Kuș, mugind pînă în țara negrului; copitele sale îi zdrobesc pe nubieni, iar coarnele le străpung trupurile"[25].

Merenptah e „taurul, stăpînul puterii, care își nimicește dușmanii, frumos în arena vitejiei cînd se năpustește la atac".

Ramses al III-lea este „un taur, stînd țeapăn în arenă, cu ochiul ager și coarnele gata să izbească țeasta celui care îl atacă"[26].

Faraonul mai este și „leul cel puternic" sau „leul dezlănțuit".

Ramses al II-lea pătrunde „pînă în inima semințiilor străine precum un leu într-o poiană [unde pasc] turmele".

Merenptah este „leul cel mare care pornește mai întîi spre dreapta [către Libia], apoi se întoarce și, dintr-un salt, ajunge pînă la fruntariile pămîntului [țara Kuș], unde-i va prinde pe toți vrăjmașii țării și nu le va îngădui să *verse* pentru a doua oară"[27]. Cît orgoliu în atitudinea acestui leu regal!

Din vremea lui Tutmosis I, regele poate îmbrăca forma panterei, al cărei caracter agresiv i se potrivește luptătorului. Ramses al III-lea e „pantera de la miazăzi, care a văzut măcelurile".

Ghearele șoimului și rapiditatea cu care acesta își apucă prada sînt atribuite faraonului. La Kadeș, Ramses al II-lea rostește următoarele, ca să-l îmbărbătеze pe înfricoșatul Menna, conducătorul carului său: „Mă voi năpusti asupra vrăjmașilor la fel cum șoimul țîșnește din văzduh și își apucă prada". Astfel, „el e mai iute ca săgeata scăpată din arc, căci iată, zboară, șoimul cel divin". Odată victoria dobîndită, „căpeteniile sînt strînse în pumnul lui, la fel cum șoimul apucă în gheare păsăruicile". Ramses al III-lea rămîne „șoimul divin care lovește și prinde în gheare".

Cu mult mai nouă este asimilarea cu grifonul. Acesta este un animal mitic cu cioc de vultur, sau adeseori, în Egipt, cu bot ascuțit de șacal sau de animal sub forma căruia e reprezentat Seth: aripi puternice și trup de leu. În lumea elenă, „grifonii sînt consacrați lui Apolo, căruia îi păzesc comorile de lăcomia arimaspilor, în pustiul Sciției din țara hiperboreenilor. Alți autori îi localizează în Etiopia sau India. Grifonii sînt asociați și cu Dionysos, căruia îi păzesc craterul plin cu vin"[28]. Ei sînt prin urmare animale care păzesc și ocrotesc grație puterii lor, de fapt ființe imaginare eficiente, care întrunesc forme animaliere diverse. Mențiunea de *rege-grifon* apare în Egipt pentru prima oară sub Ramses al II-lea și devine frecventă sub Ramses al III-lea. De ce a fost menționat grifonul tocmai în acea epocă?

Marile mișcări de popoare, care caracterizează această perioadă, preocuparea ramesizilor pentru cosmopolitismul spiritual, au condus la adoptarea unor forme noi, aduse fără îndoială de către Popoarele mării.

Astfel, la Kadeș, Ramses al II-lea stătea în spatele hitiților „ca un grifon". Glasul lui Ramses al III-lea „creștea dîndu-și poruncile precum glasul grifonului"; „libienii" lui Meriay spun despre egipteni: „Stăpînul lor e asemenea lui Seth, cel iubit de Re; strigătul lui de război se aude precum cel al grifonului, atunci cînd sare în spatele nostru, nimicind fără milă"[29].

Forma compozită a grifonului le-a plăcut fără îndoială egiptenilor. Pentru ei, forma nu este unică și nici fixă. În lupte, diversele forme de animale pe care le îmbracă faraonul nu sînt în mod necesar succesive, dar ele se pot ajusta una față de cealaltă, se pot combina în beneficiul unei eficiențe magice sporite. Eroul devine o ființă ambiguă și complexă, o creație a gîndirii mitice.

> Seti I e „șoimul divin, cu pene smălțuite, ce săgetează cerul asemenea lui Re, e șacalul sprinten care străbate țara întreagă într-un ceas, leul sălbatic care scormonește potecile tainice ale tuturor țărilor străine, taurul puternic cu coarnele ascuțite și inima mîndră ce-i calcă sub copite pe asiatici și îi strivește pe hitiți"[30].
>
> Ramses al II-lea e „un taur cu coarnele ascuțite, stăpînul vacii, părăsind cîmpul după ce și-a nimicit dușmanii, un leu puternic, care vînează cu ghearele, răgind și rostogolindu-și glasul pînă în valea unde pasc micile viețuitoare, un șacal cu pasul grăbit care pîndește pe oricine-i vine în preajmă și dă înconjur pămîntului pînă la capăt într-o clipită, un șoim divin și sacru, cu aripa-i podoabă, care se năpustește asupra celor mici și celor mari deopotrivă"[31].
>
> Ramses al III-lea e „leul cu răgetul de tunet pe piscul muntelui... grifonul cu pas

iute, înaripat, pentru care milioane de *iter* sînt ca..., pantera ce-și știe prada și-i prinde pe cei care o atacă"[32].

Confuzia căutată a formelor apare foarte bine în acest text de la Medinet Habu:

„Inima Maiestății Sale e primejdioasă, căci puterea sa e ca a leului ce stă la pîndă și aține calea micilor viețuitoare; el e înzestrat ca un taur viteaz, brațele sale sînt tăioase ca niște coarne și cu ele doboară munții în spinarea năvălitorilor"[33].

Aceste transfigurări mitice pot atinge o mare amploare în gîndirea egipteană, zămislind un peisaj imaginar, o feerie de forme și de sunete, menite să devină instrumentul magic al victoriei.

Tot la Medinet Habu, cu prilejul campaniei din anul 5, se spun următoarele despre Ramses al III-lea:

„A fost odată un copilandru aidoma unui grifon. Oștenii lui, cînd strigau, își măsurau glasurile și erau ca niște tauri gata [de luptă] în arenă. Caii lui erau ca șoimii atunci cînd zăresc păsăruicile, ei mugeau ca leii turbați și mînioși. Stegarii și căpeteniile lui erau ca Reșef, ei vedeau zecile de mii [de vrăjmași] ca pe o picătură și puterea lui era ca a lui Montu"[34].

Forme cosmice

Nu numai animalele, dar și elementele universului contribuie la victoriile eroului regal.

Astfel, urma săgeții pe care o trage din arc se confundă cu dîra stelelor căzătoare ce coboară din cer.

Ramses al II-lea, „luîndu-și arcul din car, slobozește săgeata ca o stea ce sclipește pe firmament". „El trage săgeată după săgeată, ca divinele stele lucitoare".

Ramses al III-lea devine el însuși o stea, urmărindu-și dușmanii cu repeziciunea unei stele căzătoare; el este „divina stea ce scînteiază sălbatic izgonindu-i".

Eroul devine lumină și suflarea vîntului. Ramses al III-lea este „lumina vie care strălucește asupra Egiptului", iar Merenptah „lumina care izgonește norii strînși deasupra Egiptului și îngăduie Țării mult-iubite să vadă razele soarelui". El dă la o parte «muntele de aramă» de pe spinarea oamenilor și dăruiește adierile celor ce se înăbușă... El e ființa unică, ce întărește inimile sutelor de mii, căci la vederea sa, suflarea pătrunde iarăși în nări"[35].

El se confundă total cu aștrii, dătători de viață.

Ramses al II-lea e „fiul lui Seth, iubit de Montu, stea pentru pămînt, lună pentru Egipt, soare pentru țară, sclipitor pentru oameni, disc strălucitor pentru popor; toate făpturile învie văzîndu-l"[36].

Regele concentrează în persoana sa toate elementele universului prielnice țării Egiptului.

Eroul și zeii

Regele-erou este fiul luminos al soarelui; Ramses al II-lea e „sămînța scînteietoare a stăpînului veșniciei". El e „chipul viu al lui Re, adus pe lume de cel care sălășluiește la Heliopolis, mădularele sale sînt din aur, oasele din argint, întreg trupul din arama cerului"[37]. Alteori, suveranul este fiul lui Min, Montu, Seth sau al lui Ptah. În funcție de țările imperiului, numele celui care l-a adus pe lume variază. Pentru asiatici, el poate fi fiul lui Baal. O căpetenie siriană i se adresează lui Ramses al II-lea în felul următor: „Nimeni, o, rege, nu seamănă mai mult ca tine lui Baal; [tu ești] pe veci fiul său adevărat". Pentru africani, el poate apărea drept fiul lui Dedun sau, mai degrabă, fiul lui Hnum, zeul *hotarului*. Iată ce se spune într-o urare adresată lui Ramses al II-lea: „Trăiască zeul

desăvîrşit, fiul lui Hnum, adus pe lume de Anukis, stăpîna Nubiei şi alăptat de Satis, stăpîna Elefantinei"[38].

Supleţea şi diversitatea gîndirii mitice egiptene sînt foarte mari. Dacă era util ca regele să fie fiul *unui* zeu, pentru a asigura o succesiune legitimă sau a legitima o uzurpare, este mai eficace, pentru a afirma victoria asupra duşmanului, ca eroul să fie fiul *mai multor* zei, succesiv sau simultan, influenţele pozitive ale fiecăruia dintre aceştia cumulîndu-se spre a-i dărui suveranului o putere magică sporită.

Astfel, Ramses al II-lea e „fiul lui Amon şi oul fără de pereche al lui Atum"; el este şi „fiul lui Re, zămislit de Ptah". Ramses al III-lea e „sămînţa divină a lui Re, ieşită din trupul lui, chipul viu şi sacru al fiului lui Isis". Aceluiaşi suveran i se vor adresa preoţii şi demnitarii, spunîndu-i: „Părintele tău Amon îţi dăruieşte drept răsplată puterea şi virtutea... Tu eşti fiul lui, ieşit din el... El îţi aşază întreaga ţară în pumn, ca şi părintele tău Montu"[39]. Urmînd tradiţia ramesidă, Ramses al IX-lea este „fiul lui Re, zămislit de Horakhty".

Suveranul ramesid poate fi şi o veritabilă *construcţie* divină, clădită de mîna zeilor, ca să devină un erou de neînfrînt. Pe sarcofagul lui Merenptah e sculptat textul unui imn adresat regelui de zeiţa Neith. Se pot citi următoarele:

> „Te înalţ asemeni lui Re, apoi te ridic pe braţele mele, scînteiez pe creştetul tău şi reînnoiesc pentru tine alcătuirea şarpelui solar [uraeus]; astfel îţi croiesc făptura după chipul şi asemănarea stăpînului razelor. Îi aduc apoi pe zei, care se pleacă pentru tine. Re vine la tine, te îmbrăţişează, se aşază pe forma ta sacră [imaginea şoimului solar], îţi luminează chipul, îţi dăruieşte strălucirea lui, sclipirea lui, lumina lui... Eu îţi dăruiesc focul; tot ale tale sînt şi văpăile celor patru şerpi sacri care, în fiecare zi, pe toate drumurile, îţi vor înfrunta vrăjmaşii, prinzîndu-i pe răz-

vrătiții cei pidosnici; te așez în spinarea lor astfel că nici cu fuga nu vor mai scăpa"[41].

„Chipul" lui Ramses al III-lea „e desăvîrșit, atunci cînd poartă cele două pene ca Ta-tenen, iubirea ce-o trezește și făptura lui sînt aidoma lui Re cînd strălucește în zori de zi; el e frumos, șezînd pe tronul lui Atum, după ce a luat podoabele lui Horus și Seth. Nekhbet și Uadjit, șarpele din miazăzi și șarpele din miazănoapte, își fac sălaș pe creștetul lui; el își știe puterea de fiu al lui Nut. Astfel, faima lui e vie în inimile celor Nouă Arce"[42].

Regele-erou e prin urmare bogat înzestrat de divinități, fiind urmașul și imaginea, mai mult sau mai puțin compozită, a acestora. El dispune de vitejia lui Amon-Re, de energia lui Montu, de „pumnul" lui Seth sau Sekhmet, de „puterea lui Baal asupra semințiilor străine", printre altele!

Un alt har magic îi mai vine de la părinții lui: suveranul e legat de ciclul timpului etern. Iată, de la Ramses al III-lea către Amon-Re: „Vezi, eu cunosc timpul nesfîrșit, o, părinte august și nu mi-e străin timpul veșnic, o, tu, cel care te afli în fața inimii mele".

Susceptibil de a se asimila universului, regele îi trăiește durata, fiind legat de el și în concordanță cu acesta. Iată, referitor la Ramses al III-lea:

„Atîta timp cît soarele va răsări și va apune, tu vei fi Stăpînul Egiptului". „Atîta timp cît luna va renaște, cît Nuu va străbate Marele Cerc, numele Stăpînului Dublei Țări, Usermaatre-cel-iubit-de-Amon va sălășlui în palatul lui, pentru veșnicie"[43].

Monarhie divină, cu chipuri diverse, vastă și eternă, monarhia ramesidă posedă legături privilegiate cu zeii: legături fizice desigur, dar și de natură afectivă sau intelectuală, născute din iubire și încredere reciprocă.

Merenptah este „iubirea lui Amon", Ramses al III-lea „iubirea lui Re".

Eroul care pornește la luptă e pătruns de prezența divină. Iată cuvintele lui Ramses al III-lea înainte de bătălia cu asiaticii: „Am făcut astfel ca inima să mi se umple cu zeul meu, stăpînul zeilor, Amon-Re, viteazul, stăpînul puterii". Sau cuvintele rostite tot de acest rege care pleca spre apus să se lupte cu libienii:

> „Maiestatea Sa porni la drum plin de vitejie: puternic îi era brațul, iar inima plină de tatăl său, regele zeilor". O afecțiune adevărată, binefăcătoare, îi leagă pe zeu și pe erou. Ramses al II-lea îi spune lui Amon-Re: „Mă umplu de sfaturile tale, căutînd a făptui pentru tine, cu iubire, lucruri prielnice".

Regele este eroul perfect, care mulțumește cerul și pămîntul.

> „Spun zeii [despre Ramses]: sămînța noastră e în el. Spun zeițele: El a ieșit dintre noi spre a domni. Spune Amon: Eu sînt cel care l-a zămislit, așezînd-o și pe Maat la locul ei [cuvenit]. Pămîntul e tare și statornic, cerul fericit, Eneada mulțumită de harurile lui" [44].

B. LUPTELE

În relatarea luptelor, egiptenii n-au vrut să facă o operă de istorie, adică să descrie fapte, ci operă de magician; puterea de însuflețire a formelor (basoreliefurile) și cuvintelor (legendele și discursurile) este solicitată pentru a face să dăinuie în eternitate victoriile ramesizilor. Observația concretă și transpunerile mitice se amestecă și aici într-o profuziune de imagini care relatează, cu ajutorul unui limbaj bogat și colorat, mai mult sugestiv decît descriptiv, armele, bătălia însăși, victoria și supunerea țărilor învinse.

Armele

Mijloacele la care se recurge pentru dobîndirea victoriei sînt diverse: concrete sau umane, desigur, prin urmare personale, dar și morale sau mitice.

Armele fizice

Brațul faraonului e, prin tradiție, puternic, încărcat cu forța dăruită de zei.

Dar și chipul lui este o armă, căci apariția lui nu e suportată de dușmani. Atunci cînd Ramses al II-lea „înaintează, chipul lui divin pătrunde în mulțimi".

Limba (sau gura) este un alt mijloc, oral, de a zdrobi dușmanul, mijloc recunoscut de multă vreme. Deja sub Sesostris al III-lea, „limba Maiestății Sale îi împrăștie pe nubieni, cuvîntările sale îi pun pe fugă pe asiatici". Înțeleptul Heti al III-lea îl învățase cu vreme în urmă pe fiul său: „Puterea omului stă în limba lui; cuvintele sînt mai puternice ca orice luptă". Armă excepțională a omului abil, ea nu îi lipsește lui Ramses al II-lea: „El pătrunde, singur, în mijlocul vrăjmașilor, nimicindu-i, grăind cu gura și făptuind cu brațul".

Mirosul răspîndit de erou, același ca al zeilor, îi îngrozește pe adversari, care recunosc în el o ființă de excepție. Mirosul lui Seti I „a zdrobit inima" hitiților.

În plus față de aceste mijloace foarte personale, regele dispune, ca și oștenii săi, de arme. El e în primul rînd un redutabil arcaș. Ramses al II-lea e „un arcaș fără pereche, mai puternic decît sute de mii laolaltă". Arcul lui Ramses al III-lea e foarte eficace împotriva libienilor: „săgeata lui le-a zdrobit mădularele, oasele, brațele, în timp ce ei îi cer îndurare".

Paloșul încredințat de Amon suveranului este și el o armă primejdioasă. Cu ajutorul lui, Seti I îi seceră pe asiatici și pe africani: „Paloșul tău

este deasupra creștetului fiecărei seminții străine, căpeteniile lor sînt doborîte de tăișul lui". „Tu ai nimicit țara negrului cu paloșul tău".

Armele morale

Gloria și prestigiul resimțite în fața eroului, groaza inspirată de acesta sînt de ajuns ca să paralizeze sau să pună pe fugă dușmanul.

Această armă, pur morală — dar frica este eficace — a fost utilizată și de alți faraoni. Într-un imn adresat lui Sesostris I, se poate citi: „Spaima pe care o trezește i-a nimicit pe nubieni în țara lor". „Frica de el a ucis cele Nouă Arce".

Prestigiul ramesizilor era mare. Din pricina lui Seti I, dușmanii „nu se mai pot ține pe picioare, îndoind genunchii, uitînd chiar să-și mai apuce arcurile, petrecîndu-și zilele prin peșteri, ascunși ca lupii, căci Maiestatea Sa le strecurase groaza în inimi" [45]. Ce era de făcut în fața lui Ramses cel Mare? „Cînd îl văd, prinții [din țările străine] cad fără suflare, căci Maiestatea Sa le strecurase groaza în suflet". „Spaima le cutreieră trupurile, mădularele lor tremură zi și noapte". Merenptah „îi doboară [pe vrăjmași] din pricina spaimei ce-o trezește".

Dacă efectele sînt diferite, rezultatul dobîndit este, fără excepție, înfrîngerea dușmanului, fără luptă.

Prestigiul lui Ramses al III-lea se impune în întreaga lume:

> „Spaima de tine cuprinde popoarele de la începuturile pămîntului [regiunile Eufratului], după ce a zdrobit inimile oamenilor din Khen-Nefer [țara Kuș], ea a străbătut țara fenicienilor și a pătruns în Punt și la Fugarii-nisipurilor" [46].

Deși stilul e liric, acest text nu e atît de departe de adevăr, dacă ne gîndim la luptele eroice purtate de Ramses al III-lea împotriva invadatorilor.

Suveranul se preface în foc şi apă luptînd împotriva răzvrătiţilor; focul care arde şi devastează, apa sub aspectul ei de furtună distrugătoare.

Focul ţîşneşte din însăşi persoana faraonului, din gura lui, din numele şi uraeus-ul lui; toate elementele persoanei sale capătă această natură ignee, asemeni tatălui său, Soarele.

Deja, în faţa lui Tutmosis I, „vrăjmaşii fug, vlăguiţi din pricina văpăii care izbucneşte din uraeus".

Ramesizii îşi ard şi înăbuşă duşmanii. Prizonierii aduşi din Retenu spun în faţa lui Seti I:

> „Priviţi! El este ca văpaia cînd ţîşneşte, iar apa seacă. El face ca răzvrătiţii să nu mai spună vorbe mincinoase, căci le-a răpit suflarea nărilor" [47].

Ramses al II-lea e un foc arzător: „Puternic îi e pieptul în ceasul încleştării, precum văpaia aţîţată"; el îşi descrie faptele „arzătoare" în a doua zi a bătăliei de la Kadeş:

> „Şarpele de pe fruntea mea nimicea toţi vrăjmaşii; el îşi aţintea fierbinţeala, ca o văpaie, în faţa potrivnicilor mei; eram aidoma lui Re cînd străluceşte la ivirea zorilor, în timp ce razele mele mistuiau trupurile răzvrătiţilor" [48] — cît orgoliu la zeul Ramses!

Focul sporeşte şi mai mult sub Ramses al III-lea „arzător, puternic, flacără în cer". „Văpaia cea mare a Maiestăţii Sale înfăşura inimile vrăjmaşilor, arzîndu-le oasele în trup".

Regele este şi o furtună în toiul ei: Ramses al II-lea este

> „domnul cel viteaz, nimicindu-i pe cei care nu-l cunoşteau pînă atunci, asemenea furtunii ce năruie totul şi urlă pe tot cuprinsul Celei-Prea-Verzi, al cărei val se năpusteşte, înalt ca piscurile munţilor, de nu te poţi apropia, iar tot ce cară e înghiţit pe

vecie în Duat" [tărîmurile de dincolo] [49]. Furtunile și simunul îl însoțesc pe Ramses: „E o furtună asupra semințiilor străine, un uriaș vîrtej, care îngrămădește norii peste căpeteniile [vrăjmașe], le năruie cetățile și lasă în locul lor pustietate" [50]. Imagini frumoase și evocatoare însuflețesc aceste descrieri lirice: „Maiestatea Sa, în spinarea dușmanilor, este... furtuna care se dezlănțuie și întețește focul; ei sînt ca fulgii păsăruicilor în bătaia vîntului" [51].

Ramses al III-lea va fi și o „furtună întunecată... urmărindu-i pe cei ce au înfruntat-o".

Formele, aparențele și armele nu pot decît să îl conducă spre victorie pe eroul ramesid, care își îndeamnă oastea în luptă. Lui Ramses al III-lea i se spune: „Puterea ta plutește deasupra oștirii; oștenii pornesc la luptă îmbărbătați".

Bătălia

Relatările războinice descriu în principal lupta însăși, subliniind mai ales eroismul faraonului, înfrîngerea dușmanilor și trista soartă a învinșilor, adică tot ceea ce poate contribui, prin cuvinte, la slăvirea pentru eternitate a gloriei faraonului. În aceste relatări se împletesc neîncetat realismul cel mai dur și imaginarul mitului. Egiptul este țara magiei fără frontiere.

Lupta

Regele pornește primul la luptă, ca majoritatea cuceritorilor. Ramses al II-lea este „cel dintîi în fruntea oștirii", „un rege care luptă în fruntea ostașilor săi, în ziua bătăliei, un rege plin de vitejie, primul în inima încleștării".

Aceasta e întotdeauna cumplită.

Ramses al II-lea la Kadeș: „Mare îi e puterea, în carul tras de armăsari, cînd își încordează

arcul, azvîrlind săgeţile în dreapta, nimicind în stînga".

Lirismul colorat şi brutal al textelor de la Medinet Habu traduce admirabil forţa ofensivă a eroului.

Ramses al III-lea se avîntă în luptă împotriva libienilor:

> „Mă năpustesc asupra lor ca leul, îi izbesc şi îi sfîşii; îi urmăresc ca şoimul divin cînd zăreşte păsăruicile în cuib... Nici una din săgeţile mele nu-şi greşeşte ţinta, în timp ce inima mea mugeşte, precum taurul printre oi sau Seth în clipe de mînie" [52].
>
> „Braţele lui sfîrtecă pieptul celor care i-au călcat hotarul; el se dezlănţuie şi pătrunde între duşmani cu mîna dreaptă întinsă, nimicindu-i şi ucigînd pe loc cu zecile de mii, striviţi de pieptul armăsarilor; pentru el, vrăjmaşii mulţi la număr sînt precum lăcustele, el îi loveşte şi îi taie ca pe spicele de grîu. [El e viteazul] cu coarne ascuţite, ce se încrede în puterea sa, în faţa lui pier cu milioanele şi zecile de mii, căci făptura lui, atunci cînd se iveşte, este aidoma lui Montu; de el se tem toate seminţiile" [53].

În relatarea celor două războaie libiene purtate de Ramses al III-lea în anii 5 şi 11 ai domniei, imaginile se succed, încărcate de violenţă.

„Ghearele lui sînt înfipte pe creştetul maşawaşilor", exprimare brutală a dominaţiei absolute. Uneori, bătălia devine lupta unui leu cu nişte şoareci, desigur fără nici un fel de speranţă pentru aceştia din urmă.

> „Toate seminţiile se sculaseră împotriva Egiptului. Dar zeul îl adusese, ca să le nimicească, leul cel tare şi viteaz, căci el e singurul stăpîn. Braţul său înarmat era ca o gheară; atunci ei au fost prinşi, cînd înaintau, tremurînd din toate mădularele şi au sfîrşit de mîna lui, ca nişte şoareci" [54].

Zeii participă la luptă, îl ajută pe rege, deschizîndu-i calea și apărîndu-l.

„Amon-Re, regele zeilor, este în fața fiului său", Ramses.

În timp ce Ramses al III-lea înaintează spre apus și e năpădit de dușmani împreună cu oastea, Amon-Re îi spune:

> „Vezi fiule, sînt înaintea ta. Îți răspîndesc gloria în cele Nouă Arce și faima în inima căpeteniilor lor. Netezesc pentru tine drumurile din țara Timhiu, pășesc pe ele în fața cailor tăi" [55].

Montu era și el prezent, „ocrotindu-l în dreapta și în stînga, deschizîndu-i calea și înlăturînd piedicile".

Mîna zeului îl apără pe viteaz: „Mîna lui este cu mine în toate bătăliile" spune despre Amon-Re învingătorul de la Kadeș. Iată ce îi declară Amon-Re lui Ramses al III-lea: „Mîna mea stă pavăză pieptului tău, spre a nimici răul ce se apropiase de tine".

Zeii imperiului se adună, alcătuind în jurul cuceritorului o *barieră* magică. Pentru Ramses al III-lea: „Montu și Baal sînt cu el în toate luptele, Anat și Astarte îi stau drept pavăză, în timp ce Amon, dă porunci prin gura lui" [56]. Ei constituie un zid de divinități, de netrecut.

Ca un ecou, urmează aceste cuvinte ale lui Ramses al III-lea: „Mîinile lor stau pavăză pieptului meu, îndepărtînd de mine răul și alinîndu-mi suferința trupului" [57].

Zeii sînt și tovarășii de luptă ai ostașilor. La deznodămîntul fericit al bătăliei contribuie, uniți, divinitățile, regele și oamenii; camarazi de arme neobișnuiți, ei alcătuiesc un tot de neînvins.

Armata lui Merenptah își părăsește tabăra și se îndreaptă spre orașul Perire, invadat de dușmani: „Cînd au pornit la drum, mîna zeului era cu ei, Amon ședea lîngă ei ca o pavăză". Iar la Perire: „Atunci infanteria Maiestății Sale înaintă cu carele, iar Amon-Re era cu ei, în timp ce zeul din Ombos [Seth] le întindea mîna" [58].

Zei și eroi asigură infailibil protecția Egiptului.

„Țara Egiptului, se spune, este din vremea zeilor singura fiică a lui Re, iar fiul său e așezat pe tronul de lumină. Chiar de vrăjmașii ar pofti, ei n-ar putea să năvălească peste norodul ei, căci ochiul fiecărui zeu ar sta în spatele acelora ce-ar cotropi țara și i-ar sili să dea îndărăt“ [59].

Ochiul divin care judecă și pedepsește este o imagine durabilă, elaborată de conștiința semitică.

În bătălie, eroul încearcă bucuria luptei, beția încleștării.

Cînd lui Seti I i se aduce la cunoștință că șasu pregătesc o rebeliune împotriva Gazei și nu mai respectă legea faraonului,

„atunci inima Maiestății Sale tresaltă de mulțumire din această pricină. Zeul desăvîrșit e fericit în clipa bătăliei, el se bucură din pricina celor care s-au ridicat împotrivă-i, inima sa se veselește la vederea sîngelui, atunci cînd retează capetele răsculaților, îndrăgește clipa în care îi strivește sub tălpi pe vrăjmași, în acea zi a bucuriei“ [60].

Ramses al III-lea „pătrunde în mulțimea îngrămădită [a dușmanilor], nimicindu-i, cu inima ușoară, căci pentru el aceștia, cu milioanele, nu prețuiesc nici cît o picătură“.

Înfrîngerea dușmanilor

Aceasta este exprimată în termeni duri și violenți, voit exagerați, pentru a spori, prin magia Verbului, efectul durabil al victoriei, fie că este vorba de hitiții înfrînți de Ramses al II-lea:

„Atunci se ținură departe, atingînd țărîna cu mîinile dinaintea mea. Maiestatea Mea îi prinse și ucise pînă la ultimul; se

rostogoleau în fața cailor, zăcînd la pămînt, într-un morman, năclăiți în propriul lor sînge“ [61];

fie că e vorba de libienii învinși de Ramses al III-lea:

„Maşawaşii şi timhiu se jeluiesc şi se prăbuşesc, dar apoi totuşi se mai ridică, scoţînd vaiere ce se aud pînă la capătul pămîntului; ochii lor privesc pe drum, cătînd în urmă în timp ce fug, gonind ca vîntul. Dar văpaia îi învăluie, ştergîndu-le numele de pe faţa pămîntului, iar picioarele de-abia şi le mai tîrăsc. Marele stăpîn al Egiptului nu-i va mai întări şi deja caii îi strivesc sub copite“ [62]. „Sîngele lor, acolo unde zac, curge în valuri, în timp ce trupurile le-au fost sfîrtecate chiar pe hotarul ce încercau a-l străbate“ [63]. Mai există şi această imagine extremă, aproape insuportabilă, a eroului victorios,“ zdrobind oasele celor care zac în mormane, sub gheara lui“ [64].

Cîmpul de bătălie e înecat în sînge, semănat cu coloane sau piramide de cadavre.

Ramses al II-lea „calcă în picioare regatul Hati, înălţînd o coloană cu vrăjmaşii răpuşi“.

Prin grija lui Merenptah, „cu urechile şi ochii smulşi din ţara Kuş, se alcătuiesc piramide în oraşele lor. Kuş nu-şi va mai reveni, « vărsat » pe vecie“ [65].

Ramses al III-lea, „după ce şi-a întins braţele şi a respins cele Nouă Arce, îi despoaie acum pe maşawaşi, prefăcuţi în piramide [de cadavre], în timp ce căpetenia lor e legată în faţa cailor regeşti“ [66].

Imaginile care descriu duşmanul capturat sînt extrem de sugestive, insistînd asupra aspectului moral al situaţiei lor.

Ei sînt asimilaţi cu nişte vite prinse în ţarc. Astfel se exprimă apărătorii fortăreţei Dapur, cucerită de Ramses al II-lea: „Sîntem ca nişte

cirezi de vite doborîte de cruzimea leului sălbatic", sau libienii împresurați de Ramses al III-lea:

> „Capcana s-a închis peste noi, pe cînd ne aflam în preajma lui. Drumurile și pașii noștri nu mai sînt, în timp ce, strălucind, el [Ramses] se așază pe tron. Zeul ne-a prins, ca pe o pradă, asemeni micilor jivine în capcană. Am ajuns prada lui... dinainte-i cu mîinile pe creștet, dar el nu întoarce capul, nici măcar nu vede cum îl implorăm" [67].

Ei sînt comparați cu niște orătănii sau pești prinși în plasă: „legați ca orătăniile în fața șoimului, a cărui făptură se ascunde în tufiș" [68]. Din nou despre Ramses al III-lea: „Maiestatea Sa va ieși ca o văpaie în fața celor ce îi vor călca hotarele; ei se vor îngrămădi atunci ca orătăniile în plasă, vor fi nimiciți în cuștile lor" [69].

Dușmanii capturați devin la fel de puțin primejdioși ca niște pui de găină, vulnerabili și înspăimîntați: Ramses al III-lea, „inimă vitează în toiul bătăliei, înfrînge vrăjmașii cu zecile de mii, prefăcînd țările străine în « cuiburi de puișori » sub pieptul armăsarilor lui" [70].

Ei sînt la fel de inofensivi ca pleava dusă de vînt. Pentru Ramses al II-lea, „Amon prefăcea semințiile străine în pleavă în fața cailor săi". Mașawași învinși se lamentează: „Vedeți, nenorocirile noastre se înalță pînă la cer... Sîntem ca pleava spulberată de vînt" [71].

Soarta învinșilor

Dar să nu ne lăsăm înșelați de această violență verbală; ea rămîne, în cea mai mare măsură, la acest stadiu. Egiptenii au fost mari magicieni ai cuvintelor; ei folosesc în chip magistral forța sugestivă și creatoare a acestora, fără ca ea să corespundă unei realități concrete.

De fapt, prizonierii erau duși în Egipt, ce-i drept, cu mîinile ridicate pe cap sau legate la spate, și erau folosiți ca slugi, îndeosebi pe

marile domenii. Făptura lor fizică și morală era însă distrusă în mod magic: li se „lua sămînța" și li se ștergeau numele. Ramses al III-lea „răstoarnă *ba*-ul și ia sămînța" dușmanilor, „șterge numele semințiilor asiatice".

Victoria

Orgoliul și bucuria sînt cele două sentimente dominante ale eroului, odată victoria dobîndită.

Merenptah „îi disprețuiește pe asiatici; el face astfel ca hitiții să se tîrască în genunchi, aidoma cîinilor care nu cunosc Egiptul" [72]. Ramses al III-lea „se ivește glorios pe cîmpul de bătălie, asemeni lui Baal, după ce fierbințeala văpăii sale a mistuit cele Nouă Arce" [73].

Bucuria e generală.

Seti I „se întoarce, sărbătorit, după izbîndă"

Merenptah „*a limpezit inima* Memfisului, izgonindu-i vrăjmașii", expresie care definește veselia poporului.

La întoarcerea lui Ramses al III-lea, în anul 11, „lumea strigă și se veselește la aflarea izbînzilor sale".

Zeii și zeițele participă și ei la bucuria Egiptului: „ei se veselesc văzînd vrăjmașii la pămînt".

În lungi litanii sau strofe concise, a căror repetare este, de fiecare dată, o nouă afirmare a puterii regale, sînt *recitate* victoriile faraonilor ramesizi.

> — Seti I: „Spre el se îndreaptă străinii de la miazăzi îndoiți de șale, iar cei din miazănoapte se pleacă adînc în fața gloriei lui".
>
> — Ramses al II-lea: „El a strivit în picioare semințiile străine de la miazănoapte, neamul timhiu cade cuprins de spaimă, asiaticii îi cerșesc adierea pentru ei... De acum înainte, inimile lor vor fi

pline cu gîndurile Faraonului, ei şed la umbra paloşului său şi nu se mai tem de nici o altă seminţie străină. El a înfrînt războinicii veniţi de pe Cea-Prea-Verde şi lacul cel mare de la miazănoapte [Eufratul]; acum ei stau lungiţi şi dorm, iar el veghează... Strigătul său de război se aude pînă în Nubia, faima lui face să dea îndărăt cele Nouă Arce. Babilonul, ţara Hati... se pleacă dinaintea gloriei lui" [74].

— Ramses al III-lea: „Seminţiile de la miazăzi şi de la miazănoapte vin spre el slăvindu-l cînd îl văd asemeni lui Re, în zori de zi" [75].

Învinşi şi înspăimîntaţi, supravieţuitorii vin să-şi arate supunerea, recunoscînd superioritatea Egiptului şi cerşind viteazului faraon lumina şi suflul vieţii.

Spre Ramses al III-lea înaintează:

— Libienii: „Recunoaştem puterea cea mare a Egiptului, căci Re îi dăruieşte ocrotire şi izbîndă... Venim spre el [Ramses], îi zicem: Salam! şi ne plecăm în faţa lui, căci mare îi e puterea" [76].

— Amoriţii „vin slăvindu-l, pentru ca asupra lor să se reverse razele Soarelui cel mare al Egiptului, iar discul soarelui să lumineze pentru ei, căci doi sînt sorii divini care suie şi strălucesc deasupra pămîntului: lumina Egiptului şi cea din cer" [77].

— Popoarele mării: „Tu eşti regele, soarele Egiptului, puterea ta e mai mare decît a unui munte de aramă, iar faima ta e aidoma faimei [lui Seth]. Dăruieşte-ne suflarea, s-o tragem în piept, căci în pumnul tău stă pentru veşnicie viaţa" [78].

Pe viitor, limitele mitice ale imperiului ramesid vor atinge cerul, ba chiar limitele periplului urmat de soare.

Despre Seti I: „Re i-a împins hotarul pînă la marginile luminate de discul divin".

Pentru Ramses al II-lea: „Marele Cerc și Cea-Prea-Verde, ținuturile de la miazăzi, din Țara Negrului pînă la țările și mlaștinile care se întind la marginile nopții, ajungînd la poalele celor patru stîlpi ai cerului, vor fi la picioarele acestui zeu desăvîrșit“ [79].

În folosul lui Ramses al III-lea, „Re i-a statornicit hotarul ca să cuprindă cît îi luminează uraeus-ul, astfel ca [toate] țările să șadă *în* frumusețea lui“ [80].

C. IMAGINI DE PACE

Nostalgia păcii rămîne chiar în vremea cuceririlor. Seti I „ar dori să fie săvîrșite muncile cîmpului în țara mult iubită, în timp ce-i jefuiește pe libanezi, dărîmîndu-le monumentele și prădîndu-le orașele, iar caii săi sînt sătui de ovăz și oastea îmbătată de vin, mulțumită izbînzilor palosului său“ [81].

În acest domeniu al expresiei, nu întîlnim nici mituri elaborate și nici feerii de forme și aparențe; ne mulțumim cu dulceața cuvintelor și a impresiilor. Pacea se exprimă în imagini simple și emoționante.

Ea este ca netezimea unei scînduri bine lustruite, Egiptul fiind o țară de meșteșugari:

> „Egiptul și pămînturile [lui] sălășluiesc în pace în vremea domniei lui [Ramses al III-lea], țara e ca o scîndură netedă, iar oamenii lacomi au pierit“ [82].

Pacea înseamnă și răcoarea proaspătă, de care o țară cu un climat cald se bucură aproape senzual:

Ramses al III-lea, „taur puternic, cu coarnele ascuțite, care răspîndește o groază fără seamăn în inimile asiaticilor; ei vin spre el slăvindu-l, cărîndu-și în spinare tributuri felurite, din pricina gloriei Maiestății Sale, cerșind și

rugîndu-se [ca să primească daruri] din mîna sa. — Părintele tău Amon ți le-a dăruit, pentru ca inima ta să șadă în răcoare printre ei, țara întreagă fiind ca o scîndură netedă de cînd tu domnești pe pămînt... o, Prinț al bucuriei" [83].

Tot sub Ramses al III-lea: „Pămîntul, semințiile Egiptului stau în răcoare". „Țara e răcoroasă de la un cap la altul". — „Eu sînt regele, norodul se veselește, căci domnia mea răcorește, aducînd pace" [84].

Pacea înseamnă și odihna și mulțumirea oamenilor.

Însuși termenul care desemnează pacea înseamnă și „mulțumire", „satisfacție".

Iată cum li se adresează Ramses al III-lea egiptenilor: „Am izgonit supărarea din inimile voastre și fac astfel ca voi să stați, odihnindu-vă" [85].

Sub domnia lui Ramses al III-lea, caracterizată prin frămîntări, tulburări și diverse amenințări din afară, aceste imagini sînt cele mai frecvente și mai vii. Ele reprezintă un soi de ultim apel al conștiinței egiptene la zilele fericite și calme ale vremurilor dintîi, o ultimă expresie a recunoștinței față de faraonii-eroi care au știut, în ciuda gravelor primejdii ivite și grație curajului și lucidității lor, să salveze integritatea și independența patriei. Aceștia au fost faraonii ramesizi.

Capitolul II

REGELE CONSTRUCTOR

Ramesizii au ridicat monumente numeroase și semețe în Egipt nu numai pe teritoriul țării lor, dar și în ținuturile aparținînd imperiului, îndeosebi în posesiunile africane din sud. Dimensiunile colosale ale acestei arhitecturi aveau menirea de a sta mărturie asupra bogăției marelui imperiu și puterii regilor săi.

În Egipt, arhitectura este expresia unei victorii asupra morții și forțelor haosului. Ea concretizează această mare bătălie de cucerire a eternității timpului, pe care egiptenii au purtat-o în cursul întregii antichități. Ea afirmă, cu artele sale asociate, sculptura și pictura, perenitatea existenței, veșnic amenințată și mereu recucerită, grație magiei formelor și cuvintelor.

„Casele zeilor" — templele — apără și ocrotesc divinitatea pe pământ. Pe masivele înalte ale pilonilor, uneori pe zidurile exterioare ale edificiului, basoreliefurile relatează victoriile faraonilor ramesizi, a căror amintire va străbate astfel mileniile, slăvind pentru eternitate memoria regilor-eroi. Basoreliefurile sculptate în interiorul templului înfățișează ceremoniile cultului cotidian, liturghia oficială; dacă, într-o bună zi, ea n-ar mai fi asigurată de către oameni, atunci aceste imagini de piatră s-ar putea însufleți, plăsmuiri de altădată, care-și slujesc în continuare zeii, printr-o ceremonie tăcută și magică.

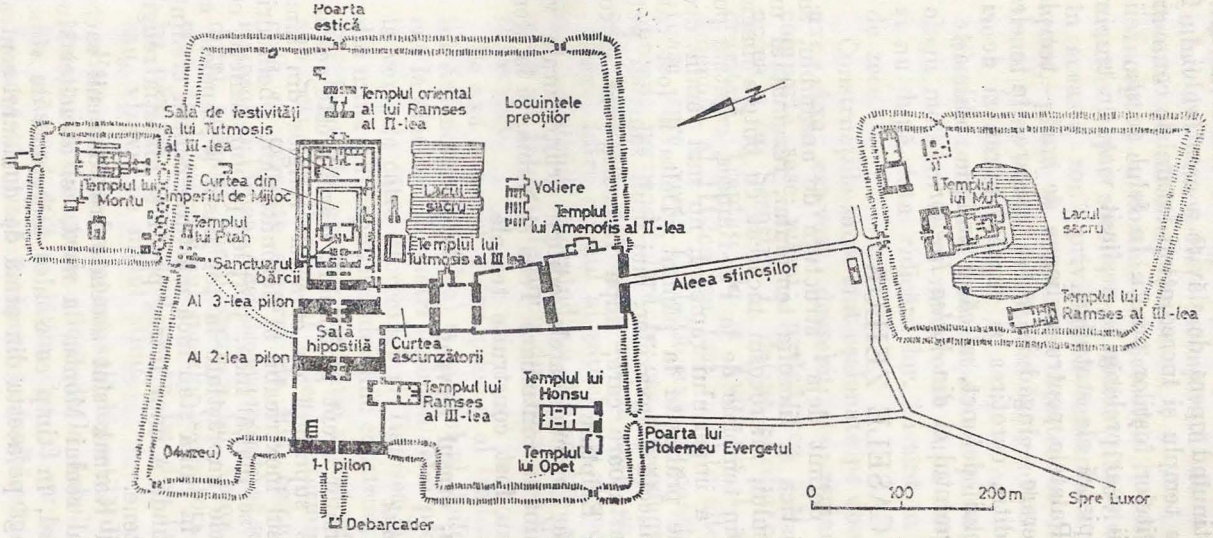

Planul construcțiilor de la Karnak (după *Sauneron*, Égypte)

Cuvintele sculptate în piatră ar învia astfel, continuînd opera de slăvire a creatorului în fiecare templu și încredințînd formulele consacrate spiritelor foștilor preoți. În felul acesta, zeii și regii și-ar prelungi la nesfîrșit viața în trupurile de piatră ale statuilor.

„Palatele pentru milioane de ani" — templele funerare — îngăduie să se asigure, în aceleași condiții, ocrotirea și supraviețuirea zi de zi a regelui defunct, a cărui mumie odihnește în mormîntul ei din *Valea Regilor.*

A. CASELE ZEILOR

Am definit deja [1] structura de ansamblu, simbolistica și filosofia templului, rezumat al universului, microcosm încărcat cu putere magică.

Din templele de la Per-Ramses, capitala politică a imperiului ramesid, nu mai rămîn decît ruine prăbușite la pămînt; Delta a fost calea predilectă a invaziilor, mai mult sau mai puțin devastatoare care, după ramesizi, vor cotropi țara Egiptului.

Dar impunătoarele edificii arhitecturale vor domina în continuare Teba și Nubia. Și la Memfis au fost construite temple.

Teba, orașul fervent

Karnak

Pe malul drept al Nilului, Karnak este cea mai mare suprafață cu caracter religios din lume. Haosul inextricabil al dărîmăturilor, obeliscurile care se înalță încă, porțile, pilonii semeți, coloanele împrăștiate la tot pasul și capelele astăzi în ruină stau încă mărturie pentru credința profundă a unui întreg popor și măreția religiei egiptene.

La Karnak sînt asociate trei domenii sacre: cel al zeului Montu, la nord, cel al zeiței Mut, la sud, în timp ce o alee mărginită de sfincși îl leagă pe acesta din urmă de domeniul central,

cel mai vast: o suprafață de 300 000 m² aparținînd lui Amon-Re, înconjurată de o vastă incintă de cărămizi nearse.

Începînd cu domnia lui Sesostris I, deci aproximativ șapte secole, s-au ridicat fără încetare, în această zonă privilegiată consacrată regelui zeilor, piloni și sanctuare; acestea se întrepătrund și se îmbină, alcătuind o gigantică mărturie a credinței.

Fiecare templu e precedat de un pilon; arheologii moderni le-au numerotat după amplasare și nu după data ridicării lor. Ei sînt în număr de zece.

Construcțiile sacre sînt eșalonate pe două mari axe. Axa est-vest, deosebit de remarcabilă, comportă șase piloni; partea cea mai veche, aceea a lui Sesostris I, deține poziția cea mai orientală. Treptat, de la Tutmosis I pînă la Amenofis al III-lea, au fost ridicate alte sanctuare spre vest. Cealaltă axă a construcției, aproape perpendiculară pe cea precedentă, este axa nord-sud, aproape paralelă față de cursul Nilului; între pilonul al șaptelea și al zecelea au mai construit, începînd cu Hatșepsut și Tutmosis al III-lea, faraonii dinastiei a XVIII-a și Horemheb.

Pe axa est-vest, între pilonul al treilea (opera lui Amenofis al III-lea) și pilonul al doilea (ridicat la cincizeci de metri înaintea celui precedent, la vest, de către Horemheb și Ramses I), acesta din urmă a început neîndoielnic construcția marii săli hipostile, a cărei decorație a fost efectuată sub Seti I și Ramses al II-lea, și terminată, în ceea ce privește decorul de 103 coloane, sub Ramses al IV-lea. Aceasta era menită să servească drept adăpost bărcii sacre a lui Amon, atunci cînd zeul, cu prilejul marilor sărbători anuale, își părăsea sanctuarul ca să fie dus la Luxor sau, vizavi, pe malul sting.

Este cea mai frumoasă sală hipostilă din lume, construită din gresie adusă de la Jebel Silsileh. Ea măsoară 102 m lățime pe 53 m adîncime. În această uriașă încăpere se înalță, ca o luxu-

riantă vegetație de piatră, 134 coloane colosale. Nava centrală e formată din douăsprezece coloane, pe două rînduri, avînd o circumferință de 10 metri fiecare; capitelurile lor papiriforme deschise susțin, grație unor abace, o serie de arhitrave care ridică tavanul la 23 metri înălțime. Circumferința capitelurilor este de 15 metri, cincizeci de persoane putînd să stea cu ușurință în picioare pe fiecare dintre ele. Navele colaterale, care au 122 coloane cu capiteluri papiriforme închise, sînt mai scunde cu o treime. Lumina pătrunde printr-un șir de ferestre cu *claustra*, amenajate între cele două înălțimi ale tavanului; se mai pot vedea încă elemente ale acestor dale de gresie ajurate.

Acest tip de construcție, denumit „bazilical", este caracteristic edificiilor rameside. Din epoca anterioară nu există decît un singur exemplu de acest tip, sala festivităților templului *Akhmenu*, ridicat de Tutmosis al III-lea, la est de primul sanctuar construit de Sesostris I. El va fi regăsit, frecvent, în arhitectura greacă și romană.

Niciodată nu se vor spune prea multe cuvinte de laudă la adresa geniului acestor arhitecți și meșteșugari care au știut, cu o răbdare și o artă infinită, să conceapă, să înalțe și să decoreze aceste grandioase monumente, clădite pentru veșnicie.

Regele îi copleșea cu favoruri și îi hrănea bine. Pe o stelă datînd din anul 6 al domniei lui Seti I, descoperită la Jebel Silsileh, se poate citi:

> „Maiestatea Sa se găsea în Orașul de la Miazăzi, aducînd lauda rituală părintelui său Amon-Re, regele zeilor. El își petrecea nopțile veghind și chibzuind la ce ar putea fi plăcut și de folos tuturor zeilor din Țara mult-iubită... Cînd pămîntul s-a înălbit..., Maiestatea Sa a poruncit să vină un sol regal în fruntea unui corp de supuși din oștire, adică: o mie de oameni... spre a duce monumentul din frumoasă

piatră de gresie menit părintelui său Amon-Re... și Eneadei sale divine. Maiestatea Sa a dăruit mai mult decît ce se făcuse pentru oștire, unsori, cărnuri de vită și zarzavaturi proaspete, nenumărate; fiecare dintre acești oameni primea: douăzeci de debeni [aproape două kilograme] de pîine în fiecare zi, legături de zarzavaturi proaspete, carne friptă. În felul acesta ei trudeau pentru Maiestatea Sa cu inima iubitoare, iar poruncile sale răsunau cu drag în gura oamenilor veniți cu solul regal. Iată ce avea acesta: pîine din cea mai bună, carne de vită, vin, ulei, miere, smochine și zarzavaturi în fiece zi" [2].

Ca un ecou, în dedicațiile de pe arhitravele sălii hipostile sînt prezentate discursurile de recunoștință adresate de Amon-Re lui Seti I:

„O, rege, tu cel ce împlinești pentru părintele tău, regele zeilor, lucruri cu folos, înălțîndu-i casa, făcînd să-i dăinuie templul pentru veșnicie prin grija unor lucrări bine ticluite, luminînd pentru el curtea sacră cu ajutorul unor coloane frumoase și măreț..." [3].

Aceste 134 coloane sînt decorate cu scene și inscripții, în majoritatea lor religioase, acte liturgice ale regelui, dedicate zeilor tebani.

Pe pereții exteriori ai sălii hipostile sînt reprezentate scene militare, care apar pentru prima oară într-un templu. Pe peretele nordic sînt înfățișate războaiele purtate de Seti I, iar pe peretele sudic cele cîștigate de Ramses al II-lea.

În fața celui de al doilea pilon, adică, în vremea aceea, în partea exterioară a templului, primul pilon nefiind construit încă, se întindea *dromos*-ul, lungă alee mărginită cu sfincși avînd capete de berbeci, animalele sacre ale lui Amon. Simbolistica sfinxului e diferită în raport cu aceea din timpurile mai vechi, în special la Gizeh; sfinxul nu mai este imaginea regelui-paznic al

necropolei sale, ci pe viitor zeii se vor încarna în forma sfinxului, devenind astfel ocrotitorii propriei lor case. Pînă la Nil, la cheiul-debarcader, o sută douăzeci de criosfinși * păzeau intrarea sanctuarelor de la Karnak.

De o parte și de alta a acestui *dromos*, la nord și la sud, Seti I și Ramses al III-lea au ridicat apoi, fiecare dintre ei, cîte un templu-altar pentru litierele în formă de barcă ce conțineau statuile celor trei divinități ale triadei tebane (cu prilejul sărbătorilor care comportau o procesiune), destinate să le transporte la ieșirea acestora din templu.

Templul lui Seti al II-lea [4] a devenit accesibil grație lucrărilor lui Legrain, din 1913. El nu comportă decît structurile indispensabile secvențelor procesiunii; nu are nici portic, nici peristil.

Fațada principală, cu o înclinare accentuată, e străpunsă de trei uși, care permit accesul spre cele trei sanctuare, ușa centrală, cea mai mare, conducînd la sanctuarul lui Amon. Acestea sînt constituite dintr-o încăpere de dimensiuni alungite în sensul axei construcției, de la nord la sud; cel din centru, dedicat lui Amon, comportă trei tabernacole dispuse pe peretele din fund; sala dinspre vest, cu două tabernacole, e închinată lui Mut, iar cea dinspre est, tot cu două tabernacole identice, lui Honsu.

Fundațiile și prima asiză a zidurilor sînt construite din cuarțit roz provenit de la Jebel el Ahmar, iar restul edificiului din gresie galbenă adusă de la Jebel Silsileh.

Scenele reprezentate constituie în marea lor majoritate tablouri de ofrandă către cei trei zei — și aceste cuvinte ale lui Amon-Re către Seti I, printre altele: „Voi face astfel ca tu să strălucești atîta cît vor dăinui monumentele pe care le-ai înălțat pentru mine la Karnak, pînă în veșnicie".

---

* Sfinși cu capete de berbec (n. tr.).

Templul-altar al lui Ramses al III-lea este mult mai ambițios. Construit la sud de *dromos*, el a fost conceput după modelul marilor temple divine, spre deosebire de cele trei capele simple, alipite de monumentul lui Seti al II-lea; lipsește, desigur, Sfînta sfintelor [5]. Degajarea lui a fost dusă la bun sfîrșit de Legrain în 1898. Acest templu măsoară 53 metri lungime pe 25 metri lățime.

El este alcătuit dintr-un pilon masiv (fără încăperi și nici scară interioară), o curte la intrare, înconjurată pe trei părți de un peristil cu stîlpi osiriaci (purtînd numele lui Ramses al III-lea); pe stîlpii dreptunghiului, la care sînt *adosate* statuile, se sprijină arhitravele; în Egipt, statuile sînt întotdeauna adosate stîlpilor: nu există nici cariatide și nici atlanți, căci atunci, forma umană, paralizată de greutatea pietrei pe care ar trebui să o suporte, nu s-ar putea însufleți și nici mișca. Urmează un vestibul supraînălțat, la care se accede printr-un plan înclinat; fațada e alcătuită din stîlpi osiriaci, uniți în partea inferioară printr-un zid în formă de sipet, înalt de 1,83 m, încununat cu o cornișă și o friză de *uraei*; peretele din fund e străpuns de o ușă axială cu două canaturi. Ea îngăduie accesul la o sală hipostilă cu 8 coloane, care precede cele trei altare destinate bărcilor (ce ocupă locul Sfintei Sfintelor într-un templu clasic). În axa templului, cel mai important e acela al lui Amon, flancat de altarul bărcii lui Mut la est și a lui Honsu la vest. Este aceeași repartiție, dar inversată, în raport cu templele-altar ale lui Seti al II-lea, al cărui templu este amplasat în fața celui al lui Ramses al III-lea.

Templul a fost construit în întregime din gresie galbenă de Jebel-Silsileh.

În afara marelui templu al lui Amon însuși și anexelor sale imediate, ramesizii au mai ridicat, în interiorul incintei sacre ce înconjura pămînturile zeului, alte edificii consacrate lui Amon sau divinităților asociate.

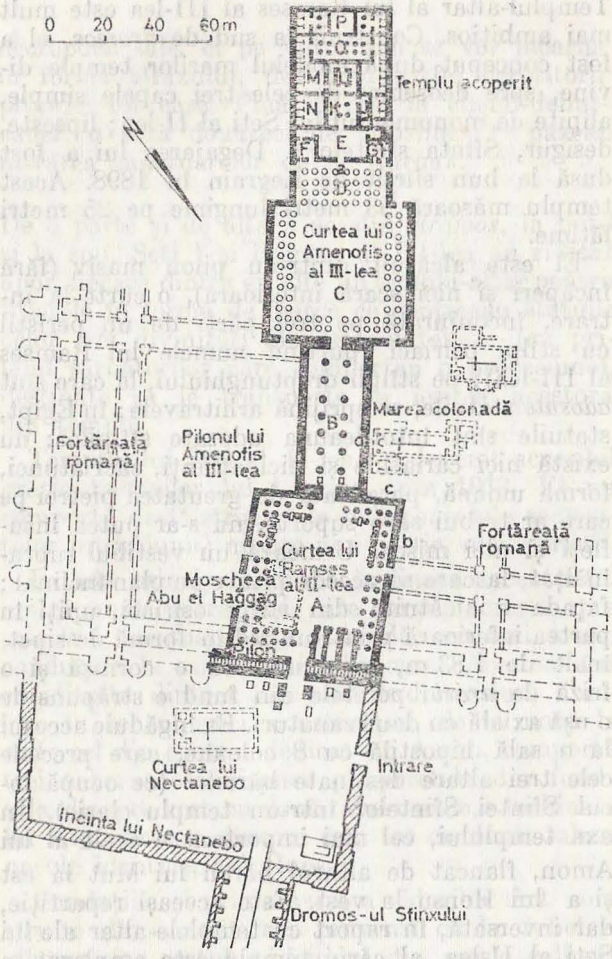

Templul din Luxor (după J. Leclant)

În partea orientală a domeniului lui Amon, Ramses al II-lea a construit un mic templu, orientat spre est, din păcate foarte distrus în prezent.

La sud-vest de domeniul lui Amon, Ramses al III-lea i-a înălțat un templu lui Honsu; decorația acestuia a fost încheiată sub Ramses al

IV-lea și Herihor. Templul construit de Ramses al III-lea e precedat în prezent de o poartă impunătoare, încastrată în incinta de cărămizi nearse care înconjura domeniul și construită târziu de Ptolemeu al III-lea Evergetul *. Pornind de la aceasta (în interiorul incintei), o alee de sfincși, datînd din vremea ultimilor ramesizi, conduce la templul propriu-zis al lui Ramses al III-lea. Acest templu este de o factură perfect clasică, fiind format dintr-un pilon înalt de 16 metri, apoi o curte înconjurată pe trei laturi de două rînduri de coloane papiriforme cu capiteluri închise. Sala hipostilă, care urmează, comportă opt coloane: patru, campaniforme, formează nava centrală, iar celelalte patru, papiriforme și de dimensiuni mai mici, constituie navele colaterale, un alt exemplu de plan bazilical îndrăgit de ramesizi. Apoi se pătrundea într-o încăpere care era altarul bărcii sacre, precedînd anticamera sanctuarului (cu patru coloane protodorice avînd cîte șaisprezece fețe), în sfîrșit sanctuarul însuși cu naosul care adăpostea statuia lui Honsu.

Pe domeniul zeiței Mut, Ramses al III-lea a pus să se ridice, între lacul sacru și zidul de incintă, un alt templu, orientat cu aproximație nord-sud și foarte distrus în prezent. Se pot distinge resturile unui pilon precedat de două statui regale din granit roz, permițînd accesul la o curte spațioasă cu stîlpi osiriaci; o rampă conducea apoi la sala hipostilă cu patru coloane și la sanctuar. La vest, pe zidul exterior, pot fi încă *descifrate* basoreliefuri reproducînd scene militare: războaiele purtate de rege împotriva Popoarelor mării, în Libia și în Siria.

---

* Faraon din dinastia lagidă; a domnit între anii 246–221 î.e.n. (n. tr.).

Pentru a ajunge de la Karnak la Luxor, în sud (o distanță de aproximativ 2,5 km), procesiunile urmau un drum pavat cu lespezi de piatră și mărginit de sfincși cu cap de berbec, care lega direct cele două temple.

Un prim templu fusese construit în același loc de Amenofis al III-lea. În fața intrării templului, la nord, Ramses al II-lea a ridicat un alt edificiu, în prelungirea celui dintîi.

Pilonul monumentului ridicat de Ramses al II-lea măsoară 65 metri în lățime; el este construit cu materiale vechi, cioplite din nou. În fața acestui pilon se înălțau două obeliscuri de granit roz; cel din dreapta (la vest) măsura 22,83 m înălțime și 2,44 m la bază; cel din stînga, la est, încă în picioare, măsoară 25,03 m înălțime și 2,51 m la bază. Soclul obeliscului mic fusese plasat mai departe de pilon decît cel al obeliscului mare, în așa fel încît perspectiva să corecteze lipsa de simetrie a înălțimilor. Pyramidion-ul era acoperit cu bronz, placat la rîndul său cu aur. Aceste două obeliscuri au fost donate Franței în 1831 de către Mohammed Ali*; cel vestic, mai bine conservat, a fost transportat la Paris în 1833 și ridicat, la data de 25 octombrie 1836 în piața Concorde, de către inginerul Lebas.

Pe frontul pilonului erau așezate șase statui colosale ale lui Ramses al II-lea. Cele care flancau direct poarta, sculptate în granit negru, îl reprezentau pe faraon așezat, cu regina Nefertari stînd în preajma tronului. Celelalte patru statui, din granit roz, îl reprezentau pe rege în picioare; ele măsurau 15,60 m înălțime. Dintre cele patru statui aflate la început în picioare a rămas una singură, la dreapta (în partea de apus); lîngă rege e reprezentată fiica sa Meritamon, de dimensiuni mult mai reduse.

---

* Vicerege al Egiptului (1769—1849), autorul unor reforme importante în agricultură, industrie și armată (n. tr.).

Pilonul însuși e foarte distrus; el nu s-a menținut decît grație presiunii exercitate de solidul rambleu pe care i se sprijinea baza. Cele patru mari crestături verticale (cîte două pe fiecare aripă), care se mai disting încă, erau destinate catargelor cu banderole. Pe aripa estică (la stînga intrării) sînt sculptate în basorelief scene din bătălia de la Kadeș; sub aceste imagini este gravat, în coloane verticale, Poemul lui Pentaur [6].

Se pătrundea apoi într-o curte peristilă, mai lungă într-o parte decît în cealaltă, formînd aproximativ pronaosul templului lui Amenofis al III-lea, care se găsește în continuare. Dacă această curte are forma unui paralelogram imperfect, ea se datorează faptului că axa construcției a trebuit să fie deviată, din cauza prezenței templului-altar din timpul lui Tutmosis al III-lea. Curtea măsoară 52 m lățime pe 48 m lungime; ea e înconjurată pe trei laturi de un portic cu două șiruri de coloane fasciculate papiriforme, cu capiteluri închise. Acest portic e întrerupt, în lungul aripi vestice a pilonului (pe dreapta, după intrare), de o capelă formată din trei încăperi destinate bărcilor sacre.

Se ajunge apoi la pilonul lui Amenofis al III-lea și la grandioasa alee-colonadă lată de 20 metri ce îi urmează (32 coloane de același tip cu cele precedente) și continuă pe o lungime de 52 metri, îngăduind accesul în curtea templului vechi.

Proporțiile colosale ale statuilor, finețea grațioasă a coloanelor, materialele utilizate (îndeosebi granitul), ale căror culori diverse creează o impresie de viață, fac din templul lui Ramses al II-lea de la Luxor un model de măreție și eleganță.

După traversarea curții lui Amenofis al III-lea (înconjurată pe trei laturi de un portic cu două șiruri de coloane fasciculate papiriforme cu capiteluri închise), se ajunge la o sală hipostilă cu 32 coloane, apoi la partea intimă a edificiului,

unde se succed: un vestibul (al cărui plafon era susținut de opt coloane și transformat într-o capelă de cult imperial în epoca romană), o încăpere pentru ofrande și, în sfîrșit, sanctuarul. Templul-altar al bărcilor a fost reconstruit de Alexandru cel Mare.

Astfel, ambele temple (cel ridicat de Amenofis al III-lea și cel construit de Ramses al II-lea) se grupează într-un ansamblu coerent, care se întinde pe 528 metri, de la nord la sud.

În timpul dinastiei a XXX-a, regele Nectanebo va amenaja în fața templului lui Ramses al II-lea (adică la nord) o curte spațioasă, construind și o nouă incintă, care o va prelungi spre vest pe cea precedentă.

Ramses al II-lea a inițiat încă de la începutul domniei construcția templului său de la Luxor. O inscripție dedicatorie, sculptată pe zidul pilonului, declară, într-adevăr: „Lucrările au fost încheiate în anul 3..." [7].

Vechea regiune memfită și alte monumente din Egipt

Seti I a ridicat un monument la Memfis, astăzi căzut complet în ruină.

Din vremea lui Ramses al II-lea datează două edificii importante în orașul lui Ptah. „El a construit, în incinta templului lui Ptah, o sală hipostilă de tip bazilical, cu soclu de bazalt și 50 coloane de granit; este un fel de hol de intrare, situat în spatele unui pilon cu o fațadă de aproape 75 metri, precedat de statui colosale ale regelui, din granit roz, alabastru și gresie. Culoarea întunecată a bazaltului se armonizează cu nuanța granitului din care sînt executate pragurile și cu albeața alabastrului de la montanții ușilor" [8].

Prin 1969, cu prilejul unei inspecții a Serviciului de antichități la Kom el Rabia, a fost

remarcat un bloc de calcar care ieșea din nisip și, efectuîndu-se săpături în jurul acestuia, s-au degajat alte fragmente pe care erau sculptate reprezentări ale zeiței Hator, cu chip omenesc și urechi de vacă. În iunie 1970 s-a stabilit un program de săpături; astfel, au văzut din nou lumina zilei rămășițele unui templu consacrat zeiței Hator, constituit dintr-o curte dreptunghiulară cu coloane (hatorice), precedată de un pilon. Au mai fost descoperite și obiecte din ceramică și faianță [9].

Merenptah și Ramses al IV-lea au construit și ei la Heliopolis. „O deplasare involuntară de teren, la sud-vest de Matareyyah, a degajat baza rotundă a unei coloane de gresie (cu diametrul de 1,50 m și înălțimea de 0,50 m), avînd cele două cartușe ale lui Merenptah. Locul era situat la aproximativ 200 m sud-vest de templul recent descoperit al lui Ramses al IV-lea" [10]. Numeroase comori mai sînt încă îngropate în nisipul Egiptului.

La Herakleopolis, situat la intrarea în Fayum, Ramses al II-lea a restaurat templul din vremea dinastiei a XII-a și a pus să fie ridicat, la una din extremitățile curții acestuia, un splendid portic cu opt coloane palmiforme.

La Jebel Silsileh (ale cărui cariere au fost atît de active în epoca ramesidă), la porunca lui Ramses al II-lea și apoi a lui Merenptah, au fost săpate în stîncă două stele-capele asemănătoare, în cinstea Nilului; intrarea lor era flancată de două coloane fasciculate, iar pe stelă era sculptat textul unui imn adresat Nilului [11].

Ramesizii în Nubia și Sudan

Opera de constructori a celor dintîi ramesizi apare cel mai evident în ținuturile africane din sud. Ea a constituit desigur, ca și în Egipt, un act de credință față de zeii protectori și Amon-dătător-de-izbîndă; dar aceste monumente ridicate pe pămînturile imperiului mai aveau și menirea de

a demonstra măreția și puterea Egiptului. Cînd sudanezii, coborînd cursul Nilului și venind din ținuturile cele mai îndepărtate, zăreau deodată, după cotul fluviului, la Abu Simbel de pildă, muntele scobit adînc pe o întindere foarte mare — acest nou adăpost al zeilor —, fațada monumentală, marii coloși regali ce se înălțau dinaintea ei, iar deasupra șoimul divin cu discul solar, ei resimțeau profund, desigur, prestigiul faraonului și li se stingea probabil orice pornire de a se răscula.

Seti I și mai ales Ramses al II-lea au dus la bun sfîrșit această operă, religioasă și politică totodată. Dacă o serie de construcții au fost ridicate în inima Sudanului, la nivelul celei de a patra cataracte, templele rameside sînt totuși cele mai numeroase în jurul *zăvorului* constituit de cataracta a doua, care separă pămîntul nubian de cel sudanez (constituind încă și astăzi frontiera dintre Egipt și Sudan). Astfel, pe măsură ce se înaintează dinspre sud către Țara Egiptului mărturiile puterii sale devin tot mai evidente.

Să coborîm, împreună cu ramesizii, cursul Nilului.

La *Napata*, lîngă Jebel Barkal, în amonte de cataracta a patra, Seti I și Ramses al II-lea au mărit templul lui Amon, ridicat în acel loc de viceregele Hui, sub domnia lui Tutankamon.

La *Kawa*, pe malul drept al Nilului, între cataracta a treia și a patra, Amenofis al III-lea îi dedicase și el un templu lui Amon, care a fost distrus sub Akhenaton-Amenofis al IV-lea. Un alt sanctuar al lui Amon Re a fost reconstruit de Tutankamon și mărit de Ramses al II-lea. Mărturii ale activității ramesizilor se întîlnesc în acest loc pînă la Ramses al VII-lea [12].

La *Amarah-vest*, la aproximativ o sută de kilometri sud de Wadi-Halfa, locul a fost desigur ocupat și înainte de Ramses al II-lea, poate încă din vremea lui Hatșepsut și Tutmosis al III-lea.

O mică așezare fortificată a fost poate întemeiată de Seti I, cu numele de „Casa lui Menmaatre"; sub Ramses al II-lea, acest nume a devenit „Casa lui Ramses-cel-iubit-de-Amon". Sub Ramses al III-lea și suveranii din dinastia a XX-a (îndeosebi Ramses al IX-lea), numele s-a schimbat din nou și a devenit mai puțin personal, accentuîndu-i-se caracterul politic; orașul s-a numit atunci Khenem-Waset („cel care se unește cu Teba"). Era, probabil, reședința guvernatorului țării Kuș, adjunct al viceregelui.

În nord-estul orașului, un templu de factură clasică a fost construit și consacrat lui Amon (care ocupa sanctuarul principal) și zeilor cataractei (găzduiți în capelele-anexă), poate de către Ramses al II-lea; o stelă datînd din timpul domniei acestui suveran dezvăluie numele orașului și declară că templul a fost construit „spre a primi statuile zeilor duse de rege în Nubia". Pe partea laterală a ușii de la intrarea în templu a fost gravată o copie după *Stela căsătoriei* a lui Ramses al II-lea. Au mai fost descoperite și numeroase stele de vicerege [13].

La *Buhen*, reședința oficială a viceregilor ținuturilor din sud, aflate pe malul stîng al Nilului, în dreptul lui Wadi Halfa (la 5 km în amonte), prin urmare la nivelul celei de a doua cataracte construcțiile au început din timpul lui Sesostris I Templul din nord (reconstruit în prezent în grădinile Muzeului din Khartum, prin grija guvernelor Statelor Unite și Marii Britanii) a fost ridicat, pe locul unui vechi sanctuar al lui Ahmose, de către Amenofis al II-lea, în cinstea lui Min-Amon și Isis; cel din sud (aflat și el astăzi la Khartum) a fost construit de Tutmosis al II-lea și Hatșepsut, terminat de Tutmosis al III-lea și dedicat lui Horus din Buhen.

În cele două temple, de factură clasică, se găsesc vestigii rameside: este vorba, în primul rînd, de două mari stele ridicate de Ramses I și Seti I, care înșiruie darurile divine aduse de aceștia în semn de recunoștință.

De la cataracta a doua, opera de constructori a ramesizilor (îndeosebi a lui Ramses al II-lea) devine tot mai importantă. Este vorba de regiunea care, din anul 1964, a fost inundată de apele fluviului, după construirea marelui baraj. Un imens efort internațional a fost făcut pentru a salva aceste tezaure materiale și spirituale datînd de peste trei milenii. Astfel, templele de la Buhen au fost reconstruite la Khartum.

La 25 km nord de Wadi Halfa, la *Aksha*, pe malul stîng, au fost întreprinse în 1961 săpături franco-argentiniene. A fost adus la lumina zilei un templu (destul de distrus), consacrat lui Amon-Re, constituind aproape în întregime opera lui Ramses al II-lea. Fundațiile descoperite la fața locului datează însă din vremea lui Seti I; în aceste fundații vechi au fost degajate o serie de încăperi dreptunghiulare, care erau capele dedicate lui Horus din Buhen, Atum, Thot și Ptah [14].

Blocurile de piatră sculptate au fost demontate și transportate le Muzeul din Khartum, grație unei contribuții financiare a guvernului francez.

Puțin mai spre nord, la *Faras*, se găseau vestigiile unui templu dedicat lui Hator, reconstruit și mărit de Tutankamon, apoi de Ramses al II-lea. Locul a fost explorat de misiuni arheologice succesive. Descoperirea a fost făcută de un călător englez, în 1818, urmat în 1843 de Champollion și Rossellini, iar apoi de o echipă a Universității Oxford (sub conducerea lui Griffith), în 1910—1912. În 1960, Serviciul de antichități din Sudan a explorat la rîndul său locul, săpăturile fiind continuate în 1961 de o echipă poloneză.

La exteriorul templului propriu-zis al lui Ramses al II-lea, au fost găsite vestigii din vremea lui Seti I și Ramses al III-lea.

Din anul 1964, templul a fost acoperit de ape.

În sfîrșit, coborînd în continuare fluviul, ajungem la *Abu-Simbel*, cu cele două *speos*-uri mărețe ale

sale, construite de Ramses al II-lea pe malul stîng. Numele de *speos*, care înseamnă de fapt „grotă", este dat templelor cioplite în întregime în faleză.

Istoria monumentului de la Abu Simbel și a descoperirii acestuia a cunoscut numeroase aventuri [15]. La începutul veacului trecut, monumentul era acoperit aproape în întregime cu nisip, iar intrarea era blocată; ieșea la suprafață doar capul unuia dintre coloșii fațadei. O legendă locală, care stătea la baza unei superstiții tenace a indigenilor, a avut drept rezultat faptul că aceștia au refuzat mult timp să dezvăluie prezența edificiului, făcîndu-i accesul aproape imposibil străinilor: „Un șeic de demult, socotit un fel de oracol al locului, prezisese că deschiderea acestui edificiu va aduce după sine mari nenorociri... și mari calamități se vor abate asupra satului".

Astfel, pînă în 1813, călătorii străini n-au putut să treacă de Derr, pe atunci capitala Nubiei de Jos, oraș situat mai la nord. Pretextele găsite de autoritățile locale erau dintre cele mai diverse.

La 24 februarie 1813, un elvețian din Basel, pe nume Burckhardt, „îmbrăcat ca un negustător din Esna (oraș din Egiptul de Sus), cunoscut de călăuza sa și de toată lumea doar cu numele de Ibrahim ibn Abdallah, s-a mulțumit să ofere guvernatorului din Derr cîteva cadouri mărunte, să-i dea un piastru bacșiș secretarului său, altul servitorului, să-i acorde călăuzei sale din Derr un salariu de șapte piaștri și douăzeci de parale și s-o răsplătească cu un dar de doi piaștri. Mulțumită acestor sume neînsemnate, el a fost primul european care a reușit să treacă de Ibrim, apoi de-a lungul celei de a doua cataracte și să ajungă la Dongola. La întoarcerea sa din Sudan, el a ajuns în dreptul celei de a doua cataracte la 20 martie. La data de 22 martie, jurnalul său de călătorie relatează: „Am înaintat din nou pe lîngă mal, pe nisipul depus de retragerea apelor și am traversat satul Ballanah...

Muntele dinspre apus poartă numele de Ebsambal; este probabil un cuvînt grecesc, silaba finală *bal* fiind o modificare a lui *polis*. Cînd am ajuns în vîrful colinei, mi-am lăsat călăuza cu cămilele și am coborît, printr-o rîpă aproape verticală, astupată cu nisip, să vizitez templul Ebsambal despre care auzisem numeroase descrieri extraordinare". În clipa în care se pregătește să-și întîlnească din nou călăuza, „printr-o fericită întîmplare", ne spune el, „am făcut cîțiva pași ceva mai departe, spre sud și privirea mi s-a oprit asupra ceea ce se mai putea încă vedea din patru statui colosale, săpate în stîncă la vreo două sute de yarzi de templu. Aceste statui se găsesc pe o platformă profundă, scobită în colină; în mod cu totul regretabil, ele sînt aproape complet acoperite de nisip, pe care vîntul îl răsfiră de pe vîrful muntelui, ca și cum ar fi șuvoiul unui torent". Burckhardt descoperise atunci al doilea templu, cel mai mic, dedicat zeiței Hator și reginei Nefertari.

Rapoartele lui Burckhardt, în special cele adresate Societății africane din Londra, apoi convorbirile purtate la întoarcerea sa la Cairo, în 1815, au alertat oamenii de știință și iubitorii de aventuri.

Chiar în 1815, un englez, Banks, a reușit să întreprindă și el dificila călătorie, ajungînd la Abu-Simbel la 20 octombrie. El pătrunde în templul mic, dar nisipul interzice în continuare accesul la templul sudic.

Dizlocarea celui mai mare dintre temple prezenta cea mai serioasă dificultate; într-adevăr, mîna de lucru locală era nepotrivită pentru această activitate, din pricina blestemelor care, potrivit legendei, i-ar fi urmărit pe membrii echipei. Fostul consul al Franței la Cairo, Bernardin Drovetti, a eșuat în demersurile sale din această pricină. Motivat de o anumită rivalitate „diplomatică", Salt, consulul general englez, a finanțat de îndată altă expediție, pe care a încredințat-o padovanului Giambattista Belzoni. În cursul celei de a doua expediții, întreprinsă în

1817, Belzoni a reușit în sfîrșit să degajeze intrarea marelui templu, muncind și el cot la cot cu tovarășii săi. La data de 1 august, acesta pătrunde în lăcașul sacru, unde timp de milenii nu mai pășise nici un om: „Prima noastră impresie a fost că era vorba, neîndoielnic, de un templu foarte vast; uimirea noastră a crescut însă cînd am descoperit că pătrunseserăm într-un sanctuar dintre cele mai admirabile, decorat cu basoreliefuri, picturi, statui colosale etc., de o desăvîrșită frumusețe". Cel care a fost supranumit „Titanul de la Padova" cîștigase bătălia cu deșertul și redase lumii una dintre minunile sale, într-un loc care va deveni curînd unul dintre marile puncte de atracție ale turismului internațional.

Abu-Simbel este alcătuit deci din două temple săpate într-un pinten al lanțului muntos libian. Stînca fusese tăiată vertical pe o înălțime de 33 metri, o lățime de 38 metri și scobită pînă la o adîncime de 63 metri.

Marele templu, situat la sud, e dedicat lui Amon-Re și Ramses al II-lea; cel mai mic, dinspre nord, e consacrat lui Hator și Nefertari.

Templul sudic este precedat de o balustradă care închide terasa; aceasta are, în partea superioară, o mulură egipteană și un bandou care poartă inscripția dedicatorie. În fața templului fuseseră ridicate mai multe stele, dintre care *Stela căsătoriei*, care comemora căsătoria lui Ramses al II-lea cu prințesa din Hati.

În dreptul porții de intrare, patru coloși de gresie (cîte doi de o parte și de alta), avînd fiecare 20 de metri înălțime, sînt instalați maiestuos pe tronul regal. Lîngă el, Ramses al II-lea și-a așezat familia, reprezentată cu dimensiuni mai modeste: mama sa, soția sa, Nefertari, precum și cîțiva prinți și prințese. Pe soclul colosului, deci sub tălpile regelui, apar africani și asiatici, în basorelief, încîlciți în volutele plantelor heraldice ale sudului și nordului, prizonieri desigur, dar pe viitor părți componente ale imperiului.

Deasupra intrării, într-o nișă, este sculptată în altorelief o figură colosală a zeului Re, în chip de bărbat cu cap de șoim, avînd pe creștet discul solar. În aceste temple rupestre, nu putea exista bineînțeles un pilon, a cărui simbolistică evocă, așa cum am văzut, orizontul și apariția zilnică a zeului luminii, care își începea în acel punct ciclul diurn. Poate tocmai pentru a respecta această simbolistică, ce asimilează intrarea templului cu locul răsăritului și începutul zilei, a fost reprezentat chiar zeul, maiestuos, ivindu-se întrucîtva din abisurile muntelui și ale nopții (templul este orientat riguros est-vest).

Ansamblul fațadei este încadrat de un tor, avînd deasupra o cornișă decorată cu cartușele regale, mărginite de *uraei*. Deasupra, alcătuind o friză lungă, douăzeci și doi de cinocefali așezați (măsurînd fiecare 2,30 m înălțime) adoră soarele care răsare.

După intrare, se pătrunde într-o sală de 18 m adîncime și 16,70 m lățime, al cărei tavan se sprijină pe opt stîlpi osiriaci ce delimitează trei nave, nava centrală fiind cea mai spațioasă; statuile lui Ramses al II-lea, înveșmîntat într-un fel de teacă, la fel ca Osiris (adosate stîlpilor), stau față în față, de o parte și de alta a naosului, fiecare dintre ele măsurînd 10 m înălțime. Pereții sînt decorați cu scene militare, care se referă îndeosebi la bătălia de la Kadeș.

Prin ușa tăiată în peretele vestic se ajunge în a doua sală (14,20 m lungime pe 7,70 m lățime), al cărui tavan e susținut de patru stîlpi mari, pătrați (cîte doi de fiecare parte a axei centrale), decorați cu basoreliefuri reprezentînd ritul îmbrățișării regelui de către divinități; acestea sînt, succesiv, Anukis, Satis, Hator, Mut...

Trei uși, străpunse în peretele vestic, conduc în a treia sală, de dimensiuni mai mici, împodobită cu scene de ofrande și adorație. În sfîrșit, alte trei uși, situate în aceeași axă cu cele precedente, duc spre sanctuar, care măsoară 4 m în lățime pe 7 m adîncime. Pe peretele din fund al acestuia, patru statui divine au fost sculptate

chiar în stîncă și sînt reprezentate așezate pe o banchetă: de la stînga la dreapta (adică de la sud la nord) sînt înșiruiți Ptah, Amon, Ramses, Re-Horakhty, marii zei ai imperiului și ai *împăratului sacru*.

Iubitorii de mistere fac tot felul de supoziții referitoare la un fenomen natural care se produce anual. Sanctuarul este așezat prin urmare în continuarea unui șir de săli, a căror succesiune este echilibrată armonios în raport cu axa monumentului. Aceasta face ca, în zile cu o luminozitate bună, să se poată distinge foarte bine, de la intrarea estică, cele patru mari divinități așezate în fața peretelui din fund al edificiului, la apus. Or, de două ori pe an, soarele răsare chiar în axa templului (la 20 martie, în ziua echinocțiului de primăvară și la 23 septembrie, în ziua echinocțiului de toamnă) și luminează din plin siluetele zeilor.

Uneori acest templu (și alte cîteva) este considerat drept un monument funerar, din cauza prezenței regelui. Dar Ramses nu este și el un zeu, iar acest mare speos de la Abu Simbel nu constituie oare dovada suplimentară, monumentală, a zeificării suveranului, căruia îi era închinat un cult divin, la fel ca celorlalți trei mari zei ai Egiptului?

La mică distanță, la nord de marele templu, se află micul speos consacrat lui Hator și Nefertari. Acesta se află într-o strînsă legătură cu cel precedent. Uniunea dintre Ramses și Nefertari este astfel divinizată, devenind eternă, după modelul aceleia a lui Amon-Re și Hator, zeița cerului, soție și totodată mamă a astrului. Există un schimb constant de gîndire între cele două monumente, o corespondență intimă între universul divin și universul regal, care se confundă. Acest mic speos nu este prin urmare numai un „omagiu" adus frumoasei Nefertari, așa cum s-a afirmat uneori; el e destinat, prin magia formelor și a similitudinilor, să asigure asimilarea reginei

preaiubite cu zeița Hator, iar astfel căsătoria ei cu zeul Ramses să capete un caracter etern.

Dedicația mai spune:

„El și-a înălțat monumentul pentru marea soție regală Nefertari-*cea-iubită-de-Mut*, un templu săpat în muntele neprihănit al Nubiei, în gresia cea albă și frumoasă, o lucrare durată pentru veșnicie — *cel-iubit de Amon*“ [16].

Totul dezvăluie corespondențe și relații profunde.

Orientată și ea spre est, fațada templului este formată din șapte contraforți taluzați, avînd în partea superioară o friză. Contrafortul central, cel mai masiv, este străpuns de o ușă care servește drept intrare în templu. Spațiile dintre contraforți erau folosite ca nișe pentru șase statui colosale (măsurînd fiecare 10 metri înălțime), sculptate în altorelief, direct în stîncă; patru dintre ele (cele care mărginesc poarta și cele situate la extremități) îl reprezintă pe rege în picioare, avînd pe cap coroane felurite; cele două imgini colosale intermediare, încadrate prin urmare de cele predecente, o reprezintă pe Nefertari cu atributele lui Hator. În preajma statuilor suveranului sînt înfățișați prinții regali, în timp ce prințesele stau în jurul reginei.

Tavanul primei săli e susținut de stîlpi hatorici, înalți de 3,17 m, cîte trei de fiecare parte a axei centrale. Pereții de nord și de sud sînt decorați cu cîte patru mari scene de ofrande, dintre care trei sînt aduse de rege și una de regină. Peretele vestic este străpuns de trei uși, care permit accesul într-un vestibul spațios, puțin adînc, ce precede sanctuarul. Pe peretele din fund al acestuia este reprezentată vaca Hator, între doi stîlpi hatorici; ea pare să iasă din stîncă, ocrotind cu botul ei puternic o statuetă a regelui.

Este vorba de două sanctuare grandioase, incomparabile, ce trebuiau salvate de la inundație.

Atît de uriaș era renumele acestor temple din sud încît UNESCO și-a bazat în 1960 campania

de ocrotire a templelor nubiene pe salvarea indispensabilă a celor de la Abu Simbel. Opinia publică din întreaga lume, alertată, s-a neliniștit la gîndul că această operă unică va fi distrusă și, pentru întîia dată, mai multe țări s-au pus de acord să întreprindă lucrări de o anvergură uriașă, în vederea conservării acestor monumente gigantice ridicate de Ramses al II-lea. Hotărîrea finală la care s-a ajuns (alte proiecte, mai costisitoare, fiind abandonate pe parcurs) a fost *transportarea* monumentului pe platoul stîncos situat desupra templului. Aceasta a necesitat nu numai investirea unor mijloace financiare foarte importante (36 miliarde dolari), dar și a unui echipament tehnic considerabil. De la sfîrșitul anului 1963 și pînă în 1968 operația a fost efectuată în șase faze [17]:

„1. Degajarea templelor, prin nivelarea colinelor aflate deasupra lor (30 m în cazul marelui templu și 40 m pentru cel de al doilea) și excavarea acestor coline pînă la o distanță de 80 cm față de tavanul templelor, ceea ce înseamnă deplasarea a 300.000 tone de stîncă, toate acestea fără a utiliza explozibile, care ar fi riscat să distrugă templele.

2. Construirea, în același timp, a unui batardou de 360 m lungime și 25 m înălțime, destinat să stăvilească creșterea apelor în timpul decupării și mutării templelor.

3. Decuparea celor două temple în 1035 blocuri, avînd o greutate pînă la 30 tone. Aceasta a fost faza cea mai delicată, gresia de la Abu Simbel fiind atît de friabilă încît a trebuit întărită prin injectarea de rășini sintetice, prin tratarea suprafețelor în locurile unde trebuia efectuat decupajul, pentru a evita sfărîmarea pietrei atacate cu fierăstrăul, și, în sfîrșit, tăierea manuală cu fierăstrăul în cazul anumitor părți deosebit de fragile.

4. Numerotarea și mutarea blocurilor (11 500 tone la marele templu, 3 500 la templul cel mic), care au fost apoi depuse spre păstrare pînă la sfîrșitul operațiunilor de decupare.

5. Montarea templelor prin fixarea blocurilor pe o suprastructură de beton, respectînd orientarea și pozițiile acestora.

6. Reconstituirea, cît mai fidel posibil, a cadrului inițial, prin înălțarea unor bolți de beton destinate să susțină o îmbrăcăminte stîncoasă asemănătoare aceleia care înconjura templele.

Lucrările de finisare (colmatarea urmelor de fierăstrău etc.) vor dura pînă în 1972", dar la 22 septembrie 1968 a avut loc inaugurarea solemnă, în mijlocul entuziasmului și satisfacției generale manifestate de un public numeros, a *noilor* temple de la Abu Simbel.

Aproape 900 persoane, dintre care aproximativ cincizeci de tehnicieni și ingineri străini și patruzeci de ingineri egipteni, au lucrat timp de șase ani la salvarea acestei opere unice.

Nici un rege, din întreaga istorie a omenirii nu a avut destinul postum al lui Ramses al II-lea cel Mare. La trei milenii și jumătate după moarte, chipul său colosal (cel de la Abu Simbel) a ilustrat timbrele emise în onoarea lui de către majoritatea țărilor de pe glob. Rămășițele sale pămînțești, transportate cu avionul la Paris pentru îngrijiri medicale, au fost întîmpinate, la înapoierea pe aeroportul Almaza-Heliopolis de înalte personalități egiptene. Prestigiul său dăinuie neclintit încă de la Kadeș, dar mai cu seamă uriașa sa operă de constructor, care îi materializează măreția, i-a prelungit pînă în zilele noastre această faimă fără egal.

A fost, desigur, un mare suveran, pentru ca, unite într-un efort comun, Egiptul și țările Europei și Americii să hotărască salvarea caselor-zeilor ridicate de Ramses. Dar Ramses nu a fost oare el însuși tot un zeu?

Acum, la poalele falezei de la Abu-Simbel, muntele, scobit și gol, e parcă orb. Niciodată nu vom mai revedea uluitoarea frumusețe a acestui loc, nici neasemuita armonie care se statornicise între monumentul regal și natură, dar divinitățile vor continua să fie ocrotite în alt sălaș.

Așa cum spunea dedicația, templul „aparține veșniciei".

Coborînd fluviul, la nord de Abu-Simbel, se mai întîlnesc temple ridicate de „lumina regilor". Ele se adună, mai numeroase, vast „acoperămînt" divin al Egiptului, aflat acum aproape.

La *Derr*, tot Ramses al II-lea a construit un speos. Consacrat lui Amon-Re, el a fost în întregime săpat în munte, la 33 m adîncime. Era alcătuit dintr-o sală hipostilă, cu 22 stîlpi patrați dispuși pe trei rînduri și pereții împodobiți cu scene militare și o sală mai mică, avînd șase stîlpi și pereții sculptați cu scene de ofrande; aceasta din urmă preceda sanctuarul. Copții au transformat acest speos în biserică.

Templul a fost mutat înainte de 1964 și reconstruit prin grija Serviciului de antichități al Egiptului.

Puțin mai la nord se află *Amada*. Aici, un templu construit în întregime din gresie fusese ridicat de Tutmosis al III-lea și Amenofis al II-lea, pe de o parte, și Tutmosis al IV-lea, pe de altă parte, și consacrat lui Re-Horakhty și Amon-Re. Sub Amenofis al IV-lea, toate reprezentările, numele și epitetele lui Amon fuseseră distruse. Prima operă de restaurare a fost întreprinsă de Seti I și continuată de Ramses al II-lea. Merenptah a înălțat o stelă, datată din anul 4 al domniei, care menționa o expediție în Nubia. Înscrise în acest templu de la Amada se mai află și numele reginei Tausert și al cancelarului Bay. Copții l-au transformat în biserică.

„Transferul templului de la Amada constituie o performanță tehnică; el a fost deplasat în bloc, pe o distanță de 2 600 m și o denivelare de 65 m. Fragilitatea picturilor și sculpturilor care îl decorează, rămase intacte după treizeci de veacuri, interzicea demontarea acestuia. Templul a fost prin urmare literalmente «împachetat» și încins cu oțel și beton ca să-și păstreze rigiditatea; a fost deplasat pe o cale ferată triplă construită în acest scop. Asistența tehnică și fon-

durile necesare au fost de proveniență franceză. Micul pronaos a fost demontat și deplasat de către Serviciul de antichități“ [18].

În aval, hemispeos-ul de la Wadi es Sebua prezintă o parte importantă situată în exteriorul falezei. În fața pilonului de la intrare se întindeau două curți, înconjurate de o incintă din cărămidă, avînd aleea axială mărginită de sfincși: cei din prima curte erau cu cap de om (după tradiția veche), iar cei din curtea a doua cu cap de șoim (un tip nou și original). Trupurile de leu ale statuilor au dat numele locului, *sebua* însemnînd „leii“. Templul fusese consacrat de Ramses al II-lea lui Amon-Re și Re-Horakhty.

Înaintea fațadei pilonului se ridicau șase statui colosale ale lui Ramses al II-lea, dintre care două mai sînt încă în picioare, sfărîmăturile celorlalte patru fiind împrăștiate în jur. Pe aripi pot fi văzute încă, deși foarte șterse, basoreliefuri care reprezintă pe Ramses consacrîndu-i prizonierii lui Amon. Curtea patrată care urmează (aceasta măsoară 20 m pe fiecare latură) e mărginită de porticuri pe cele două părți laterale; de stîlpi erau adosați coloși osiriaci ai regelui. Pe soclul zidurilor porticurilor este reprezentată o procesiune a fiilor suveranului: trei prinți purtînd evantaiul *(flabellum)* și cincizeci de fiice scuturîndu-și sistrele (aceeași temă se regăsește la Rameseum).

Încăperile săpate în faleză, care preced sanctuarul, sînt decorate cu scene de ofrande. O nișă, scobită în peretele din fund al sanctuarului, ocrotește cele trei divinități ale templului: Amon, *Ramses al II-lea*, Re-Horakhty, reprezentați în basorelief.

Mutarea templului, finanțată de Statele Unite, a fost efectuată de Serviciul de antichități.

Urmînd cursul fluviului, se arăta în curînd hemispeos-ul de la Gerf-Hussein, săpat în munte sub supravegherea viceregelui țărilor din sud, Setau, la porunca lui Ramses al II-lea, în anul 45 al

domniei acestuia. El îi era dedicat lui Ptah, *Ramses al II-lea*, Ptah Ta-tenen și Hator; cei patru zei sînt reprezentați în partea din fund a sanctuarului.

Planul templului este asemănător celui precedent.

În sfîrșit, și mai la nord, speos-ul de la Bet el Wali, construit și el tot de Ramses al II-lea, a fost deplasat recent de către Serviciul de antichități, grație unor subvenții americane. Interiorul acestui speos (trei încăperi și sanctuarul) a fost din nefericire „readaptat" în epoca creștină. Dar, pe zidurile curții exterioare se mai pot vedea încă scene militare referitoare la campaniile lui Ramses al II-lea.

Părăsind Nilul și pătrunzînd în deșertul Arabiei, la aproximativ 100 km sud de pista care duce la Wadi Hammamat, se întîlnesc ruinele construcțiilor amenajate de Seti I în jurul minelor de aur, mai ales cele aparținînd unui mic templu, pe jumătate săpat în faleza arabică, în mijlocul lui Wadi Miah, aproape de satul actual Redisiyeh, descoperit de călătorul Cailliaud în 1816. Acest hemispeos îi este dedicat lui Amon. El este precedat cu simplitate de un portic, constituit din coloane papiriforme cu capiteluri închise. Două încăperi, în interiorul falezei, preced intrarea în sanctuar; pe pereții celei dintîi sînt sculptate trei inscripții, datorate lui Seti I, care relatează istoricul proiectelor sale [19].

Nici un alt rege nu a ridicat atîtea monumente divine ca Ramses al II-lea. Acest fapt dovedește prosperitatea unei țări care putea întreprinde lucrări de construcție atît de vaste, înșiruite din inima Sudanului pînă la Mediterana. După Ramses al II-lea, constructorii regali vor fi mai puțin activi.

În templele din sud, Ramses al II-lea apare neîndoielnic drept un zeu; el e reprezentat, în majoritatea sanctuarelor, în tovărășia divinităților

Egiptului (îndeosebi cele ale trinității sacre pe care au voit-o ramesizii), fiind partenerul acestora întru apărarea „țării mult-iubite". Faptul apare cu insistență în templele din Sudan și Nubia; se insistă oare astfel asupra inviolabilității persoanei regale pe lîngă aceste populații înclinate spre revoltă?

B. „PALATELE DE MILIOANE DE ANI"

În „palatele de milioane de ani" — pe care le vom numi temple funerare — cultul este adus regelui defunct și zeilor *în același timp*. Acest lucru se întîmplă începînd cu dinastia a XVIII-a; pînă atunci cultul funerar regal era distinct față de celelalte. Pe de altă parte templul divin și templul funerar nu se pot confunda, în ciuda similitudinilor evidente, care privesc forma însăși a edificiului — planul său — și calitatea „personalităților" care sînt slujite aici. Pe de o parte, templele funerare sînt situate în general nu departe de mormîntul de care le leagă natura lor, prin urmare pe malul stîng teban. Pe de altă parte, egiptenii fac chiar ei distincția între „casele zeilor" și „palatele de milioane de ani". E suficient să ne referim la texte.

Cel mai original: templul-cenotaf al lui Seti I de la Abydos

Templul funerar *efectiv* al lui Seti I (cu plan clasic), se găsește la Sheikh abd el Qurnah, pe malul stîng al Nilului, la Teba, nu departe de mormîntul său săpat în *Valea Regilor*.

El a construit însă la Abydos, locul sacru al lui Osiris, un templu funerar flancat de un cenotaf — fapt unic, este vorba, de fapt, de un monumental *ex-voto* dedicat lui Osiris, zeul învierii.

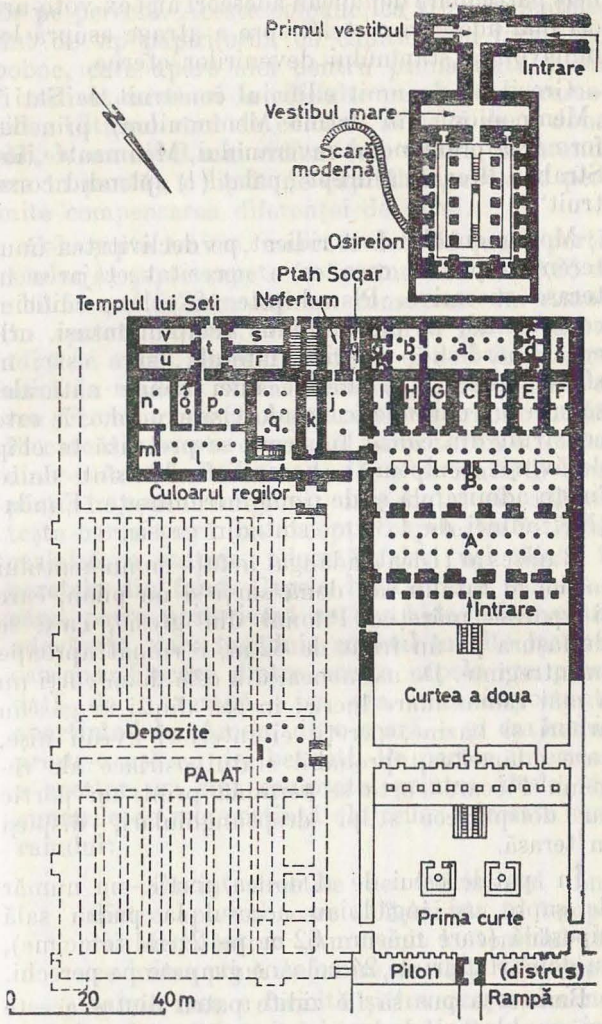

Planul templului-cenotaf al lui Seti I de la Abydos (după B. Abdel Meguid)

Începînd cu dinastia a XII-a, pelerinajele la Abydos au devenit un fapt obișnuit, iar persoanele particulare depuneau adeseori aici ex-voto-uri, cel mai adeseori o stelă, spre a atrage asupra lor bunăvoința stăpînului devenirilor eterne.

Grecii au denumit edificiul construit de Seti I „Memnonion" (în latină Memnonium), prin deformarea prenumelui suveranului, Menmaatre, iar Strabon îl califică drept „palat (!) splendid construit".

Monumentul a fost ridicat pe declivitatea unui teren în pantă, ceea ce a necesitat etajarea în terase succesive. Planul este în echer, edificiul comportînd, în plus față de templul însuși, orientat nord-sud, o aripă laterală (spre est); în sfîrșit, templul e adosat unei coline naturale, săpată în chip de cenotaf, Osireion-ul. El este construit din calcar fin, care se pretează în chip desăvîrșit sculpturii; basoreliefurile sînt de o finețe admirabilă și de o mare frumusețe. Fundațiile, adînci de 1,30 m, sînt din gresie.

Ramses al II-lea a adăugat în fața monumentului inițial al tatălui său două curți și un pilon, care îi sporesc măreția. Pilonul din gresie, care se desfășura pe un front de 62 m, e ruinat aproape în întregime. De asemenea, din cele două curți nu a mai rămas mare lucru; în cea dintîi se găseau arbori și bazine, pereții ei interiori aveau nișe, care adăposteau probabil statui osiriace ale regelui. Fiecare curte se termina printr-un portic cu doisprezece stîlpi dreptunghiulari, dispuși în terasă.

În spatele celui de al doilea portic, un număr de șapte uși îngăduiau accesul la prima sală hipostilă (care măsura 62 m pe 21 m adîncime), cu două rînduri de 24 coloane grupate pe perechi.

Ramses a pus să fie zidite patru dintre aceste uși cu blocuri de gresie și pe peretele obținut astfel au fost sculptate în basorelief scene legate de cultul lui Seti I. O inscripție de 95 rînduri celebrează pietatea filială a lui Ramses, care mărește și restaurează monumentul tatălui său.

Alte șapte uși, situate în axa celor precedente, duc spre o a doua sală hipostilă, care cuprinde trei rînduri de 36 coloane, grupate la rîndul lor pe perechi. Aceste coloane, ca și precedentele, sînt de tip papiriform, cu capitelul în formă de boboc, care apare aici pentru prima dată și va fi utilizat adeseori la celelalte monumente rameside. Ultimul rînd de coloane al celei de a doua săli, la un nivel mai ridicat (am văzut că terenul era în pantă), e lipsit de capiteluri, ceea ce permite compensarea diferenței de nivel.

Cele șapte travee, marcate de cele șapte porți, conduc la șapte capete (măsurînd fiecare 10,85 m adîncime și 5,20 m lățime: consacrate lui Amon (în centru), Osiris, Isis și Horus (în dreapta, adică la apus), Horakhty, Ptah și Seti (în stînga, adică la răsărit). Această împărțire în șapte travee și compartimentarea capelelor e practic unică. Fiecare din aceste capele, al căror tavan e format dintr-o falsă boltă în consolă, e divizată în două părți, în sensul lungimii; una dintre ele adăpostește barca sacră (cu excepția capelei lui Seti), iar cealaltă, o statuie, adosată falsei uși tăiate în peretele din fund. Capela lui Osiris e singura a cărei parte posterioară se deschide printr-o ușă adevărată, care îngăduie accesul în alte încăperi osiriene. Fiecare dintre aceste capele era precedată de o rampă — iar cea mai importantă, aparținînd lui Amon, de o scară — și era închisă printr-o ușă cu doi batanți. Pe partea interioară a acestor uși sînt sculptate, printre altele, discursurile de recunoștință ale zeilor adresate suveranului:

— Cuvinte rostite de Osiris, cel dintîi dintre apuseni, care sălășluiește în templul lui Menmaatre: „Am venit la templul tău, cu inima plină de iubire, ca să-ți văd chipul; inima mea e fericită și înverzește din nou, mulțumită faptelor tale, de fiu ce își slăvește părintele“ [20].

— Cuvintele rostite de Isis, maica divină care sălășluiește în templul lui Menmaatre:

„Cît de neasemuit e monumentul ce l-ai înălțat pentru mine, căci l-ai clădit cu o inimă iubitoare. Astfel, așa cum vezi, îți stau alături și îți ocrotesc făptura, precum Re, pentru vecie“ [21].

— Cuvinte rostite de Horus, fiul lui Unennefer [22], care sălășluiește în templul lui Menmaatre: „Îți sînt părinte și te-am așezat în inima mea de cînd erai un prunc de țîță; domnia ți-a fost vestită de pe cînd te aflai în pîntecul maicii tale, tu, moștenitor al «Ocrotitorului-părintelui-său»“ [23].

În felul acesta Seti I se declară urmaș al lui Osiris, dar se asimilează totodată și soarelui.

Pe tavanul capelei lui Seti I se poate citi:

„Atîta timp cît va dăinui cerul, va dăinui și monumentul său, căci în el Maiestatea Sa este asemenea discului solar, pentru un timp nesfîrșit, nesfîrșit“ [24]. Pe tavanul capelei lui Osiris, regele e numit: „Horus... cel cu zilele nenumărate și ceasurile fără de sfîrșit, cel care trăiește cît va dăinui Discul, cel al Marelui Drum, asemenea lui Khepri cînd se ivește în zori; timpul veșnic îi șade dinainte în templul său“ [25].

Eternitatea regală e astfel garantată de două ori. În cazul unui templu funerar, acesta e scopul spre care se tinde în chip firesc.

Aripa orientală a monumentului, situată perpendicular față de axă, este legată de acesta printr-un coridor lung de 25 m, pe care îl denumim „Coridorul regilor“. Tavanul lui e presărat cu stele galbene (arama fiind materialul din care sînt făcute stelele), ce alternează cu cartușele lui Seti I. Pe pereți sînt sculptate 76 cartușe aparținînd suveranilor care au domnit de la Narmer pînă la Seti I. Seti și fiul său Ramses ard tămîie pentru numele strămoșilor lor, recitînd formule rituale.

Astfel este întărită, în forme durabile de piatră, perenitatea monarhiei egiptene, a cărei ultimă

verigă era Ramses al II-lea, în vremea aceea prinț moștenitor. Dacă istoricul modern este pe deplin satisfăcut de această listă, același lucru e valabil și pentru mentalitatea egipteană, fidelă succesiunii din tată în fiu și continuității dinastice, fapt ilustrat perfect de legenda lui Osiris, patronul sacru al templului.

Coridorul comunică, pe toată lungimea, cu un ansamblu de încăperi.

Edificiul cel mai important al acestui ansamblu, oricum original, este cenotaful lui Seti I, așa-numitul Osireion (de fapt, la degajarea monumentului, cu șaizeci de ani în urmă, s-a crezut că este vorba de mormîntul lui Osiris). Acesta este construit în axa templului, pereții din fund ai celor două monumente fiind despărțiți printr-un spațiu de 3,50 m.

Colina stîncoasă în inima căreia este construit templul a fost probabil plantată cu arbori (simbolul renașterii vegetale și învierii osiriene), fapt atestat de gropile săpate în nisip și mărginite cu plăci de calcar, care au fost umplute cu pămînt vegetal.

Intrarea e situată la apus. Un coridor lung, ușor în pantă, boltit la început, se cufundă în pămînt, pe o lungime de aproximativ 100 metri, pînă la nivelul construcției subterane, săpată în stîncă; pereții acestui coridor, căptușiți cu cărămizi, sînt împodobiți cu picturi și texte funerare. Se traversează apoi două încăperi de mici dimensiuni, după care se trece în cel de al doilea coridor, situat în unghi drept față de primul și care, orientat spre est, conduce la o sală transversală spațioasă, de 20 m × 6 m, cu un tavan înclinat în două ape; pereții acesteia sînt decorați cu scene și texte extrase din *Cartea Morților*. Se ajunge apoi chiar la cenotaf, o sală vastă măsurînd 30,50 m × 20 m, înconjurată de 17 nișe, săpate în stîncă. E posibil ca acestea să fi fost destinate unor statui ale lui Osiris. Cîte un rînd de cinci uriași stîlpi monoliți, din granit roz, sprijineau, de fiecare parte, tavanul încăperii. În centrul acesteia se afla o mică ridicătură

înconjurată de un șanț plin cu apă. Două șiruri de trepte, așezate la fiecare extremitate a sălii, pe axa sa longitudinală, coborau spre apă. La mare adîncime, sub axa templului lui Seti I, a fost descoperită o canalizare subterană, destinată foarte probabil aducerii apei din Nil.

Monumentul se termina printr-o spațioasă încăpere transversală (măsurînd, ca și cea precedentă, aproximativ 20 m × 6 m), denumită de specialiști „camera sarcofagelor". Într-adevăr, două cavități, plasate în centrul ei par să reprezinte simulacrul locului sarcofagului și sipetului cu canope*. Tavanul acestei încăperi, înclinat în două ape, este decorat cu foarte frumoase reprezentări, executate ușor în relief. Înspre apus, o imagine colosală a lui Nut (zeița cerului, întinsă deasupra pămîntului), sprijinită de zeul Șu, ocupă partea nordică a tavanului; pe spatele zeiței-cer sînt înscrise numele decanilor**. Pe pîntec, pe brațe și picioare sînt sculptate zilele și lunile

* Sau „vase canopice", vasele în care vechii egipteni păstrau viscerele morților. Acest obicei datează de la începuturile mumificării. Canopele și-au făcut apariția în vremea Imperiului Vechi. Îmbălsămătorii, considerînd că viscerele (ficatul, rinichii și intestinele) erau cele care intrau primele în putrefacție, le scoteau din trupul morților, practicînd o incizie în partea stîngă a abdomenului. Ei le tratau apoi cu substanțe care opreau procesul de putrefacție, le înveleau în fîșii de in și le depuneau într-un vas. Acesta era așezat la rîndul lui într-un fel de sipet, pe care era înscris numele mortului, împreună cu o formulă magică. La sfîrșitul Imperiului Nou canopele au început să fie decorate, iar capacul sipetului să fie împodobit cu efigia celor patru fii ai lui Horus, fiecare dintre ei avînd îndatorirea de a ocroti cîte un organ mumificat, cei patru zei ocrotiți la rîndul lor de patru zeițe: Isis, Neith, Neftis și Selket. Cel mai frumos exemplar de vas canopic a fost găsit în monumentul lui Tutankamon. La începutul dinastiei a XXI-a, înregistrîndu-se progrese în procedeele de conservare a organelor morților, acestea erau mumificate și depuse la loc în abdomenul lor.

Prin urmare, arta canopelor, a dispărut. Denumirea a fost dată ulterior de europeni, după Canope, călăuza lui Menelaos, prin care elenii desemnau portul Abuker, unde au fost găsite, provenind din epoca tîrzie, simulacre de canope încununate cu capul zeului Osiris (n. tr.).

** Sector al bolții cerești care face parte dintr-nul din semnele zodiacului, utilizat în astronomie și astrologie ca punct de reper. (n. tr.).

în cursul cărora s-a produs răsăritul, zenitul sau apusul acestor constelații. Partea imediat următoare a tavanului se intitulează „Cunoașterea ceasurilor zilei și nopții".

Imagini asemănătoare ale decanilor se întîlnesc deja în sarcofagele datînd din dinastia a XII-a. Cunoașterea ceasurilor nopții este importantă pentru defunct, care poate astfel să urmărească parcursul nocturn al soarelui și, pe plan magic, să-l însoțească. Potrivit inscripției, un număr de douăsprezece locuri desemnate pe trupul lui Nut (în gura căreia soarele dispare seara și reapare dimineața, născîndu-se), servesc drept *borne*, sau limite, celor douăsprezece ore ale nopții: acestea sînt mîna, buza, dintele, gîtul, pieptul?, intestinul?, celelalte viscere din cavitatea abdominală, vulva?, coapsa [25] — într-o lungă gestație petrecută în interiorul trupului divin. Seti I, întins *fictiv* în sarcofag, putea să urmărească această gestație și să renască, pe vecie, în chip magic o dată cu soarele, în zori. Ne aflăm într-o lume de simulacre, unde formele, chiar fictive, se pot însufleți.

Ce înseamnă oare movila centrală și șanțul plin cu apă? Această imagine poate fi apropiată, cu temei, de cea a insulei dintîi, abia ieșită din oceanul primordial, pe care își va începe lucrarea zeul creator, în prima zi a genezei. Concepția este comună în teologiile egiptene. S-ar putea ca Seti I să fi fost *inclus* astfel în această operă de făurire a universului și, deja asociat cu zeul de la Abydos, al învierii și ciclului solar, să fie legat astfel și de demiurgul începuturilor. Participînd în acest fel la toate formele divine de naștere sau de renaștere, el și-ar asigura astfel prin diverse procedee, deci în chip infailibil, eternitatea actelor sale vitale.

Dacă alte cenotafuri regale (cel al lui Sesostris al III-lea sau Ahmosis) au mai existat la Abydos, cel al lui Seti I este unic prin măreție și profunzimea spiritului religios care l-a inspirat.

Cel mai maiestuos dintre „palate": Rameseum-ul

Ramses al II-lea construise şi el la Abydos, în apropiere de templul tatălui său — din afecţiune filială şi desigur pentru a-şi petrece împreună veşnicia — un templu dedicat propriului său *ka*, mai mic decît cel precedent şi care s-a păstrat mai puţin bine. Construită într-o ordonanţă clasică şi situată după două săli hipostile, capela conţinea un grup statuar din granit cenuşiu, cu cinci personaje, anume Amon în centru, Seti I şi Ramses al II-lea la cele două extremităţi, iar între ele celelalte două figuri, de regine sau zeiţe, care sînt foarte mutilate.

În una din încăperile sanctuarului a fost descoperită de către Banks, în 1818, *Lista de la Abydos*, cuprinzînd şi ea numele faraonilor care au domnit. Seti şi Ramses doreau ca strămoşii lor regali să participe la cultul lor funerar; cum aceştia erau deja în număr destul de mare, asigurau continuitatea monarhiei în viitor.

Remarcabilă în acest templu este diversitatea materialelor utilizate şi, am putea adăuga, admirabila armonie a culorilor. Un sanctuar osirian, din alabastru de un alb imaculat, e înălţat pe un soclu de cuarţit galben; tavanul este din granit roz, iar de o parte şi de alta mai sînt încă două sanctuare din calcar alb pentru Isis şi Horus. Acestea conţineau statui din granit negru. Pilonul e construit din calcar, avînd montanţii uşilor din granit roz.

Acest monument nu constituie însă adevăratul templu funerar al lui Ramses al II-lea.

„Palatul-de-milioane-de-ani" al învingătorului de la Kadeş se află (ca şi cel al lui Seti I) pe malul stîng teban, la aproape 500 m sud-est de colina Sheikh Abd el Gurnah, deci destul de aproape de „palatul" tatălui său.

Acesta este Rameseum-ul, pe care grecii l-au denumit „mormîntul(!) lui Osymandias" (deformare a prenumelui regal Usermaatre). Orientat est-vest şi avînd o parte mai lungă decît

cealaltă, el este un monument foarte vast, înconjurat de o incintă din cărămizi, care măsoară în lungime 300 m și în lățime 177 m.

Doi piloni (a căror lățime atingea probabil 70 m, dar acum sînt aproape în întregime distruși), două curți peristile (cu stîlpi osiriaci ai suveranului), o vastă sală hipostilă (măsurînd 41 m lățime pe 31 m adîncime, în care se intră prin trei uși de granit negru), apoi alte trei încăperi hipostile mai mici se succedau pînă la sanctuar, al cărui tavan era susținut de patru coloane. Marea sală hipostilă, cu planul bazilical, avea 48 coloane: nava centrală era formată din două rînduri a cîte șase coloane cu capiteluri campaniforme, iar navele colaterale, la nord și sud, aveau cîte trei rînduri de șase coloane cu capiteluri papiriforme, mai scunde și cu diametrul mai mic. Erau reprezentate scene de ofrande și scene militare.

Rameseum-ul avea și dependințe foarte vaste și boltite, construite din cărămidă. Cărămizile, sau cel puțin o parte din ele, poartă cartușul lui Ramses al II-lea. Aceste dependințe, foarte importante, închideau templul pe trei laturi, la nord, vest și sud. Ele serveau drept cămări, magazii, locuințe pentru preoți; tot aici mai era și o școală de scribi.

La sud, aproape de intrare, un vast palat regal era lipit de edificiul templului.

La nord, un mic templu, atribuit pînă de curînd lui Seti I, fusese probabil dedicat reginei Tui, mama regelui.

Avînd un aspect romantic din pricina ruinelor, palatul de milioane de ani al lui Ramses al II-lea dezvăluie încă măreția celui care l-a construit. Deși prăbușiți, coloșii ce străjuiseră curțile sînt încă impunători; cel denumit „Ramses-lumina-regilor“ fusese cioplit într-un singur bloc uriaș de granit roz și măsura 17,50 m înălțime. Eleganța coloanelor sălii hipostile, finețea și frumusețea basoreliefurilor sculptate în granit sau calcar transmit peste milenii prestigiul unui mare suveran.

Cel mai mare dintre „palate".
Medinet Habu

Ramses al III-lea a construit cel mai mare dintre toate templele funerare la Medinet Habu, în sudul necropolei tebane și la aproximativ 1 500 m sud-vest de Rameseum.

El este înconjurat de un mare zid din cărămizi, gros de 6 m și înalt de 12. Orientarea sa este nord-sud. Planul este același ca al templului lui Ramses al II-lea. Și în acest domeniu Ramses al III-lea a ținut, neîndoielnic, să-și imite marele predecesor. În spatele unui pilon impunător, lat de 68 m și înalt de 22 m, se întind, pe 150 m, două curți cu porticuri (avînd stîlpi osiriaci ai regelui) și trei săli hipostile care duc la sanctuar.

În apropierea intrării templului, de-a lungul primei curți, la vest, se găsește un palat regal (și monumentul înălțat de Ramses al II-lea avea un palat asemănător, dar de dimensiuni mai mici). Ansamblul, construit din cărămidă, conține un harem, băi, săli de festivități cu o estradă pentru tron; pereții sînt decorați cu plăci de faianță. O „fereastră a aparițiilor" îi îngăduia regelui să privească procesiunile și să asiste la serbările ce se desfășurau în prima curte a templului. Ea putea fi utilizată în timpul și după viața petrecută pe pămînt.

Către sfîrșitul domniei, Ramses al III-lea a poruncit construirea unei noi incinte de cărămidă, groasă de 10,50 m și înaltă de 18 m, prevăzută cu creneluri în partea superioară și cu turnulețe din loc în loc, la fel ca fortărețele. Această incintă a fost la rîndul ei dublată de alt zid din cărămidă, mai scund și parțial placat cu piatră. Intrarea era construită dintr-un enorm donjon de tip sirian, denumit *migdol*. Astfel, „palatul de milioane de ani" al lui Ramses al III-lea era, pînă la urmă, *apărat* ca o construcție ridicată în scopuri militare, arhitectura lui fiind puternic influențată de campaniile purtate de suveran împotriva Po-

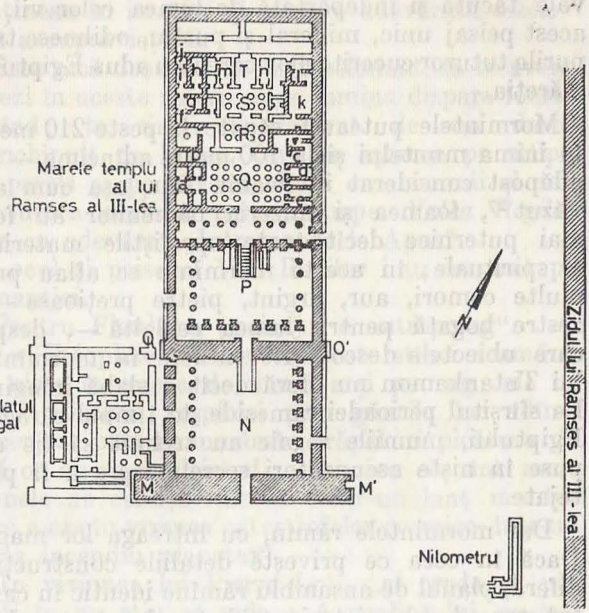

Planul templului funerar al lui Ramses al III-lea de la Medinet Habu

poarelor mării, îndeosebi în Siria, în timp ce scenele sculptate pe zidurile exterioare imortalizan victoriile ultimului mare ramesid.

C. VALEA REGILOR

Întreținerea vieții regelui defunct fiind astfel asigurată prin cultul funerar, mumia trebuia să fie ocrotită și ea la rîndul ei în sarcofag.

Încă din timpul lui Tutmosis I, mormintele regale sînt săpate în faleza care domină Teba la vest — faleză sfîrtecată de o întreagă rețea de văi povîrnite și pustii. Cea mai celebră dintre acestea, Valea Regilor, situată la est, adăpostea trupurile mumificate ale unui număr de cincizeci și opt de suverani. Ea mai este denumită și Biban el Moluk, „poarta regilor". Aici, în această

vale tăcută și îndepărtată de lumea celor vii, în acest peisaj unic, mineral și pustiu, odihnesc trupurile tuturor cuceritorilor care i-au adus Egiptului măreția.

Mormintele puteau fi săpate la peste 210 metri în inima muntelui și la 100 metri adîncime — un adăpost considerat inviolabil. Dar, așa cum am văzut [27], foamea și mizeria oamenilor au fost mai puternice decît toate opreliștile materiale și spirituale; în aceste morminte se aflau prea multe comori, aur, argint, pietre prețioase — o zestre bogată pentru lumea cealaltă —, despre care obiectele descoperite intacte în mormîntul lui Tutankamon nu oferă decît o slabă imagine. La sfîrșitul perioadei rameside, în timpul sărăcirii Egiptului, mumiile regale au trebuit să fie depuse în niște ascunzători secrete, spre a fi protejate.

Dar mormintele rămîn, cu întreaga lor magie. Dacă în ceea ce privește detaliile construcțiile diferă, planul de ansamblu rămîne identic în cazul tuturor: de obicei trei coridoare, legate unul de altul, pornesc în pantă ușoară de la intrare pînă la cavou. Uneori, în cîteva încăperi secundare de dimensiuni reduse sau nișe, situate în lungul coridorului, era păstrat materialul funerar. Alteori, pe parcursul coridorului apărea brusc un puț adînc, săpat cu un scop dublu: împiedicarea eventualilor jefuitori să pătrundă mai departe (!) și colectarea apei care s-ar fi putut eventual infiltra. În cazul cel mai simplu, o anticameră conducea apoi la încăperea principală a mormîntului, căreia îi erau uneori anexate încăperi secundare; plafonul cavoului era în general susținut de piloni, iar sarcofagul era depus într-o ușoară cavitate săpată în sol.

Coridoarele și sălile erau acoperite cu basoreliefuri pictate și cu inscripții, măreț cadru, multicolor și magic, al învierii. *Cărțile* funerare regale îi procurau suveranului formulele a căror cunoaștere era indispensabilă ducerii la bun sfîrșit a călătoriei pe celălalt tărîm. Aceste morminte

conţineau în imagini şi texte o adevărată *bibliotecă* a supravieţurii.

Este încă deosebit de impresionant să te aventurezi în aceste galerii unde lumina dispare foarte curînd; te simţi împresurat de un decor neînchipuit de bogat, care se aşterne pe stîlpi, pe pereţi şi pe tavane. Deja cu demonii şi zeii ei, lumea cealaltă pare aproape. *Valea Regilor* este cu adevărat „Intrarea de la Apus".

Locul şi peisajul Văii Regilor i-au inspirat pe romantici.

Pentru Flaubert, „peisajul e antropofag".

La Théophile Gautier: „Aceste stînci seamănă cu nişte oseminte de morţi arşi pe rug; ele îşi cască plictisul veşniciei prin găurile lor adînci şi cerşesc prin nenumărate crăpături picătura de apă ce nu cade nicicînd... Ai zice că sînt mormanele de cenuşă rămase dintr-un lanţ muntos care a ars în vremea catastrofelor cosmice, într-un uriaş incendiu planetar".

În viziunea lui Pierre Loti, „ai crede că păşeşti în nu ştiu ce vale a Apocalipsului, cu pereţii încinşi. Tăcere şi moarte, fără prea multă limpezime, în lucirea neîntreruptă a unui soi de posacă apoteoză" [28]. Frumoase efecte stilistice, desigur, dar cît de îndepărtate de spiritul egiptean, care nu se gîndea la moarte, ci la viaţă.

În acest loc grandios, neobişnuit pentru oameni, poartă a Apusului, muntele adăpostea speranţele mereu reînnoite într-o viaţă veşnică, chezăşuită de magia formelor, a culorilor şi a cuvintelor.

Regele-erou a fost şi un mare rege constructor. După ramesizi ia sfîrşit era marilor construcţii [29].

Capitolul III

ÎN UMBRA REGELUI. LITERATURA ȘI ARTA.

A. LITERATURA

Literatura egipteană este o întreagă lume de texte diverse, sculptate, desenate și pictate pe suporturi de tot felul: de la granitul aspru la umilele cioburi de ceramică, papirus, fișii de in, piele, orice material capabil să fixeze „cuvintele divine"; aceasta deoarece este o emanație a zeilor, element redutabil sau benefic al universului, căci *formele* cuvintelor se pot însufleți, iar rostirea lor cheamă realitatea a ceea ce exprimă. Suporturile — la început era doar piatra — se diversifică o dată cu trecerea timpului; literatura egipteană a cunoscut o înflorire importantă din momentul în care, la sfîrșitul dinastiei a V-a, a început să fie utilizat papirusul.

Textele sînt scrise într-o limbă care, prin însăși forma semnelor utilizate pentru consemnarea ei (adică elementele umane, animale, vegetale, minerale ale universului egiptean, preluate ca fonograme sau ideograme) stîrnesc atenția și interesul, alcătuind o adevărată poezie grafică. Este o limbă care îndrăgește imaginile concrete, săracă în ceea ce privește vocabularul filosofic, dar bogat înzestrată cu toate imaginile vieții.

În Egipt, literatura este de asemenea o artă; ea solicită, adeseori, munca sculptorului și a pictorului. Pe de altă parte, ea este un desen, iar

basorelieful şi pictura au şi ele la origine desenul (executat cel dintîi pe peretele care urmează să fie decorat). Prin urmare, în Egipt nu există o distincţie absolută, intransigentă, între literatură şi artă.

Nu este cazul aici să înfăţişăm un tablou exhaustiv al literaturii din epoca ramesidă — ea ar putea furniza material suficient pentru o altă lucrare, sau chiar mai multe —, ci vom prezenta principalele sale aspecte şi cîteva texte fundamentale din această parte importantă a vastului domeniu literar egiptean.

Am examinat deja, în contextul lor, marile inscripţii istorice şi cîteva texte funerare. În acest capitol ne vom îndrepta atenţia asupra imnurilor — cele dedicate zeilor, suveranilor sau oraşelor —, asupra legendelor divine — basmele şi romanele epocii — şi vom analiza înflorirea extraordinară pe care a cunoscut-o poezia, îndeosebi poezia de dragoste.

Imnurile

Imnuri dedicate zeilor

În vremea ramesizilor au fost compuse imnuri foarte numeroase; le vom cita pe cele devenite clasice, precum şi cîteva texte noi.

Unul dintre cele dintîi, dedicat Nilului (Hapi) a fost *recopiat* succesiv de Seti I, Ramses al II-lea, Merenptah, Ramses al III-lea, din aceeaşi dorinţă de a aduce un omagiu zeului fertilităţii şi fecundităţii. Inscripţiile lui Ramses al II-lea şi Merenptah sînt incluse în două capele învecinate, la Jebel Silsileh [1]; cele ale lui Seti I şi Ramses al III-lea sînt sculptate pe stele independente.

> „Trăiască zeul desăvîrşit, cel iubit de Nun, Hapi, părintele zeilor şi al Eneadei, cea din undă [2], hrană, bucate şi merinde pentru Egipt, cel care îngăduie tuturor să trăiască mulţumită *ka*-ului său; în calea

lui domnește belșugul, bucatele îi curg printre degete și toți oamenii se veselesc atunci cînd se întoarce.

Tu ești cel Unic, cel care s-a creat pe sine; nimeni nu știe [tot] ce închizi în tine; în ziua cînd ții̦șnești din peștera ta toți sînt cuprinși de bucurie.

Tu ești stăpînul peștilor, bogat și în grîne, cel care dăruiește Egiptului viețuitoarele apelor. Nici zeii Eneadei nu știu [tot] ce sălășluiește în tine, însă tu ești și viața lor, căci atunci cînd te întorci, ofrandele lor sporesc, iar altarele le sînt încărcate cu mîncăruri; inima lor se bucură cînd te ivești, căci tu îi faci să renască neîncetat.

Tu chibzuiești cum să-i ajuți pe oameni să trăiască, asemeni lui Re pe vremea cînd domnea în țară. Tu îl mulțumești pe Nuu și îl aduci, domolit. Soborul zeilor din miazăzi e plin de veselie, de cînd a voit ca Hapi, tatăl, să aducă binefaceri în Țara mult-iubită, aceasta din străfundul inimii. El e viteaz și ager, căutînd hrana celor vii, înmulțind boabele precum nisipul, în timp ce grînarele sînt vîrfuite.

[La rîndul său], Maiestatea Sa se străduiește să împlinească lucruri plăcute și folositoare pentru părintele tuturor zeilor și pentru soborul divinităților din miazăzi, care stăpînesc unda [revărsărilor]; inima sa, înțeleaptă aidoma inimii lui Thot, chibzuia la bunurile care i-ar mulțumi. Nu mai fusese nici un rege în astă țară care să fi făptuit precum Măria Sa, din timpul lui Re.

Atunci Maiestatea Sa rosti: «Hapi aduce viața în Țara Dublă; hrana și bucatele se ivesc după ce [unda lui] a crescut și toți oamenii sînt sub ascultarea lui; ei se îmbogățesc dacă porunca lui e astfel. Știu cele ce se află în Sala Scrierilor [arhivele] și ce stă scris în Casa Cărților; Hapi țîșnește din două peșteri, spre a hrăni pîinile zeilor, iar cînd apa cea neprihănită e în Silsileh —

locul său sfînt, desigur — prinosul menit i se îndoiește«"[3]. [Urmează lista ofrandelor care trebuiesc aduse].

Marile imnuri înălțate lui Amon de către Ramses al II-lea, păstrate pe un papirus aflat în prezent la Muzeul din Leyda (Pap. I, 350), conțin expresii și mai pline de măreție și frumusețe. Este vorba de un text de mari proporții, din care am tradus deja o serie de pasaje [4], iar acum urmează alte cîteva capitole; el exprimă în imagini luminoase și umane credința profundă față de marele zeu.

— O aurora a lui Amon:

„Eneada divină, ieșită din Nuu, se adună la vederea ta, [tu, zeul] cel măreț, întîiul între domni, cel care s-a creat pe sine, stăpînul tuturor viețuitoarelor. Pentru cei ce ședeau în beznă [noaptea], el dintr-o dată strălucește, luminîndu-le chipurile cu o nouă soartă. Ochii îi scînteiază, urechile îi sînt deschise, iar toate trupurile se poleiesc [cu aur] cînd vine lumina lui. Cerul e de aur, Nuu de lapislazuli și pămîntul e ca străpuns cu săgeți de peruzele atunci cînd răsare străbătîndu-le.

Zeii văd iarăși, templele lor se deschid. Oamenii pot și ei să vadă și să privească, prin mila lui. Copacii freamătă zărindu-l, ei se întorc către cel Unic, iar frunzele li se desfășoară; peștii săgetează prin apă, saltă în aer, în iazurile lor, de dragul lui. Cînd se ivește, viețuitoarele țopăie, păsările fîlfîie din aripi, căci ele îl știu în clipa-i fericită și trăiesc, văzîndu-l, toată ziua. [Cu toții] sînt în mîna lui, însemnați cu pecetea lui; nici un alt zeu nu îi poate trezi, ci numai Maiestatea Sa [Amon], căci nimic nu se făptuiește fără voia sa, zeul cel mare, viața Eneadei" [5].

— Drumul urmat de soare:

„O, Horakhty, tu îți urmezi calea, împlinind iarăși ce-ai făptuit și ieri, în timpul [fiecărei] zile. Tu creezi anii și legi lunile — zilele și nopțile și ceasurile se fac după mersul tău. Tu te reînnoiești o zi după alta; pătrunzînd în noapte, tu te ivești deja în fața zilei, o, veghetorule unic, ce urăști somnul. Oamenii stau lungiți și dorm, dar ochii tăi sînt deschiși, tu care trezești milioane de făpturi cu chipul tău frumos. Nici o cale nu este fără tine. Tu ești steaua cu suișul iute printre constelații; tu străbați pămîntul într-o clipă, fără piedici, tu plutești prin cer și treci în lumea cea de dincolo. Pe toate drumurile e lumină, mîngîind chipurile, căci toți oamenii se întorc spre el. Oameni și zei rostesc deopotrivă: « Fii binevenit! Fii binevenit! »“ [6].

— Providența lui Amon:

„Alinînd suferințele, izgonind chinurile, vraci care redă fără leacuri vederea ochilor, el deschide ochii și îndepărtează bolile... El ajută pe cine voiește, pînă pe celălalt tărîm, și scapă [pe oricine] de soartă, după cum îi e pofta. El are ochi și urechi, precum și chip, pe fiecare dintre drumurile sale, pentru cei care îl iubesc; el aude ruga celui care îl cheamă și vine de departe, într-o clipă, spre cine i se jeluiește. El poate lungi viața sau să o scurteze. El dăruiește celui care îl adoră mai mult decît i-a fost hărăzit. Numele său, pe creasta valului, e ca o vrajă: furtunile [năpraznice] sînt izgonite, vîntul cel rău e întors... El e o dulce adiere pentru cine îl cheamă, vine în ajutorul celui sleit de puteri, zeu milostiv, cu sfaturi aducătoare de bine. El aparține celui care i se pleacă dinainte în clipa [de restriște]. Aceluia ce și-l așază în inimă îi e mai de folos decît milioanele; mulțumită numelui său,

un singur om e mai puternic ca sutele de mii. Cu adevărat, el e ocrotitorul cel desăvîrșit“ [7].

Într-un alt imn dedicat lui Amon, care datează din vremea lui Ramses al III-lea, regăsim inspirația vastă și frumusețea imaginilor ce caracterizează literatura acestei perioade frămîntate.

„*Ascuns* era numele tău... și neștiută alcătuirea ta pînă cînd te-ai ivit radios pentru întîia oară din Nuu; razele tale străluceau și atunci ai luminat tot ceea ce făurișești și stătuse în întuneric; pielea ta era lumină, căldura ta era dătătoare de viață și felurite nestemate sacre erau topite în trupul tău; mădularele tale erau suflarea vieții pentru toate nările; mulțumită ție răsuflau și trăiau oamenii; aveai gustul Nilului și erai uns cu lumina cea dulce“ [8].

Mai puțin inspirate poate, dar la fel de mișcătoare, sînt imnurile închinate zeilor provenind de la simple persoane particulare. Astfel este ruga lui Didia, șeful desenatorilor lui Amon, care îi urmase tatălui său în această funcție sub Seti I. O stelă, aflată în prezent la British Museum, a păstrat acest text:

„O, Amon, cel mai mare dintre domni, zeu primordial care s-a alcătuit singur, stăpîn peste tronurile Dublei Țări, regele zeilor, heliopolitanul, stăpînul Karnak-ului.

Îngăduie ca ofranda mea să stea dinaintea *Ka*-ului tău.

O, Re, tu care i-ai plăsmuit pe oameni, părintele și maica tuturora, tu care strălucești pentru ei.

Îngăduie să fii contemplat în timpul veșniciei, în fiece zi, fără încetare.

O, Atum, strămoșul Heliopolis-ului, stăpînul soartei oriunde poftești a fi, zeul cel mare, cel dintîi, zeu primordial și îndepărtat, căruia nimeni nu-i cunoaște fapta.

Îngăduie să ne adăpăm din prospețimea ta.

O, Şu, cel care sălăşluieşti în Teba, Honsu-Neferhotep, cel slăvit şi primul care s-a întrupat în existenţă, cel mare, stăpîn peste Palatul fenixului (?).

Îngăduie-mi hrana atîta timp cît mi-e şederea pe pămînt.

O, Tefnut, adusă pe lume de Re, maică sacră a Dublei Ţări, ascunsă şi tainică, de nimeni ştiută, tu care eşti în fruntea tuturor zeilor.

Îngăduie-mi viaţă, belşug, sănătate şi o bătrîneţe plină de cinstire, urmîndu-mi stăpînul.

O, Geb, părintele zeilor, tu care ai alcătuit tot ce există, făptură divină, care se ascunde şi îşi aşază fiii în fruntea tuturor celor ce le-a creat.

Îngăduie să mă unesc cu acest pămînt şi să odihnească lîngă mine.

O, Nut...[9]" [Sfîrşitul textului a fost din păcate distrus].

Didia aduce un omagiu zeilor Eneadei heliopolitane, prezidată aici de Amon, şi îi imploră, pentru a dobîndi o viaţă îndestulată şi o odihnă divină în lumea de apoi.

Un gen care, deşi nu apare atunci, cel puţin se dezvoltă considerabil, este *litania*, în cursul căreia numele divinităţilor (nume secrete, deoarece cunoaşterea lor acordă puteri asupra acestora) sînt recitate în lungi înşiruiri.

Textul cel mai celebru este *Litania lui Re*. Acest text, precedat de reprezentarea discului solar care dispare în lumea subterană de dincolo, este întîlnit pentru prima oară în mormîntul lui Seti. Imaginea şi textul vor fi regăsite în mormintele lui Ramses al II-lea, Merenptah, Amenmes, Seti, al II-lea, Ramses-Siptah, Ramses al III-lea Ramses al IV-lea; o versiune prescurtată va fi descoperită şi în mormîntul lui Ramses al IX-lea. Tot acest text clasic ramesid va fi regăsit şi pe sarcofage din perioade ulterioare.

Re este desemnat prin șaizeci și cinci de nume; cunoașterea lor va îngădui suveranului defunct să străbată fără opreliști, în tovărășia zeului, tărîmurile de dincolo, nocturne și subpămîntene.

Textul, foarte lung, începe în felul următor:

„Începutul cărții de adorare a lui Re în Apus și de adorare a celui care e unit cu el [suveranul] în apus. Cînd cartea aici de față va fi recitată, aceasta se va face în culori... pe jos, în puterea nopții [formule recitate de către preoții funerari pe figuri desenate?]. Prin ea se dobîndește izbînda lui Re asupra vrăjmașilor de la apus. Ea e de folos oamenilor pe pămînt și mai e de folos după înmormîntare.

Slavă ție, Re, cel neasemuit de puternic, stăpînul peșterilor [numeroase în lumea subterană], cel cu formele ascunse, care se culcă în taină atunci cînd se preschimbă în *Deba*...

Slavă ție, Re, cel neasemuit de puternic, care își strînge aripile cînd merge să se culce pe tărîmul celălalt, împlinindu-și prefacerea în cel ce va renaște din mădularele sale“ [10]... etc.

Sub Ramses al II-lea au mai fost sculptate și alte litanii pe pereții templelor.

În a doua curte a Rameseum-ului, Ramses e reprezentat făcînd o libațiune și arzînd tămîie pentru Re-Horakhty. Gestul e definit astfel:

„Ofrandă adusă lui Re-Horakhty, discului său, trupului său, Eneadei sale, drumului său, de către regele Usermaatre-Setepenre, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon, spre a-și pleca privirile asupra adorației ce i-o nutrește regele în « palatul » său sacru din Teba“ [11]. [Urmează o listă de treizeci și opt de nume aparținînd lui Re-Horakhty].

În aceeași curte este reprezentată o scenă analoagă, în cinstea lui Ptah și Sekhmet, fiind dezvăluite patruzeci și două de nume ale acestora.

În prima curte a templului din Luxor, o litanie dedicată lui Min-Amon îi acordă o sută douăzeci și patru de nume.

Genul este foarte înfloritor, într-o perioadă cînd e nevoie de ajutorul eficace al tuturor divinităților Egiptului pentru a salva imperiul sau a-i asigura prosperitatea.

Dacă simpla cunoaștere a numelor divine învestea cu putere pe cel care le cunoștea, sculptarea lor în piatră le asigura totodată perenitatea.

Imnuri dedicate regilor

Cele mai măreţe imnuri de slavă aduse suveranilor sînt rostite de zei.

Imnurile imperiale [12] se numără printre cele mai frumoase, îndeosebi cele de la Medinet Habu. Ele sînt omagii aduse regelui în timpul vieții, ca să-i asigure stăpînirea imperiului.

După moarte, zeii se agită în jurul suveranului, pregătindu-i viața veșnică. Imnul zeiței Neith adresat lui Merenptah, sculptat pe capacul exterior al sarcofagului regelui, descrie momentul mitic al renașterii, într-un imn de omagiu adus faraonului. Suveranului îi sînt atribuite toate renașterile: Neith poate fi asimilată vacii cerești, iar regele — fiul ei, prunc pe care îl alăptează, pregătit pentru o nouă viață — se confundă cu soarele; ea mai poate, cu o eficiență magică deplină, să reia gesturile lui Isis, soție credincioasă și înțeleaptă; ea mai poate fi și soția lui Hnum (cum va deveni mai tîrziu la Esna), zeul care modelează trupurile pe o roată de olar.

> „Eu sînt maica ta, care ți-a alăptat desăvîrșirea. În zori de zi sînt grea cu tine și, asemeni lui Re, te aduc pe lume seara". [Este vorba de viața de pe celălalt tărîm, unde soarele se naște seara, cînd dispare pentru ochii muritorilor; nașterea nocturnă are loc potrivit unui ciclu invers în raport cu nașterea diurnă. Dar regele, care posedă

deplină libertate de mișcări, va putea apare și ca astrul zilei; magia eficace nu ascultă de rațiune]. „Te-am purtat astfel ca să-mi stai pe spinare; ți-am ridicat mumia, mi-am încărcat brațele cu tine, mă împreun cu frumusețea ta din clipă în clipă. Tu pătrunzi în mine, pe cînd eu îți cuprind făptura; sînt sarcofagul tău, ce îți ascunde trupul. Inima mea e cu tine, în stăpînirea ta, ea îți vorbește deasupra « sipetului lui Nut » [sarcofagul]. Gura mea se pricepe să-i dea *ka*-ului tău strălucire, în timp ce farmecele mele magice îți ocrotesc trupul.

Îți întind mîna, ca tu să poți sui pînă la cer, după ce te-ai ivit, luminos, dintre coapsele mele [naștere diurnă], iar acum îți cauți locul între coarnele mele. Tu te hrănești cu mine, pe cînd eu îți ling trupul și te purific cu sudoarea mădularelor mele. Dacă te lungești pe patul ce ți l-am așternut din trupul meu, îți plăsmuiesc cerul cu coapsele mele. Dacă te ridic în spinare, atunci trupul meu va fi pentru tine pămîntul. Pentru tine îmi scot adierile din nări și suflu vîntul de miazănoapte ce-mi iese din gîtlej. Meskhenet și Renenet [13] te însoțesc, în timp ce Hnum *al meu* îți izvodește trupul spre a-ți reînnoi nașterea precum cea a unui măreț boboc de lotus... Îți deschid drumurile și aduc la locul lui vîntul de apus. Pentru tine călăuzesc discul soarelui spre pielea mea, iar forma lui îți străbate în zbor pieptul.

Îți purific mădularele, îți opresc scurgerea umorilor, îți învelesc carnea și izgonesc putreziciunea care te mînca, o, Osiris rege, Baenre-cel-iubit-de-Amon, fiul lui Re, Merenptah-cel-ce-se-mulțumește-cu-Adevărul-și-Dreptatea. Îți curăț sudoarea și îți șterg lacrimile, îți vindec mădularele, fiecare fiind pe viitor legat de un altul. Te înfășor cu

lucrurile lui Tayt [14], te desăvîrșesc și te închei, clădindu-te precum Re.

Te ridic pe brațele mele și strălucesc, radioasă, pe creștetul tău; pentru tine îmi reînnoiesc forma de uraeus și îți împlinesc prefacerea după chipul stăpînului razelor.

Pentru tine îi aduc pe zei, plecați, slăvindu-te. Re se îndreaptă spre tine, te îmbrățișează, se așază pe forma ta sacră; asupra ta, atunci, își revarsă lumina, îți dăruiește strălucirea lui, scînteierea lui, în timp ce face să sclipească cele două peșteri, trimițîndu-și blînd razele.

Eu fac astfel ca pentru tine să ardă cele patru figuri sacre, văpăile lor fiind pe toate drumurile tale; ele îți vor izgoni vrăjmașii, în fiece zi, prinzîndu-i pe răzvrătiți și pe mișei, iar eu te așez în spinarea lor, așa ca să nu aibă scăpare..." [15].

În felul acesta, regele rămîne atotputernic dincolo de mormînt, susceptibil să capete înfățișările marilor zei ai învierii.

Oamenii își aduc astfel omagiul regelui protector. Emoționantă este și recunoștința arătată, mai ales în imnul dedicat lui Merenptah [16], sau în acela compusîn cinstea lui Ramses al IV-lea [17].

Imnuri adresate orașelor

Orașele constituie entități divine, cărora li se aduc de asemeni omagii. Este vorba, bineînțeles, de Teba, dar și de altele, ca de pildă Abydos.

Recent a fost publicată o stelă, în cintrul căreia dedicantul, Horemuia, tatăl divin al zeului Horus, împreună cu familia sa, aduc o ofrandă lui Osiris, la rîndul său însoțit de Horus, Isis și Neftis. Pe alte monumente ale unor persoane particulare există texte paralele cu cel înscris pe această stelă. Versiunea completă este următoarea:

„Laudă cetății Abydos, cu bucuria simțită de Isis cînd pruncul ei a fost adus pe lume la Chemmis.

Laudă cetății Abydos, cu bucuria simțită de Isis cînd fiul ei a ieșit învingător, după ce l-a doborît pe ucigașul, pe mișelul șarpe Nik, din pricina părintelui său Osiris.

Laudă cetății Abydos, cu bucuria simțită de Isis, atunci cînd Thot a întocmit pentru el [Horus] hrisovul ce-l făcea stăpîn [îi asigura succesiunea tatălui său] în Sala cea Mare a lui Geb, de față fiind Stăpînul Unic.

Laudă cetății Abydos, cu bucuria simțită de Isis în ziua în care Horus s-a suit strălucitor pe tron, după ce a primit pșentul, plin de viață și putere.

Laudă cetății Abydos, cu prilejul Ieșirii celei Mari [procesiune de sărbătoare], cînd toți pămîntenii se veselesc și adoratorii se desfată, bucurîndu-se de frumusețea lui Osiris, dragostea ce-o trezește sălășluind în inimile tuturor.

Laudă cetății Abydos, în ținutul Peker, după ce dreptate i s-a făcut lui Osiris, inima lui tresaltă de bucurie, soții lui dănțuiesc, inimile lor se veselesc văzînd izbînda celui Mare.

Laudă cetății Abydos, în timp ce plutește Barca sacră, iar stăpînul cetății se odihnește în palatul lui, după ce a primit stăpînirea moșiei sale pentru veșnicie. Zeii sînt mulțumiți de ofrandele ce le-au fost aduse.

Laudă cetății Abydos, pămîntul Adevărului, insula dreptților fără de minciună. Priviți cum « înverzește » cel cu inima neprihănită, ce sălășluiește aici! El ajunge, biruitor, în Apus“ [18].

Primele patru versete fac aluzie la principalele episoade ale existenței, mai întîi învăluită în taină, urmată de lupta și triumful lui Horus care îi succede lui Osiris pe tronul pămîntesc. Celelalte

trei versete descriu secvențele mai importante ale sărbătorii zeului, în timpul căreia statuia lui era transportată în barcă pînă la Peker (unde era presupus a se afla mormîntul lui), fiind apoi adusă la templu. Ultimul verset le înfățișează oamenilor drepți posibilitățile oferite de învierea lui Osiris.

În aceste texte, orașul face corp comun cu divinitatea căreia i se închina.

Legendele divine

Re și Isis

Au existat legende care aveau drept temă cunoașterea numelor zeilor. Aceea a lui *Re și Isis* ne-a parvenit grație a două papirusuri datînd din vremea dinastiei a XIX-lea.

Ne aflăm în vremea cînd Re și celelalte divinități trăiau încă pe pămînt. Deja femeile (fie ele și zeițe) foloseau vicleșuguri ca să-și atingă țelul. Isis, marea magiciană, a vrut într-o zi să dețină o oarecare putere asupra lui Re și, prin urmare, să-i cunoască numele:

> „Isis era o muiere ascuțită la minte, inima ei era mai ageră decît cea a unui milion de bărbați și era mai vicleană ca un milion de zei. Nimic nu-i era neștiut din cele cîte se petreceau în cer și pe pămînt. Ea pofti atunci, în inima ei, să cunoască numele zeului august. Dar Re venea în fiece zi, în fruntea alaiului său, să se așeze pe tronul celor Două Orizonturi. Fiind el acum un moșneag, zeului i se fleșcăise gura și astfel scuipatul i se scurgea pe pămînt".

Atunci, Isis luă puțin pămînt și îl plămădi cu saliva scursă din gura zeului, pînă ce obținu forma unui șarpe care, în mîna ei, stătea inofensiv. Ea se așează la răscrucea drumurilor pe care

se plimba Re în fiecare zi și ascunse șarpele într-un tufiș.

„Cînd zeul ieși din palat, însoțit de alte divinități, șarpele îl mușcă. Zeul țipă de se auzi pînă în ceruri, căci buzele îi tremurau, mădularele îi zvîcneau, otrava punînd stăpînire pe trupul lui asemenea Nilului cel mare, care tîrăște după el felurite lucruri. Re își adună zeii care îl însoțeau: «Ceva m-a mușcat, ce inima mea nu știe, căci nu e izvodit de mîna mea; nu este dintre ceea ce făcut-am eu și nicicînd n-am cunoscut asemenea durere, nimic pe lume nu e așa chinuitor... Nu e foc și nu-i nici apă, dar inima-mi arde, mădularele îmi tremură și tot trupul mi-e înghețat»".

Zeul își cheamă fiii divini. Atunci Isis, prefăcîndu-se nevinovată, își oferă serviciile. Re: „Sînt mai înghețat ca apa și mai fierbinte decît focul, mădularele îmi asudă și tremur tot. Ochii mi s-au împăienjenit și nu mai văd". Isis: „Spune-mi numele tău, divinul meu părinte, căci cei cărora li se rostește numele trăiesc". Zeul înșiruie atunci mai multe epitete, dar numele lui nu se găsește printre ele. Pînă la urmă cedează și îi spune lui Isis: „Apropie-ți urechea de mine fiica mea Isis, pentru ca numele meu să treacă din trupul meu într-al tău..." și astfel zeul își va divulga numele lui Isis, marea magiciană, care, tot răul provenind de la ea, îl va vindeca. Pe viitor, ea va fi „Isis cea Mare, care îl știe pe Re după nume".

Iată o legendă care pune admirabil în valoare două idei egiptene (cea a importanței numelui și cea a vicleniei femeilor), împodobite cu veșmînt mitic.

Şi această legendă se întîlneşte în mai multe morminte regale; deja sculptată, parţial, în mormîntul lui Tutankamon, ea e regăsită în mormintele lui Seti, Ramses al II-lea şi Ramses al III-lea.

Prin urmare, zeii trăiau încă pe pămînt,

„oamenii şi zeii alcătuiau un «lucru» unic. Dar oamenii începură să unelteascâ împotriva lui Re. Or, Maiestatea Sa [Re] îmbătrînea; oasele lui erau de argint, mădularele de aur, părul de lapuslazuli. El află cele ce se urzeau împotrivă-i de către oameni şi le spuse curtenilor săi: «Să vină la mine ochiul meu, Şu, Tefnut, Geb şi Nut[19], precum şi taţii şi mamele ce se aflau dimpreună cu mine în Nuu, o dată cu zeul meu Nuu şi acesta să-şi aducă alaiul cu sine»".

Zeii convocaţi sosesc în taină şi se prosternează dinaintea Marelui Strămoş.

„Re îi zice lui Nuu:

«O, zeu al timpului dintîi, în care m-am întrupat, o, voi zei primordiali, iată că oamenii, ieşiţi din ochiul meu[20], uneltesc împotrivă-mi; împărtăşiţi-mi ce aţi făptui voi într-o asemenea împrejurare; vedeţi, eu chibzuiesc şi nu voiesc a-i ucide pînă nu voi asculta sfatul vostru»— Maiestatea Sa Nuu spuse atunci: «O, fiul meu Re, mai mare decît cel care l-a zămislit, decît cei care l-au alcătuit, statornic e tronul tău şi înfricoşată e spaima ce o sădeşti în inimi; prin urmare, fie ca ochiul tău[21] să fie trimis spre a-i pedepsi pe cei care urzesc fărădelegi împotrivă-ţi»".

Luînd forma lui Hator, ochiul se va duce, potrivit sfatului zeilor, să-i urmărească pe oamenii care fugiseră în deşert (loc ostil, unde se refugiază de obicei răzvrătiţii). Hator ucide un

mare număr dintre ei. Întorcîndu-se la Re, ca să-i dea socoteală de masacrul săvîrșit, ea spune:

„Așa precum tu trăiești pentru mine, am avut eu putere asupra oamenilor, ceea ce a fost plăcut inimii mele".

Re se temu atunci — și aceasta e poate o lecție la adresa celor care s-ar lăsa antrenați de beția luptei — ca Hator să nu-i distrugă pe oameni în întregime; zeul rămăsese legat de cei pe care îi crease. Atunci folosește un subterfugiu:

„« Să vină la mine soli iuți și plini de grăbire și aceștia să gonească precum umbra trupului... » Aceștia fură aduși de îndată și Maiestatea Sa crăiască spuse: « Să alerge pînă la Elefantina și să aducă mari cantități de *didi* »" [22].

După înapoierea solilor, slujitoarele pregătesc bere din orz, macină *didi* și îl amestecă împreună cu bătura, care apare atunci ca „sîngele oamenilor"; sînt umplute șapte mii de urcioare cu această băutură roșie și vîrtoasă. Ea e vărsată pe jos, pînă cînd tot cîmpul e inundat cu un strat gros de trei palme:

„Maiestatea Sa regele Egiptului de Sus și de Jos, Re, se trezi în toiul nopții, îngrijindu-se ca licoarea aducătoare de somn să fie răspîndită. În zori, cînd sosi zeița, ea găsi totul inundat; își oglindi mai întîi chipul, apoi bău și i se păru bună la gust; atunci se duse, beată, fără a-i mai recunoaște pe oameni".

Astfel a salvat Re o parte din aceste creaturi ingrate.

Legenda nimicirii oamenilor nu e caracteristică numai Egiptului. Ea constituie o veche temă orientală, ce poate fi găsită, printre altele, și în epopeea lui Ghilgameș sau în Vechiul Testament. Și El, marele zeu al Sumerului și Babilonului,

își ucisese creaturile prin mijlocirea apei răspîndite pe pămînt, păstrînd doar o pereche, refugiată pe o insulă ocrotită; aici, înțeleptul Upanafistim avea iarba vieții, pe care Ghilgameș nu a fost apoi în stare s-o păstreze. Yahve, dumnezeul evreilor și-a înecat la rîndul său creaturile într-un uriaș potop, ale cărui secvențe sînt perfect analoage cu vechea legendă sumeriană: cele șapte zile, zborul corbului etc. Și în acest caz, o singură pereche, Noe și femeia lui, precum și „eșantioane" de animale, au scăpat de apa distrugătoare, coborînd din arcă și suindu-se pe o colină. E poate o manieră de a-i obliga pe oameni să cugete și să-și amintească de respectul datorat zeilor.

Legenda egipteană e mai umană: ea salvează o bună parte a creației și înfățișează un mare zeu aproape înduioșat, cuprins de dorința de a evita o distrugere completă. În acest caz, potopul devine un mijloc de ocrotire și nu de moarte.

Legenda continuă și ia sfîrșit oferind o viziune nouă, mai cuprinzătoare, asupra lumii.

Vaca cerească și noul univers

Textul este continuarea celui precedent.

> „Maiestatea Sa Re spuse atunci: « Adevăr zic vouă, pe viața mea, inima mi-a ostenit cumplit ca să mai sălășluiesc printre oameni; voit-am a-i ucide, dar n-am făcut lucrul acesta ». Zeii care îl întovărășeau i-au zis: « Să nu fii ostenit defel, căci ai puterea de a făptui tot ceea ce pofteşti »"

Dar tristețea și oboseala zeului primordial vor transforma lumea. Re se va îndepărta de oameni, dar nu îi va ucide. Respectul pentru viața oamenilor constituie una dintre caracteristicile profunde ale conștiinței egiptene.

La sfatul lui Nuu, Strămoșul, zeița Nut, care se prefăcuse în vacă, îl ia pe Re în spinare, căci „mădularele i s-au slăbănogit și nu mai e

în stare a merge". Atunci, într-un mare elan cosmic, ea îl înalță în ceruri, unde va străluci pe viitor soarele. Însă pe Nut, încă neobișnuită cu asemenea înălțimi, o cuprinde amețeala:

„Ea începu să tremure foarte, din pricina înălțimii. Re îi veni în ajutor: « Șu, fiul meu, așază-te sub fiica mea Nut, sui-o pe creștetul tău, înalț-o » ".

Iar pe viitor Șu — văzduhul și lumina — va sprijini cerul, la fel ca Atlas. Perechi de genii vor susține la rîndul lor cele patru copite ale lui Nut. Re va rămîne în spinarea vacii cerești în timpul zilei sau va naviga în barca sa, pe Nilul ce curge pe sub coapsele animalului sacru; în timpul nopții, el va străbate în continuare, în barca sa, spațiile tărîmurilor subpămîntene.

Continuă organizarea universului, a noului univers în care zeii s-au depărtat de oamenii nerecunoscători. Re îl cheamă la el pe zeul Thot și îi spune:

„Iată, m-am înălțat acum sus în ceruri... Cînd voi izgoni întunericul și voi aduce lumina în lumea de dincolo... atunci tu vei fi aici, ținîndu-mi locul";

și astfel, luna își va răspîndi lumina în lumea celor vii, în timp ce Re strălucește pentru morți.

La cererea lui Nut, stelele, care fuseseră și ele create, îi vor scînteia pe pîntec.

În felul acesta a fost instalată cea de a doua formă a universului în vremuri foarte vechi, o legendă pe care au îndrăgit-o suveranii ramesizi.

Aceste legende divine sînt alcătuite din imagini populare și elemente care aparțin celei mai îndepărtate conștiințe religioase, ce pot fi regăsite în lumea sumeriană, babiloniană, semită sau africană; unele vor trece în mitologiile clasice, Egiptul, răspîntia lumii antice, fiind cu adevărat un mare *creuzet* spiritual. Fiecare țară, pornind de la aceste mentalități comune, își va făuri propriile sale legende, care îi dezvăluie spiritul

său cel mai profund : umanitatea constituie poate spiritul Egiptului.

Basmele și romanele

Basmele și romanele fixează, îndeosebi pe suluri de papirus, o veche tradiție orală. Marinarii și negustătorii, cutreierînd o țară după alta, din Iran pînă la Marea Roșie, din Anatolia în inima Sudanului, au răspîndit felurite povestiri, preluate și completate după maniera locului. Marile invazii europene (care au venit poate tocmai din Caucaz) au adus și ele bagajul lor de basme. În acele timpuri, a asculta un povestitor cu har însemna o mare distracție; orientalii și mai ales egiptenii, au fost dintotdeauna mari iubitori de povești frumoase și de aventuri cu întîmplări neprevăzute.

Această tradiție orală, ale cărei urme sînt întîlnite cînd și cînd, s-a împletit cu marile mituri ale gîndirii antice, datorită conștiinței religioase.

Basmul egiptean e povestirea unei aventuri, dar el comportă adeseori și o semnificație profundă.

Un basm miraculos[23]

Cele trei ursite ale prințului

Tema acestui basm se regăsește și în alte povestiri antice sau moderne. Papirusul Harris 500 (aflat în prezent la British Museum, sub nr. 10060), care este singurul ce a păstrat textul, datează de la sfîrșitul domniei lui Seti I sau începutul domniei lui Ramses al II-lea.

Un rege al Egiptului, al cărui nume nu e precizat, era trist că nu avea urmași; zeii s-au lăsat înduplecați de rugile lui și „iată că i se născu un fiu". Atunci, zeițele Hator (cele șapte

zeițe Hator care hotărăsc destinul noilor născuți, ca zînele din basmele noastre), s-au arătat spre a-i hărăzi o soartă. Ele rostiră: „Va pieri din pricina unui crocodil, a unui șarpe sau a unui cîine". Micul prinț fu atunci îndepărtat de lume și i se ridică o casă de piatră, în inima pustiei; zărind însă acesta într-o zi un om ce-și plimba cîinele, dori să-l aibă și, spre a-i potoli tristețea inimii, părintele său i-l dărui. Sătul de singurătate, el îi spuse regelui: „Iată, mă supun soartei ce mi-a fost hărăzită; îngăduie prin urmare să fac tot ce poftesc, pînă cînd zeul va împlini cu mine voia sa". Atunci, se duse slobod, întovărășit de cîine și ajunse în țara Naharina. Regele țării avea o fată, făgăduită aceluia în stare a sări pînă la fereastra ei, aflată la 70 coți deasupra pămîntului (aproximativ 36 m); tînărul prinț, folosind vrăji anume, reuși. Pe viitor, soața lui va veghea asupră-i, așa cum Isis l-a păzit pe Osiris, sau la fel ca zîna cea bună din basmele noastre; printre altele, ea ucise șarpele printr-un vicleșug. Într-o zi însă, pe cînd prințul se plimba întovărășit de cîine, acesta îi spuse: „Eu îți sînt ursita"; tînărul, luînd-o la fugă, căzu într-o apă, un crocodil îl înhață... și îi propuse să cadă la învoială. Aici se oprește manuscrisul. Poate descoperirea unei alte copii a textului ne va îngădui să aflăm dacă prințul a putut să scape ursitelor ce îi fuseseră menite.

Lăsînd la o parte tema, banală, a destinului determinat la naștere, pe care agerimea și magia par să îngăduie a-l evita (așa cum Frumoasa din Pădurea adormită scapă de soarta ce i-a fost fixată la început), un fapt a reținut atenția specialiștilor în istoria folclorului: *săritura nupțială*, care se întîlnește în basmele rusești, poloneze și indiene.

Elementele acestei povestiri aparțin bagajului legendelor miraculoase din toate țările și toate timpurile.

Un basm moral

Adevărul și Minciuna

Textul acestui basm, care datează din vremea dinastiei a XIX-a, a fost conservat grație papirusului Chester Beatty II (British Museum, nr. 10682). El este de un simbolism simplu.

Adevăr și Minciună sînt doi frați: această substituire a alegoriei cu ființe reale este foarte rară în literatura egipteană. Minciună îl acuză pe Adevăr de a fi rătăcit un cuțit pe care i-l împrumutase; el își aduce fratele dinaintea Eneadei, ce îl condamnă pe Adevăr să i se scoată ochii și să slujească pe viitor ca portar. Minciună îl trimite apoi în pustie, spre a fi sfîșiat de lei. Dar o femeie îl salvează, îl îndrăgește și îl părăsește aproape imediat, dar, la timpul cuvenit, naște un fiu. Acesta, crescînd „va fi aidoma unui tînăr zeu". El află cine îi este tatăl; atunci, se duce să-l caute pe orb, îl aduce, „îl așază într-un jilț, îi potrivește un scăunel la picioare, îi pune pîine dinainte și îi dă să se ospăteze și să bea".

Tatăl său îi povestește cele întîmplate. Tînărul hotărăște să-l răzbune, prin viclenie. El declară tribunalului că Minciună i-a furat un bou uriaș. „Un asemenea bou nu poate să existe", i se răspunde la tribunal. „Fie, spuse tînărul, dar dacă boul meu nu există, tot astfel nici cuțitul nu s-a putut afla vreodată". Atunci Minciună e pedepsit, iar Adevăr învinge.

Aici sînt preamărite două virtuți esențiale pentru egipteni: devotamentul filial și dragostea de adevăr.

Basmul apare îndeosebi ca un avatar, la dimensiuni omenești, al mitului osirian. El prezintă și o povestire moralizatoare, o fabulă ce poate ilustra maxima semitică „ochi pentru ochi, dinte pentru dinte ". El mai lasă să transpară și faptul că adevărul și minciuna sînt uneori apropiate unul de celălalt și astfel greu de deosebit uneori, însă dreptatea cîștigă pînă la urmă.

Un basm mitic

Întîmplările celor doi fraţi Anup şi Bata

Textul e consemnat în papirusul Orbiney (British Museum, nr. 10183). El se datorează scribului Ennena, care l-a scris sub domnia lui Ramses-Siptah.

Basmul e compus de fapt din două povestiri.

Doi fraţi trăiau în pace, îndeletnicindu-se împreună cu muncile cîmpului. Dar iată că într-o zi nenorocirea îi lovi, cînd femeia lui Anup se îndrăgosti de cumnatul ei Bata. Cum acesta se împotrivea ademenelilor ei, femeia, jignită şi dornică de răzbunare, îl pîrăşte soţului ei, spunîndu-i acestuia că a încercat s-o siluiască. Bata reuşeşte să se facă ascultat de fratele său, dar se hotărăşte să plece cît mai departe; îi dă de ştire lui Anup că se va duce în Valea Pinului-Umbrelă, din Liban. Odată ajuns acolo, îşi va smulge inima, o va aşeza „în vîrful florii pinului" şi va trăi astfel în tihnă. Însă el îşi previne fratele:

> „De va fi tăiat pinul şi inima îmi va cădea pe jos, să vii şi s-o cauţi; chiar dacă pentru asta îţi vor trebui şapte ani, tu să nu-ţi pierzi nădejdea. Cînd o vei găsi, aşaz-o într-un vas cu apă proaspătă; atunci voi învia şi mă voi răzbuna pe cine m-a vătămat. Vei afla că mi s-a întîmplat ceva cînd berea din urciorul ce îl vei ţine în mînă va da pe dinafară. Atunci ai grijă şi vino fără a zăbovi".

Foarte mîhnit de cele întîmplate, căci de fratele lui îl lega o mare afecţiune, Anup îşi ucide soţia şi o azvîrle la cîini.

În mare, este legenda clasică a lui Iosif şi a femeii lui Putifar, a Fedrei şi a lui Hipolit.

A doua parte a basmului e total diferită. Bata, stabilit în Valea Pinului-Umbrelă, şi-a clădit un palat. Într-o zi, el o întîlneşte pe Eneada pe drum; zeii Eneadei se întristează cînd văd cît e de sin-

nȝr și Re-Horakhty îi spune lui Hnum: „Fă-i o soață lui Bata ca să nu mai stea singur", poruncă pe care Hnum, zeul-olar, o îndeplinește cu ușurință. Femeia, creatură a zeilor, e nespus de frumoasă și Bata o îndrăgește atît de tare încît îi mărturisește taina lui.

Într-o zi, cînd aceasta ieșise la plimbare, în ciuda rugăminților lui Bata, un zeu al mării i-a smuls o șuviță din păr și a dus-o în Egipt. Faraonul, vrăjit, a poruncit să fie căutată femeia căreia îi aparține șuvița; o ceată de oșteni, trimisă în Valea Pinului, o răpește pe tînăra soție a lui Bata, care devine mare favorită la curtea faraonului. Atunci, aceasta cere să fie doborît pinul în vîrful căruia odihnea inima lui Bata; odată lucrul acesta înfăptuit, Bata moare. Deodată, Anup, care bea liniștit la el acasă, vede cum berea i se revarsă din urcior; el pleacă într-un suflet, găsește inima și își readuce fratele la viață.

Sfîrșitul basmului relatează prefacerile lui Bata; se știe în ce măsură libertatea magică de a trece de la o formă la alta le era dragă egiptenilor. Iar diferitele forme luate de Bata nu sînt nicidecum întîmplătoare.

Mai întîi el se preface într-un „taur, cu multe culori nemaivăzute pe dînsul, dar de un soi necunoscut". Apoi se duce la curtea faraonului, unde femeia lui îl recunoaște... și pune să fie înjunghiat. Bata învie iarăși și se preface în copac; femeia pune un pădurar să-l taie, dar o așchie îi sare în gură și ea zămislește un fiu, care nu va fi altul decît însuși Bata. Crescut la palat, el îi va urma la tron faraonului, iar Anup va fi făcut prinț moștenitor.

Avem de a face cu un basm (desigur popular la origine), ale cărui întîmplări sînt legate de miturile egiptene ale vieții și învierii.

Taurul și arborele sînt formele luate de cei doi mari zei ai mitologiei egiptene, modele, atît unul, cît și celălalt, ale unei vieți a cărei perenitate este asigurată: Re și Osiris.

Inima lui Bata poate supraviețui dacă e așezată în corola unei flori, precum pruncul-soare cuibărit într-un lotus înainte de a se naște, asigurînd legătura și cu forțele mereu vii ale vegetației. Dacă sînt despărțite, numai apa, element (osirian) al rodirii universului, îi poate reda viața. În acest moment trebuie să intervină Anup (forma egipteană a numelui grec Anubis, atribuit zeului), care va ști, la fel ca omonimul lui divin, să readucă la viață trupul fratelui său. La sfîrșit, Bata va renaște din el însuși, sau din propria sa sămînță, așa cum soarele dimineții a fost zămislit de soarele zilei precedente. Viața eternă e o succesiune de forme care se înlănțuie.

La o analiză mai aprofundată, se dezvăluie și alte aspecte mitice mai profunde. Preafrumoasa femeie, fiică a zeilor, care dezlănțuie răul, ne face să ne gîndim la mitul Pandorei. Viața divină, eternă, simbolizată de inimă, poate fi disociată de viața cotidiană a trupului și independentă de aceasta, ceea ce ne trimite la anumite idei pitagoreice.

Aceste basme și povestiri bogate în întîmplări ne dezvăluie prin urmare o imensă bogăție, atît în conținut, cît și în modalitățile de exprimare sau în mesajul spiritual pe care îl conțin.

Poezia de dragoste

Poezia este omniprezentă în textele egiptene. Ea e vizuală, auditivă, viscerală; e armonie a semnelor, sonoritate a cuvintelor (pe care o traducere nu o poate transpune decît foarte imperfect); ea se mai află și în frumusețea imaginilor, lăsîndu-ne copleșiți de o intensă emoție. Ea e lirică sau duioasă, senzuală sau mitică. Ea este poezia însăși.

A existat oare o poezie, în sensul clasic al termenului, adică un stil poetic opus prozei?

E anevoios de stabilit cu precizie ce înseamnă acest stil. Ca orice poezie semitică, poezia egipteană — repetăm, în sensul *clasic* al termenului—

se baza pe un joc de aliterații și asonanțe. Ea e îndeosebi o poezie ritmată. Structurile precise ne scapă; cum limba egipteană scrisă nu nota vocalele, nu cunoaștem pronunțarea exactă a cuvintelor, dar știm, prin intermediul prozodiei copte, descendentă directă a celei egiptene, că aceasta nu prezenta fără îndoială o repartiție riguroasă a cantităților, ci se baza pe revenirea accentelor ritmice.

În timpul dinastiei a XVIII-a apare o nouă formă de poezie: poezia de dragoste, care se dezvoltă considerabil sub ramesizi. Imperiul e bogat, țara e prosperă, moravurile sînt mai libere, luxul pătrunde în vestimentație, manierele devin prețioase și sentimentele căutate. Oamenii se pot lăsa în voia jocurilor dragostei și ale poeziei.

Ne-au parvenit numeroase poeme, scrise pe papirusuri sau pe ostraca. Unul dintre ele, destul de lung, a fost poate compus pentru distracția suveranului (desigur Ramses al II-lea); el conținea șapte stanțe, cîntece dialogate între cei doi îndrăgostiți („frățiorul" și „surioara" în egipteană); începutul fiecărui vers e precedat de un piunct roșu, care subliniază forma poetică a scrieri; același sistem apare și în alte texte, Aceste versuri erau neîndoielnic recitate la ospețe cu acompaniament muzical de flaut și harfă.

Multe dintre aceste texte vor influența direct cînturile lui Solomon din *Cîntarea Cîntărilor.*

Dragostea și natura

Dragostea este creație divină, ca și lumea. Îndrăgostiții își trăiesc fericirea în mijlocul frumuseților grădinilor și fluviului.

Întîlnire pe mal

„Surioara mă așteaptă pe țărmul celălalt,
Un cot de fluviu ne desparte.
Dar crocodilul se ține pe-o limbă de nisip.

— Păşesc în apă, mă azvîrl în val.
Inima mea îmblînzeşte unda,
Şi apa, sub tălpi, e vîrtoasă ca glia.
Iubirea ei mi-a dăruit tărie,
Ca să înfrunt stihia fluviului"[24].

Plimbare prin grădină

„Eu ţi-s prietena dintîi.
Iată, sînt o grădină smălţuită cu flori
Şi ierburi pline de miresme îmbătătoare.
Cît de frumos e locul pe unde mă preumblu,
Cînd îmi ţii mîna într-a ta.
Trupul mi se mlădie,
Inima îmi tresaltă cînd păşim alături.
Ce vrajă îmbătătoare-i glasul tău,
Simt viaţa clocotind cînd îl ascult.
De mă priveşti, mi-e deajuns,
Nici apă de izvor şi nici bucate
Nu-mi mai fac trebuinţă".

Pentru îndrăgostit, tînăra iubită se confundă cu natura şi plăcerile ei, şi ea îi întinde un laţ bărbatului cucerit, ca şi cum ar prinde o pasăre:

„Gura surioarei mele e un boboc de lotus
Şi pîrguite rodii îi sînt sînii,
Iar fruntea ei — o colivie împletită.
Eu nu-s decît o pasăre neîmblînzită,
Privirile îmi suie spre mîndrele-i cosiţe,
Către momeală şi iată-mă, sînt prins".

Desfătările inimii

Înfiriparea iubirii

„Iubita mea, cea unică şi neasemuită,
Cea mai frumoasă între femei.
Priviţi-o, e luceafărul ce suie
Vestind un an îmbelşugat de roade.
Ce dulce îi e chipul, cu pielea de lumină
Şi ochii, cu privirea chemătoare,

O dulce vrajă îmbătătoare îi e șoapta.
Ea are gît prelung și sînul alb ca luna
Cosițele din peruzeaua cea mai pură.
Pus lîngă brațul ei și aurul se stinge,
Iar fiecare deget e un boboc de lotus.
Coapsele îi întrec desăvîrșirea
Și vezi cum își mlădie subțirele mijloc
Pe cînd pășește falnic, cu mers ca de regină".

Iubita, asimilată lui Sothis-Orion, steaua Anului Nou, îi vestește bărbatului îndrăgostit o viață nouă. Ne gîndim la Solomon care va lăuda mai tîrziu, în termeni asemănători, farmecele Sulamitei.

Fierbinți închipuiri

„Iubitul cîntă:
Ah! De aș fi sluga ei cea neagră
Urmărind-o pas cu pas,
I-aș vedea întreaga taină.
Ah! De-aș fi spălătoreasă
Fie și măcar o lună,
Să-i spăl vălul înmiresmat.
Ah! De i-aș fi inel în deget
Cu pecetea ei anume,
Viața ei ar fi și-a mea".

Chinul iubirii

„Mă voi duce în casa iubitei mele
Să tînjesc acolo, pe nedrept pedepsit.
Vecinii intra-vor să mă vadă
Și dimpreună cu ei frumoasa mea.
Ea va ști că vracii au greșit,
Căci îmi cunoaște chinul".

Cîntecul dinaintea ușii zăvorîte

„Tu treci pe dinaintea casei ei, în miez de noapte.
— Bat, dar ușa nu mi se deschide...
Jertfiți un juncan pentru zăvor,

O gazelă pentru prag,
O gîscă pentru canaturi...
Dar juncanul cel mai falnic
Să fie pentru calfele tîmplarilor,
Ca ei să împletească zăvor de răchită și
uşă de trestie.
Așa, la tot ceasul
Iubitul va descuia casa frumoasei,
Găsind patul gătit cu in subțire
Și pe iubită-n așternut."

Sărutul

„Cînd se apropie surioara de mine, inima-mi
tresaltă...
De-i dau o sărutare și o cuprind cu brațul,
Atunci mă cred în țara Punt,
Uns cu tot mirul Arabiei.
De-i dau o sărutare și gura-i o primește,
Atunci sînt beat, fără să sorb un strop".

Prefacerea lumii

„Plutesc pe fluviu în jos, dus de vîslași,
Cu snopul de trestii pe umăr,
Mă duc la Memfis, «Viața Dublei Țări».
Acolo îi voi spune lui Ptah, stăpînul ade-
vărului și al dreptății:
«Dăruiește-mi frumoasa diseară».
Fluviul curge ca șuvoiul de vin,
Ptah e desișul lui de trestie,
Sekhmet — tufa cea înflorită,
Earit — bobocul său de lotus,
Iar Nefertum — un lotus împlinit.
Cît se va veseli iubita mea!
Zorii se nasc prin chipul ei neprihănit.
Memfis e o tipsie cu rodii pîrguite,
Adusă zeului frumos la înfățișare".

În zori, natura prinde viață, îmbujorată ca vinul sau rodia de razele soarelui; zeii sînt în mijlocul ei și o transfigurează. Pentru îndrăgostit, aurora strălucește prin frumusețea celei pe care o iubește.

Poemele devin mai înflăcărate, mai lipsite de pudoare, mai lirice, imaginile mai precise, mai fervente.

Tulburarea dorinței

„Tu vrei să pleci, zicînd c-ai flămînzit?
Ești oare robul pîntecelui tău?
Ți-e frig, de-aceea vrei să pleci?
Patul mi-e așternut cu in subțire.
Ești însetat, de aceea vrei să pleci?
Ia sînul meu să te adăpi,
E plin și se revarsă pentru tine.
Iubirea ce ți-o port îmi copleșește trupul
Așa cum vinul se amestecă în apă".

Graba iubitului

„Hai! Vino iute la surioara ta,
Ca vestitorul grăbit să-i ducă regelui solia.
Hai! Vino iute la surioara ta,
Ca bidiviul regelui cel înfocat...
Hai! Vino iute la surioara ta,
Ca gazela ce sare în pustie.
Picioarele îi aleargă, mădularele i-au ostenit.
Mînată e de spaimă.
Vînătorul e pe urmele ei,
Cu haita lui de cîini,
Dar urma i-au pierdut-o!
Gazela zărește un adăpost...
Tu intri în casa surioarei
Și mîna i-o săruți de patru ori.
Acum tu arzi să-i dobîndești iubirea
Ursită de Hator, zeița cea de aur."

Dorința iubitei

„Cu jar de foc mi-ai încins inima
Și orice mi poruncești aș face
Cînd mă dezmierzi la pieptul tău.
Dorința de iubirea ta mi-e fard de ochi și, iată,

Ei strălucesc ca două stele cînd te văd.
Mă strîng lîngă tine cînd îmi arăți iubirea,
O, stăpîne al inimii mele.
Frumoasă e clipa aceasta fără seamăn!
Fie să dăinuie cît veșnicia..."

„Inima mea se-îndeamnă cu a ta
Și frumusețea ta mă ține prinsă".

Și această foarte frumoasă imagine senzuală:

„Iubirea ta o simt în trup,
Ca trestia ce unduiește în voia adierii".

Începînd cu marele lirism al textelor de la Medinet Habu și pînă la poemele de dragoste, Egiptul a cunoscut toate formele de poezie.

B. ARTA

Am vorbit deja, mai ales în legătură cu regele-constructor, despre realizările artelor plastice și grafice. Le vom analiza aici doar evoluția și vom aminti operele esențiale.

Artele plastice

În Egipt, o statuie nu este numai un trup din piatră; ea posedă o *căldură* magică, pe care formulele o pot însufleți, redînd viața personajului reprezentat.

Încă de la origine, sculptura este integrată unui monument (templu sau palat); coloșii regali așezați în fața templelor, statuile osiriace din curți sau săli hipostile dovedesc din plin acest lucru. Arta statuară este o artă care necesită mijloace tehnice — și ale sensibilității — diferite de cele folosite de către arhitectură.

Dacă luăm în considerare dimensiunile colosale ale statuilor în raport cu mijloacele de care dispuneau sculptorii, sîntem cuprinși de uimire. Cum era sculptată o statuie? Pe un bloc monolit se desenau cu roșu contururile generale, iar apoi, cu ajutorul unei pietre mai dure, se stabilea,

prin percuție, o primă eboșă. Se cioplea îndelung, cu multă grijă și răbdare, pînă cînd silueta desenată se degaja treptat. Atunci se efectua o primă polisare cu o piatră mare și o pastă abrazivă (pe bază de praf de cuarț). După aceasta, decupînd piatra cu un fierăstrău (o lamă de cupru dantelată atașată la un mîner de lemn), se înlătura partea din blocul de piatră care depășea silueta cu linii roșii, ce era în felul acesta izolată; apoi, porțiunea decupată era polisată din nou. În sfîrșit, erau fixate detaliile: se degajau picioarele cu ajutorul unui tub din aramă ce se răsucea cu mîna, după care apăreau urechile, ochii, nările, lucrate cu un sfredel din silex. O ultimă polisare, cea inspirată de sensibilitatea artistului, îi conferea operei caracterul său, fixînd trăsăturile feței și corpului. Statuia astfel finisată era predată scribilor, care desenau, eventual, inscripțiile, sculptorilor care le gravau, pictorilor care redau trupului *înviat* culorile proaspete ale vieții.

În veacul nostru tehnic ne putem cu greu închipui asemenea abordări încete, răbdătoare și judicioase ale materiei — metode astăzi depășite — care au dat aceste statui colosale și aceste chipuri admirabile.

Egiptenii au fost maeștri ai pietrei, poeți și magicieni ai formelor; ei sînt cei care au inițiat în tainele sculpturii popoarele din Orientul Apropiat și Grecia.

În timpul epocii rameside, artele plastice prezintă două stiluri.

Reprezentarea suveranilor la dimensiuni aproape colosale, perfecțiunea și rafinamentul sculpturii, bogăția materialelor caracterizau primul dintre aceste stiluri, care va dura pînă la sfîrșitul domniei lui Ramses al II-lea.

Este vremea în care regii și zeii, mai uniți ca niciodată, primesc același cult. Arta statuară îi reprezintă adeseori asociați, uneori în diade: Ramses al II-lea și Ptah, Ramses al II-lea și Sekhmet. Același suveran e reprezentat și însoțit de Sobek și Astarte etc. Uneori în triade, două

divinități stau în stînga și în dreapta lui Ramses al II-lea: Re-Horakhty și Ptah, Ptah și Sekhmet' Amon și Mut. În sfîrșit, chiar în sanctuarele templelor statuia regală poate fi înconjurată de trei sau patru divinități, așa cum am văzut, de pildă, la Abu-Simbel.

Regii aduc omagiu divinităților. Două atitudini sînt frecvente:

Suveranul poate deveni cavalerul zeului și atunci poartă, stînd în picioare într-o atitudine plină de demnitate, o lance în vîrful căreia se află un cap divin: acesta este oarecum stindardul zeului. Ramesizii au îndrăgit această atitudine. De o frumoasă factură este statuia lui Ramses al II-lea, care ține de-a lungul trupului un asemenea stindard, terminat printr-un cap de berbec divin (alabastru, 0,76 m, Cairo).

Alteori, faraonul poate oferi divinității un altar, un naos. Este deosebit de suplă și de armonioasă statueta care îl reprezintă pe Ramses al II-lea prezentînd baza unui naos (partea superioară este mutilată); (șist, 0,27 m, Cairo). Trupul este tînăr, chipul cu detalii rafinate e frumos, iar mișcarea trupului alungit, sprijinit pe genunchi, e de o nesfîrșită grație. Sculptorii egipteni ai epocii nu excelau numai în reprezentări de dimensiuni colosale; arta lor, completă, demonstra o mare finețe și un echilibru armonios în căutarea proporțiilor celor mai adecvate.

Încă o temă mai era frecventă la vremea aceea: regele învingător călcînd în picioare cele Nouă Arce. Reprezentat în mers sau așezat pe tron, Ramses al II-lea își consemnează astfel victoriile (mare statuie din granit, 1,94, Muzeul din Torino).

Chipurile sînt admirabile portrete: netede, ușor surîzătoare, arogante. Noblețea lor e subliniată de nasul mare, acvilin, dominator.

Dacă statuile lui Seti I sînt relativ puțin numeroase, numărul statuilor lui Ramses al

II-lea e considerabil. Sînt timpurile cînd mîna de lucru abundă, țara e bogată, iar carierele sînt exploatate din plin.

Începînd cu domnia lui Merenptah și mai ales sub Seti al II-lea și Ramses al III-lea, mijloacele puse la dispoziția sculptorilor sînt mult mai reduse. Preocupările de natură externă sînt grave. Arta statuară devine convențională; dovadă sînt statuia lui Seti al II-lea șezînd, prezentînd pe genunchi un altar ce are deasupra capul berbecului lui Amon (cuarțit, 1,64 m, British Museum), sau grupul alcătuit din Ramses al III-lea, avîndu-i de o parte și de alta pe Horus și Seth, care îi potrivesc pe creștet coroana albă (granit, 1,69 m, Cairo). Cîteva statui ies din acest cadru monoton sau greoi, ca, de pildă, statuia lui Ramses al VI-lea (granit, 0,74 m, Cairo), care înaintează victorios, purtînd pe umărul drept securea de război și ținînd cu mîna stîngă, de păr, un prizonier libian, trofeu viu, al cărui chip reflectă intens durerea înfrîngerii.

Elanul imprimat de Ramses al II-lea artelor plastice și inspirația care îi călăuzea pe artiști dispăruseră. Și în acest domeniu Ramses al II-lea și-a meritat pe deplin titlul, acordat în epoca modernă, de *cel Mare*.

Artele grafice

Basorelieful și pictura, pentru care, în Egipt, se executa un desen prealabil, trasat pe peretele ce urma să fie decorat, aparțin artelor grafice.

Două monumente, datînd de la începutul epocii rameside, atestă pe de o parte perfecțiunea atinsă de basorelief (templul din Abydos și mormîntul lui Seti I), iar pe de alta, eleganța și finețea picturii (mormîntul lui Nefertari).

Nici o descriere nu ar putea reda cu fidelitate grația figurilor și a gesturilor, finețea cizelurilor care împodobesc pereții casei eterne a lui Seti I,

și nici frumusețea și eleganța siluetelor, sau scînteierea culorilor, ce ne încîntă cînd pătrundem în monumentul lui Nefertari.

Ele trebuiesc văzute în cadrul lor din *Valea Regilor* și *Valea Reginelor*; nicăieri altundeva nu mai există această opoziție între peisajul natural, pustiu și ars, evocînd ideea morții, și imaginile sculptate și pictate, frumoase, colorate, vii, a căror prezență însăși este chezășia eternității vieții.

Nicăieri ca în Egipt artele nu au mai fost astfel angajate într-o operă vie, o devenire magică. Totodată, ele constituie o mare feerie a formelor.

Astfel au trăit regii ramesizi. În vremea celor mai puternici dintre ei — Seti I, Ramses al II-lea, Ramses al III-lea — ţara, fericită, a trăit din bogăţia şi prosperitatea ei, izgonindu-şi duşmanii primejdioşi; ultimii ramesizi, suverani slabi, au făcut să decadă marele imperiu al strămoşilor lor, într-atît era de hotărîtor, în acele timpuri îndepărtate, rolul regelui în conducerea şi viaţa ţării.

Faptul că istoria pe care o relatăm este uneori fragmentară şi comportă unele lacune poate stîrni mirare: acest fapt provine din hazardul săpăturilor şi al descoperirilor. Am constatat, în multe rînduri, că arheologia este adeseori o aventură, fericită sau nefericită. Munca egiptologului e foarte deosebită; îndată ce au fost descoperite diverse monumente şi documente, egiptologia se naşte din munca, esenţială, a filologului şi a istoricului: datele sînt cîntărite, comparate, ajustate. Aceasta necesită o răbdare fără margini şi o pasiune neclintită. Dar cît e de înălţător să readuci la viaţă, puţin cîte puţin, printr-o strădanie neîntreruptă a inimii şi spiritului, lumile dispărute şi să le recreezi întrucîtva. Istoricul şi filologul deopotrivă sfîrşesc prin a se contopi pe plan spiritual cu străvechiul univers în care gîndul lor trăieşte zilnic şi aceasta îi ajută să surprindă realităţile de altădată —

aceste realități în care se învecinează raționea politică și magia religioasă, în care se împletesc povestirea faptelor și transpunerea lor poetică și mitică, într-un univers dens, stufos, uneori scînteind de imagini, foarte diferit de al nostru.

Treptat, alte monumente ivite din nisipuri și alte documente regăsite, ne vor ajuta poate să umplem „golurile".

Egiptologia e o știință tînără și plină de făgăduieli.

CAPITOLUL IV

1. A se vedea vol. I, p. 183-184.
2. Statul, în textele egiptene, este comparat adeseori cu o corabie.
3. Per-Ramses, pe care Merenptah nu l-a *construit*, desigur, dar unde şi-a stabilit reşedinţa, este definit aici foarte clar drept capitala imperiului, la hotarul dintre Egipt şi ţinuturile asiatice.
4. Pap. Anastasi III, 7, 2—7,10 = Gardiner, *Late Egyptian Miscellanies*, p. 28—29.
5. Wainwright, *in* J.E.A., 1960, vol. 46, p. 24—28.
6. Popor din Sudan.
7. KRI IV, 1 (1.10—16) — 2(1.1—7).
8. Numele indicate între paranteze drepte sînt cele de popoare din Grecia şi Asia Mică, transcrise după fonetica egipteană.
9. KRI IV, 3 (1.15—16) — 4 (1.1—4).
10. Bakry, *in Aegyptus*, 1973, Anno LIII, p. 11.
11. KRI IV, 4 (cu începere de la rîndul 4) — 5.
12. KRI IV, 5 (1.8—9).
13. KRI IV, 5 (1.10—13).
14. KRI IV, 6 (1.1—15) — 7.
15. KRI IV, 7 (cu începere de la rîndul 10) — 8.
16. În legătură cu acest popor, a se vedea vol. I, p. 95 .
17. KRI IV, 8—9.
18. KRI IV, 9 (cu începere de la rîndul 12) — 11 (1—12).
19. Cuvînt canaanean exprimînd un salut; aici, cerînd pace.
20. C.L., *Textes*, p. 123—124.
21. KRI IV, 24 (1.5—6).
22. KRI IV, 82 (1.8).
23. KRI IV, 26 (1.4—5).
24. KRI IV, 26 (1.13—14).
25. După Lefebvre, *Grands Prêtres*, p. 149—150.
26. KRI IV, 133 (1.3).

27. KRI IV, 288 (1.10) — 289 (1.2) — Lefebvre, *Grands Prêtres*, p. 151—152.
28. Intrarea necropolei memfite, unde Osiris avea un loc de cult, aflat în legătură cu Ptah şi Sokaris.
29. KRI IV, 60 (1.5—7).
30. A. H. Zayed, *in* R.E., vol. 16, p. 204—207.
31. H. Kees, *in* Z.A.S., 1937, vol. 73, p. 77—90.
32. L. Habachi, *in* M.D.A.I.K., 1956, vol. 14, p. 53—67.
33. KRI IV, 92 (1.7—9).
34. L. Habachi, *in* M.D.A.I.K., 1978, vol. 34, p. 57—67.
35. K. A. Kitchen, *Pharaoh triumphant*, p. 216.
36. KRI IV, 270 (1.7—10).
37. Adică: să asigure cu fermitate perenitatea.
38. Zeiţa recoltelor şi a ogoarelor rodnice.
39. KRI IV, 265 (1.2—7).
40. Horus, fiul lui Isis şi al lui Osiris, crescut de mama lui în taină, în mlaştinile Deltei, ca să-l scape de răzbunarea unchiului său Seth.
41. KRI IV, 297 (1.6—7).
42. Gardiner, *in* J.E.A., 1958, vol. 44, p. 12—22; J. Von Beckerath, *in* J.E.A., 1962, vol. 48, p. 70—74; C. Alfred, *in* J.E.A., 1963, vol. 49, p. 41—48.
43. Nelson, *Medinet Habu*, t. IV, pl. 203—209.
44. A se vedea mai jos, p. 107-108
45. Maspero, *Tomb of Siptah*, London, 1908, p. XX—XXII; (KRI IV, 362 (1.8—10).
46. Maspero, *ibid.*
47. Maspero, *op. cit.*, p. XXII—XXIV.
48. Numele muntelui de la apus.
49. KRI IV, 378 (1.8—9).
50. KRI IV, 381 (1.10).
51. Sau: „cel care s-a făcut singur (rege), un sirian". Ar putea fi o desemnare a cancelarului Bay.
52. Forma soarelui în zori.
53. Pap. Harris I, 75, 1—10 şi 76,1 = Erichsen, *Pap. Harris*, p. 91 şi 92 (pînă la r. 5).
54. Joc de imagini, în care se confundă imaginea şoimului, pasăre de pradă, care urmăreşte păsărelele, cu cea a regelui — Horus, ce îşi alungă duşmanii.
55. Bay şi prietenii săi „cumpăraseră" poate adeziunea unui număr de egipteni, eventual chiar o parte din armată (?).
56. S-ar putea crede că a avut loc o invazie străină.
57. KRI IV, 671—672; Bidoli, *in* M.D.A.I.K., 1972, vol. 28, p. 193—200; R. Drenkham, *Die Elephantine-Stele*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1980; X + 85 p.
58. Pap. Harris I, 76, 1—2 = Erichsen, *op. cit.*, p. 92 (1.5—7).
59. Pap. Harris I, 76,2—4 = *ibid.*, p. 92 (1.8—13).
60. Aluzie la cancelarul Bay?
61. Cei „doi Stăpîni" sînt Horus şi Seth, încarnaţi de faraon. Despre cele „două Stăpîne", a se vedea mai sus, p. 42.

62. KRI V, 76 (1.3—8).
63. KRI V, 217 (1.10—12).
64. KRI V, 9 (1.7—8).
65. KRI V, 11 (1.2—5).
66. KRI V, 12 (1.2—8).
67. KRI V, 14 (1.2—6).
68. KRI V, 23 (1.6—11).
69. KRI V, 22 (1.14—16).
70. KRI V, 15 (1.12—13).
71. Imaginea este cea a fiarelor, cărora li se zdrobesc vertebrele spre a le împiedica să mai facă rău.
72. KRI V, 23 (1.12—13) — 24 (1.2 şi 6—7).
73. KRI V, 14 (1.15—16) — 15 (1.1—4).
74. Denumire tradiţională, începînd cu dinastia a XVIII-a, desemnînd ţinuturile din sud (Nubia şi Sudanul), considerate a fi prelungirea firească a Egiptului, şi ţinuturile asiatice.
75. KRI V, 15 (1.6—11).
76. KRI V, 23 (1.1—3).
77. KRI V, 22 (1.2—4).
78. KRI V, 21 (1.13—15) — 22 (1.1).
79. KRI V, 25 (1.4—11).
80. A se vedea p. 46 şi 54.
81. KRI V, 26 (1.1—7).
82. N. K. Sanders, *Sea peoples*, p. 161.
83. KRI V, 39 (1.15—16) — 40 (1,1-6).
84. KRI V, 40 (1.6—14).
85. KRI V, 28 (1.9—11).
86. KRI V, 29 (1.3—5).
87. KRI V, 29 (1.7—8).
88. KRI V, 29 (1.6—13).
89. KRI V, 33 (1.3—9).
90. KRI V, 34—35.
91. KRI V, 40 (1.15—16) — 41 (1.1—6).
92. KRI V, 41 (1.8—15)—42 (1.4—12).
93. KRI V, 60 (1.9—11).
94. KRI V, 43 (1.9—10).
95. KRI V, 65 (1.3—5).
96. KRI V, 61 (1.11—15); 62 (1.1—2 şi 14—15); 63 (1.1—3).
97. KRI V, 70 (1.4—11).
98. KRI V, 47 (1.12—15).
99. A se vedea mai sus, p. 54.
100. KRI V, 85 (1.9—10).
101. KRI V, 81 (1.3—5).
102. KRI V, 80 (1.6—8).
103. KRI V, 73 (1.3—12).
104. A se vedea vol. 1, p. 53, şi p. 59.
105. KRI V, 92 (1.16); 93 (1.1—5).
106. Denumirea Oceanului primordial.
107. KRI V, 97 (1.2—16)—98 (1.1—2).
108. KRI V, 106 (1.7—8).
109. KRI V, 108 (1.16)—109 (1.1—4).

110. Pap. Harris, 76, 7—9 = Erichsen, *op. cit.*, p. 93 (1.1—5).
111. A se vedea vol. 1, p. 244.
112. Pap. Harris, 78, 8—9 și 79, 1—3 = Erichsen, p. 95 (1.16—18) și p. 96 (1.1—14).
113. Pap. Harris, 77,8 și 78,1 = Erichsen, p. 94 (1.9—18) și 95 (1.1—6).
114. Gardiner, *in* Z.A.S., 1911, t. 48, p. 47—51.
115. Christophe, *in* A.S.A.E., 1958, vol. 55, p. 11.
116. Barguet, *in* B.I.F.A.O., 1952, vol. 51, p. 99—100.
117. Pap. Harris, 57, 7—8 = Erichsen, p. 66 (1.3—5).
118. Christophe, *op. cit.*, p. 9 (KRI V, 340).
119. KRI V, 331—335. A se vedea Nims, *in* J.N.E.S., 1950, vol. 9, p. 256—258.
120. Edwards, *in* J.N.E.S., 1955, vol. 14, p. 49—51. Stelă aflată acum în colecția Colegiului Winchester. Inscripție scurtă, în KRI V, 668 (1.16).
121. KRI V, 227 (1.7—9). A se vedea Kitchen, *in* B.I.F.A.O., 1973, vol. 73, p. 193—200.
122. Schulman, *in* J.N.E.S., 1963, vol. 22, p. 177—184. Textul inscripției: KRI V, 249.
123. Nelson, *in* J.A.O.S., 1936, vol. 56, p. 232—241. Texte: KRI V, 234—237.
124. Debenul are o greutate de 90 g.
125. G. Lefebvre, *Grands Prêtres*, p. 167—169.
126. KRI V, 117 (1.9—16)—118 (1.1—2).
127. KRI V, 119—184.
128. KRI V, 308 (1.2—7).
129. A se vedea mai jos, p. 108.
130. În legătură cu mormîntul lui Tjanefer și textele citate, a se vedea K. C. Steele, *The tomb of Tjanefer at Thebes*, Chicago, 1959.
131. KRI V, 425 (1.5—10).
132. A se vedea mai jos, p. 90.
133. A se vedea în special Černy, *in* J.E.A., 1958, vol. 44, p. 31—37; J. Monnet, *in* B.I.F.A.O., 1965, vol. 63, p. 209—236.
134. Mormîntul prințului Ramses a fost identificat recent de J. Yoyotte (a se vedea J.E.A., 1958, vol. 44, p. 26—30) cu prilejul săpăturilor efectuate în mormintele prinților de către Centrul de studii și documentări despre vechiul Egipt (Cairo).
135. Wente, *in* J.N.E.S., 1961, vol. 20, p. 252—257 și pl.
136. Schott, *Wall scenes from the mortuary chapel of the mayor Paser at Medinet Habu*, Chicago, The University of Chicago Press, 1957, XII + 22 p., fig.
137. KRI V, 385 (1.16); 386 (1.1—3).
138. KRI V, 416 (1.6—8). A se vedea Hamada, *in* A.S.A.E., 1947, vol. 47, p. 15—21; Gardiner, *in* J.E.A., 1948, vol. 34, p. 19—22.
139. Aluzie la opera creatoare a lui Ptah, patronul meșteșugarilor.
140. KRI V, 419 (1.16)—420 (1.1—5).

141. Pap. Harris, 59, 11—60,1 = Erichsen, p. 69 (1.14—18).
142. Rifaud a clasat acest document în rîndul inscripțiilor din Nubia; transcrierea textului a fost publicată în lucrarea sa *Voyages en Egypte, Nubie et lieux circonvoisins, depuis 1805 jusqu'en 1927*, pl. 28. Un studiu recent i-a fost consacrat de către S. Sauneron și J. Yoyotte, *in* B.I.F.A.O., 1952, vol. 50, p. 107—117.
143. A se vedea mai sus, p. 82.
144. Cf. G. Posener, *in* R.E., 1946, vol. 5, p. 53.
145. Pap. Harris, 56 b, 1—10 = Erichsen, *op. cit.*, p. 64 (1.1—13).
146. Pap. Harris, 42, 1—10 = Erichsen, *ibid.*, p. 47 (1.1—17).
147. *Ibid.*, 66 b, 1—10 = Erichsen, *ibid.*, p. 79 (1.1—15).
148. *Ibid.*, 79, 4—12 = Erichsen, *ibid.*, p. 96 (1.16—18) și p. 97 (1.1—13).
149. A se vedea Černy, *in* J.E.A., 1948, vol. 44, p. 31—37.
150. A se vedea mai sus, p. 83.
151. KRI IV, 53 (1.15—16)—54 (1.1—6).
152. KRI VI, 54 (1.13—15).
153. KRI VI, 18 (1.1—2) și 19 (1.2—15).
154. Helck, *in* C.E., 1963, vol. 38, p. 39.
155. C.L., *Textes*, p. 80.
156. A se vedea vol. 1, p. 154.
157. KRI VI, 1 (1.9—11) = Goyon, *Nouvelles inscriptions*, p. 104.
158. KRI VI, 86 (1.1—3).
159. KRI VI, 27 (1.14—15).
160. KRI VI, 278 (1.9 și 11—12).
161. KRI VI, 45 (1.11—16)—46 (1.1—2).
162. Nims, *in* J.E.A., 1952, vol. 38, p. 34—35.
163. G. Lefebvre, *Grands Prêtres*, p. 187; S. Sauneron, *in* B.I.F.A.O., 1966, vol. 64, p. 11—17.
164. KRI VI, 455 (1.10—12).
165. KRI VI, 455 (1.14—16)—456 (1.1—13).
166. G. Lefebvre, *Grands Prêtres*, p. 195.
167. G. Lefebvre, *ibid.*, p. 198—199.
168. S. Sauneron, *in* R.E., 1950, vol. 7, p. 61—62.
169. În legătură cu diferitele surse care se ocupă de aceste probleme, va putea fi consultat T. E., Peet, *The Great tomb-robberies of the XXth Egyptian dynasty*, Oxford, 1930, XII + 188 p.
170. S. Sauneron și J. Yoyotte, *in* R.E., 1950, vol. 7, p. 67—70.

PARTEA A DOUA

CAPITOLUL I

1. KRI V, 78 (1.16)—79 (1.1—7).
   Sînt date referinţele precise ale textelor care au mai multe rînduri, nu însă şi ale acelora raportate la citate scurte, căci acest fapt ar fi îngreunat excesiv prezentarea notelor. Ţinem aceste referinţe la dispoziţia celor care ar dori să le cunoască.
2. Urk. IV, 1541.
3. KRI V, 49 (1.2—3).
4. KRI V, 38 (1.14—15)—39 (1.1).
5. Urk, IV, 160 (1.5—8).
6. Urk. IV, 2 116 (1.7—8).
7. KRI II, 515 (1.5—6).
8. KRI II, 307 (1.9 şi 11).
9. KRI II, 235 (1.9—11).
10. KRI V, 42 (1.6—7).
11. KRI I, 40 (1.14—15).
12. KRI I , 151 (1.6—7).
13. KRI IV, 4 (1.5—7).
14. C. Lalouette, *in* B.I.F.A.O., 1979, vol. 79, p. 333—353.
15. KRI II, 528 (1.1—3).
16. KRI V, 26 (1.10)—11).
17. KRI V, 29 (1.15—16).
18. KRI V, 39 (1.12—14).
19. KRI II, 238 (1.14)—239 (1.1).
20. KRI II, 320 (1.12—14).
21. KRI II, 354 (1.4—5).
22. Urk. IV, 2 113 (1.13—15).
23. E. Drioton, *in* A.S.A.E., 1939, vol. 39, p. 57—89.
24. Recent, G. Goyon a descoperit, pe un papirus aflat la Muzeul din Brooklyn, formule analoage acelora sculptate pe statuia noastră. A se vedea J.E.A., 1971, vol. 57, p. 154—157.
25. KRI II, 354 (1.8—9).
26. KRI V, 25 (1.13).
27. KRI IV, 36 (1.9 şi 13).
28. P. Grimal, *in Dictionnaire de la mythologie*, p. 169.
29. KRI V, 24 (1.11—12).
30. KRI, 17 (1.15—16)—18 (1.1).
31. KRI II 318 (1.13 şi 15)—319 (1.1, 3 şi 5).
32. KRI V, 26 (1.2—4).
33. KRI V, 23 (1.4—5).
34. KRI V, 22 (1.6—11).
35. KRI IV, 13 (1.10—12) 14 (1.1—3).
36. KRI II, 236 (1.1—2).
37. KRI II, 237 (1.11 şi 14).
38. KRI II, 715 (1.14).
39. KRI V, 47 (1.2—4).

40. KRI II, 234 (1.13 şi 15). Afirmaţia mai apare încă o dată pe aceeaşi *Stelă a căsătoriei; ibid.*, 245 (1.4 şi 7).
41. KRI IV, 69 (1.4—8).
42. KRI V, 38 (1.10—13).
43. KRI V, 112 (1.9—10).
44. KRI II, 354 (1.6 şi 8).
45. KRI I, 22 (1.4—6).
46. KRI V, 240 (1.12—13).
47. KRI I, 23 (1.9—10).
48. KRI II, 86 (1.8) pînă la 87 (1.3).
49. KRI II, 319 (1.14 şi 16)—320 (1.2 şi 4).
50. KRI II, 173 (1.13—14).
51. KRI II, 151 (1.11).
52. KRI V, 17 (1.7—10).
53. KRI V, 26 (1.4—8).
54. KRI V, 60 (1.3—5).
55. KRI V, 13 (1.2—4).
56. KRI V, 59 (1.14)—60 (1.1).
57. KRI V, 42 (1.13—14).
58. KRI IV, 6 (1.1—2).
59. KRI IV, 16 (1.1—2).
60. KRI I, 9 (1.4—6).
61. KRI I , 88 (1.9 şi 16)—89 (1.4 şi 6).
62. KRI V, 63 (1.6—10).
63. KRI V, 70 (1.7—8).
64. KRI V, 69 (1.6).
65. KRI IV, 36 (1.1).
66. KRI V, 57 (1.13—14).
67. KRI V, 64 (1.11—14).
68. KRI V, 69 (1.12—13).
69. KRI V, 23 (1.6—8).
70. KRI V, 302 (1.12—13).
71. KRI V, 63 (1.14—15)—64 (1.1).
72. KRI IV, 37 (1.5 şi 8).
73. KRI V, 13 (1.8).
74. KRI II, 344 (1.15)—345 (1.1—6).
75. KRI V, 27 (1.6—7).
76. KRI V, 25 (1.3—4).
77. KRI V, 21 (1.14—15)—22 (1.1).
78. KRI V, 34 (1.12—14)—36 (1.14—15).
79. KRI II, 186 (1.8—9).
80. KRI V, 89 (1.10).
81. KRI I, 99 (1.2—4).
82. KRI V, 27 (1.4).
83. KRI V, 291 (1.10—14).
84. KRI V, 83 (1.15)—84 (1.1).
85. KRI V, 41 (1.11—12).

CAPITOLUL II

1. A se vedea vol. 1, p. 217 şi urm.
2. KRI I, 60 (1.8—14)—61 (1.1—2).
3. KRI I, 201 (1.14—15).
4. Chevrier-Drioton, *Le temple-reposoir de Séthi II à Karnak*, Le Caire, 1940.
5. Chevrier, *Le temple-reposoir de Ramses III à Karnak*, Le Caire, 1933.
6. A se vedea vol. 1, p. 117 şi urm.
7. Smith, *Ramesses II*, p. 27.
8. P. Barguet, *L'empire des conquérants*, p. 34.
9. M. Abdulla El Sayed, *A new temple for Hathor at Memphis*, Warminster, 1978, 21 p., XIX pl.
10. Bakry, *in Aegyptus*, 1973, vol. 53, p. 3—21.
11. A se vedea mai jos, p. 191 şi urm.
12. Macadam, *Temple of Kawa*, London, Oxford University Press, 1949—1955, vol. II, p. 33, fig. 6 şi 7.
13. Cf. Fairman, *in* J.E.A., 1939, vol. 25, p. 139 şi urm.
14. J. Vercoutter, *in Kush*, 1963, vol. 11, p. 131 şi urm.; Rosenwasser *ibid.*, 1964, vol. 12, p. 96 şi urm.
15. L. A. Christophe, *Abou-Simbel et l'épopée de sa découverte*, Bruxelles, 1965, 270 p. Din această lucrare provin citatele date aici.
16. KRI II, 769 (1.3—4).
17. După D. Meeks, *in Guide Bleu*, p. 705.
18. *Ibid.*, p. 703.
19. A se vedea vol. 1, p. 163,
20. KRI I, 167 (1.12—13).
21. KRI I, 168 (1.8).
22. „Fiinţa desăvîrşită", numele lui Osiris.
23. Numele lui Horus — KRI I, 167 (1.1—2).
24. KRI I, 149 (1.6).
25. KRI I, 156 (1.3—5).
26. H. Frankfort, *Cenotaph of Sethi I*, p. 72 şi urm.
27. A se vedea mai sus, p. 108.
28. Citaţi de S. Sauneron, *Egypte*, p. 109.
29. Referitor la construcţiile ramesizilor, pot fi consultaţi cu folos P. Barguet, *in L'Empire des conquérants*, p. 9—65; D. Meeks, *Guide bleu*, Paris, Hachette, 1971. În legătură cu studierea ansamblurilor şi monumentelor, a se vedea *Lexikon der Ägyptologie* şi publicaţiile Centrului de documentare şi studii despre Egiptul Antic, din Cairo (în special: Amada, Gerf Hussein).

CAPITOLUL III

1. A se vedea mai sus, p. 161.
2. Talazul primordial — sau revărsările anuale.
3. KRI I, 85 (începînd cu rîndul 6) — 89 (pînă la rîndul 9),

A se vedea P. Barguet, *in* B.I.F.A.O., 1952, vol. 51. p. 50—57).

4. A se vedea vol. 1, p. 146, 167.
5. Zandee, *De hymnen*, pl. II (1.1—10).
6. *Ibid.*, pl. II (1.15—20).
7. *Ibid.* pl. III (1.14—22).
8. KRI V, 222 (1.1—5) — Inscripție de la Karnak.
9. KRI I, 330 (1.9—16).
10. A. Piankoff, *Litany*, p. 22 și urm. și pl. 3.
11. KRI II, 657 (1.4—5).
12. A se vedea mai sus, p. 64 și urm.
13. Zeițe care participă la naștere, sau la înviere.
14. Fîșiile de in.
15. KRI IV, 68—69. A se vedea J. Assmann, *in* M.D.A.I.K. 1972, vol. 28, p. 47—73.
16. A se vedea mai sus, p. 19.
17. A se vedea mai sus, p. 95.
18. KRI I, 357—359. A se vedea J. J. Clere, *in* Z.A.S., 1959, vol. 84.
19. Întîii-născuți ai lui Re în Eneada heliopolitană.
20. Nu este vorba de evocarea unui procedeu de creație, ci un joc de asonanțe între cuvîntul *remet* (oameni) și *remyt* (lacrimi).
21. Ochiul lui Re, element important al personalității divine, poate lua forma unor divinități diverse: Hator sau Tefnut.
22. Foarte probabil o substanță care colorează în roșu.
23. În studiul dedicat poveștilor și poeziei, cîteva pasaje au fost preluate din C. Lalouette, *Littérature égyptienne*, Paris, P.U.F., 1981 (Col. „Que sais-je?").
24. Referitor la originea acestor texte, a se vedea P. Gilbert, *La poésie égyptienne*, Bruxelles, 1943.

Listele bibliografice care urmează nu au pretenţia de a fi exhaustive.

Prima listă se referă la lucrările citate abreviat în note, adică, în majoritatea cazurilor, la lucrările citate de mai multe ori. Referinţele asupra publicaţiilor citate o singură dată apar în general chiar în interiorul notelor.

Urmează o listă a principalelor reviste utilizate şi o listă a lucrărilor de interes general, a căror consultare se poate dovedi foarte utilă.

A. LUCRĂRI CITATE ABREVIAT

BARGUET: *L'Empire des conquérants.*

Le monde egyptien. Les Pharaons. Vol. II. *L'Empire des conquérants*, Paris, Gallimard, 1979. (*L'architecture* de Paul Barguet, p. 9–65).

BOESER: *Beschreibung Leiden.*

Beschreibung der aegyptischen Sammlung des niederländischen Reichsmuseum der Altertümer in Leiden, Haag, Nijhoff, 1905–1920, 11 vol.

BRUYÈRE: *Rapport de fouilles.*

BRUYÈRE, Bernard: *Rapport sur les fouilles de Deir et Medineh*, Le Caire, Institut français d'archéologie orientale, 1926–1953.

C.L., *Textes.*

LALOUETTE, Claire: *Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Egypte*, Paris, Gallimard, 1984, 345 p. (Collection UNESCO d'œuvres représentatives) [1].

DERCHAIN: *El Kab.*

DERCHAIN, Philippe: *El Kab. Les monuments religieux à l'entrée de l'Ouady Helall*, Bruxelles, 1971,

[1] Câteva extrase din această lucrare au fost reproduse cu permisiunea UNESCO.

X + 91 + 25 p., 33 pl., 3 plans (Publications du Comité de fouilles belges en Egypte).

ERICHSEN: *Pap. Harris.*
ERICHSEN, W.: *Papyrus Harris I. Hieroglyphische Transkription*, Bruxelles, Fondation égyptologique Reine Élisabeth, 1933; 100 p. (Coll. Bibliotheca Aegyptiaca, vol. V).

FRANKFORT: *Cenotaph of Seti I.*
FRANKFORT, Henry: *The Cenotaph of Seti I at Abydos*, London, 1933, 2 vol. (vol. I: 96 p.; vol. II: 93 p.) (Memoir of the Egypt Exploration Society, nr. 39).

GARDINER: *Late Egyptian Miscellanies.*
GARDINER, Alan H, *Late Egyptian Micellanies*, Bruxelles, Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1937, 142 p. (Coll. Bibliotheca Aegyptiaca, vol. VII).

GAUTHIER: *Fêtes du dieu Min.*
GAUTHIER, Henri: *Les fêtes du dieu Min.* Le Caire, Institut français d'archéologie orientale, 1931, 315 p., XIV pl.

GOEDICKE: *Nofretari.*
GOEDICKE, Hans: *Nofretari. A documentation of her Tomb and its decoration.* Graz (Austria), Akademische Druck u. Verlagsanstalt, 1970, 56 + VIII p., 67 pl.

GOMAA: *Chaemwese.*
GOMAA, Farouk, *Chaemwese Sohn Ramses II und Hoher Priester von Memphis*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1973; XII + 137 p.

GOYON: *Nouvelles inscriptions.*
GOYON, Georges: *Nouvelles inscriptions rupestres du Wadi Hammamat*, Paris, Maisonneuve, 1957, XII + 191 p. 52 pl.

GRIMAL: *Dictionnaire de la mythologie.*
GRIMAL, Pierre: *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, Paris, Presses Universitaires de France, 5e éd., 1976, 575 p.

HABACHI: *Sixteen Studies.*
HABACHI, Labib: *Sixteen Studies on Lower Nubia.* Le Caire, Institut français d'archéologie orientale, 1981; 282 p., 5 pl. (Supplément aux Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, Cahier nr. 23).

KITCHEN: *Pharaoh triumphant.*
KITCHEN, Kenneth A.: *Pharaoh triumphant. The life and times of Ramses II.* Warminster, Aris and Phillips, 1982, 272 p., fig.

KRI
KITCHEN, Kenneth A.: *Ramesside Inscription*, Oxford, Blackwell.

Publicație de mari proporții a tuturor textelor rameside, în caractere hieroglifice. Începută în 1969, ea continuă încă. Pînă în prezent au apărut 6 volume:
— Vol. I: Textele lui Ramses I. Seti I și contemporanii lor — 8 fascicule, 416 p.
— Vol. II: Ramses al II-lea, inscripții regale — 24 fascicule, 928 + XXXII p.
— Vol. III: Ramses al II-lea, contemporanii săi — 28 fascicule, 848 + XXXII p.
— Vol. IV: Merenptah și sfîrșitul dinastiei a XIX-a — 15 fascicule, 448 + XXXII p.
— Vol. V: Sethnakht, Ramses al III-lea și contemporanii săi — 19 fascicule, 672 + XXXII p.
— Vol. VI: De la Ramses al IV-lea la Ramses al XI-lea și contemporanii săi — 28 fascicule sînt publicate pînă în prezent (880 p.). Lucrarea continuă.

LEFEBVRE: *Grands prêtres.*
LEFEBVRE, Gustave: *Histoire des grands prêtres d'Amon de Karnak jusqu'à la XXIe dynastie*, Paris, Geuthner, 1929, 303 p., 5 pl.

LEXIKON
Lexikon der Ägyptologie, Wiesbaden, Harrassowitz. Publicație începută în 1975. 4 volume au apărut deja precum și cîteva fascicule din volumul 5.

MALININE-VERCOUTTER: *Catalogue.*
MALININE, Michel, POSENER, Georges, VERCOUTTER, Jean: *Catalogue des stèles du Sérapeum de Memphis*, Paris, Imprimerie nationale, 1968.

MARIETTE: *Sérapeum.*
MARIETTE, Auguste: *Le Sérapeum de Memphis*, Paris, Gide, 1857; 30 p., 36 pl.

MEEKS: *Guide bleu.*
MEEKS, Dimitri et FAUVEL, Jean-Jacques: *Egypte. Le Nil égyptien et soudanais du Delta à Khartoum*, Paris, Hachette, 1971, 787 p. hărți și planuri. (Coll. « Les guides bleus »).

MORET: *Rituel.*
MORET, Alexandre: *Le rituel du culte divin journalier en Égypte*, Paris, Leroux, 1902; 288 p.

MOURSI: *Hohrenpriester des Sonnengottes.*
MOURSI, Mohamed I: *Die Hohenpriester des Sonnengottes von der Frühzeit Ägyptens bis zum Ende des Neuen Reiches*, München-Berlin, Deutscher Kunstverlag, 1972, 186 p. XVI pl. (Münchner Ägyptologische Studien, Heft 26).

NELSON: *Medinet-Habu.*
NELSON, Harold H. și colab.: *Medinet-Habu*, Chicago, The University of Chicago Press, 1930—1970, 8 vol. (The University of Chicago. Oriental Institute Publications).

PIANKOFF: *Litany.*
PIANKOFF, Alexandre: *The Litany of Re. Texts translated with commentary*, New-York, Bollingen

Foundation, 1964, 182 pages, pl. (Bollingen Series, XL, 4).
PORTER-MOSS.
PORTER, Bertha and MOSS, Rosalind. *Topographical Bibliography of ancien Egyptian texts, reliefs and paintings*, Oxford, The Clarendon Press, 1934, 1974, 8 vol.
RAD.
GARDINER, Alan H. *Ramesside administrative documents*, Oxford, Oxford University Press, 1948; XXV + 102 p., fig.
SANDARS: *Sea Peoples.*
SANDARS, N. K.: *The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean*, London, Thames and Hudson, 1978, 224 p. pl.
SAUNERON: *Égypte.*
SAUNERON, Serge: *Nous partons pour l'Égypte*, Paris, Presses Universitaires de France, 1980; 239 p. şi il.
SMITH: *Ramesses II.*
SMITH, John, D.: *Ramesses II. A chronological structure for his reign*, Baltimore and London, The John Hopkins University Press, 1973; VIII + 216 p. (The John Hopkins Near Eastern Studies).
URK.
Urkunden des aegyptischen Altertums, Leipzig, J. C. Hinrichssche Buchhandlung, 1932—1961, VIII vol.
ZANDEE: *De hymnen.*
ZANDEE, J.: *De hymnen aan Amon van Papyrus Leiden I 350*, Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, 1947, 158 p., XXXI pl.

B. REVISTE CITATE ABREVIAT

AEGYPTUS
Aegyptus. Rivista italiana di egittologia e di papirologia, Milano, Università Cattolica.
ASAE
Annales du Service des antiquités de l'Égypte. Le Caire, Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale.
BIFAO
Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, Le Caire.
BSFE
Bulletin de la Société française d'égyptologie, Paris.
CE
Chronique d'Egypte, Bruxelles, Musées royaux d'art et d'histoire.
JAOS
Journal of the American Oriental Society, Newhaven (Connecticut), Yale University Press.

JCS
Journal of Cuneiform Studies, Cambridge (Massachusetts), American School of Oriental Research.
JEA
Journal of Egyptian Archaeology, London, Egypt Exploration Fund.
JKF
Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung, Ankara.
JNES
Journal of Near Eastern Studies, Chicago, University of Chicago Press.
KEMI
Kêmi. Revue de philologie et d'archéologie égyptiennes et coptes, Paris, Geuthner.
KUSH
Kush. Journal of the Sudan Antiquities Service, Khartoum, Sudan Antiquities Service.
MDAIK
Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo, Wiesbaden, Harrassowitz.
RÉ
Revue d'égyptologie, Paris et Louvain.
SYRIA
Syria. Revue d'art oriental et d'archéologie, Paris, Geuthner.
ZA
Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin-New York, Walter De Gruyter.
ZÄS
Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, Leipzig, Hinrichs.
ZDMG
Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Wiesbaden, Frank Steiner Verlag.

C. PUBLICAȚII DE INTERES GENERAL

BARGUET, Paul: *Le temple d'Amon-Rê à Karnak. Essai d'exégèse.* Le Caire, Institut français d'archéologie orientale, 1962, 368 p., XLII pl. (Recherche d'archéologie, de philologie et d'histoire, tome XXI)

The Cambridge Ancient History. 3rd. edition. Vol. II Part 2: *History of the Middle East and the Aegean region c. 1380—1000. B.C.*, Cambridge, University Press, 1975, XXIII + 1 128 p.

DAUMAS, François: *La civilisation de l'Égypte pharaonique*, Paris, Arthaud, 1965, 686 p., il.

GARELLI, Paul: *Le Proche-Orient asiatique. Des origines aux invasions des Peuples de la mer*, Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 377 p. (Coll. Nouvelle Clio, vol. 2).

HELCK, Wolfgang: *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3 und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2e éd., 1971, IX + 611 p.
LALOUETTE, Claire: *La littérature égyptienne*, Paris, Presses Universitaires de France, 1981; 128 p. (Coll. « Que sais-je »?, nr. 1909).
LEFEBVRE, Gustave: *Romans et contes égyptiens de l'époque pharaonique*, Paris, Maisonneuve, 1949, XXVII + 233 p.
MORET, Alexandre: *Le Nil et la civilisation égyptienne*, Paris, Renaissance du livre, 1926, XVII + 573 p., XXIV pl.
POSENER, Georges, SAUNERON, Serge, YOYOTTE, Jean: *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris, Hazan, 2e éd. 1970, 324 p.
SAUNERON, Serge: *Les prêtres de l'ancienne Égypte*, Paris, Éd. du Seuil, 1967; 192 p.
SCHARFF, Alexander, MOORTGAT, Anton: *Ägypten und Vorderasien im Altertum*, München, Verlag F. Bruckmann, 1950, 535 p.
STEINDORFF, Georg, SEELE, Keith C.: *When Egypt ruled the East*, Chicago, University of Chicago Press, 2e éd. 1957, XVIII + 289 p. il.
VANDIER, Jacques: *Manuel d'archéologie égyptienne*. Paris, Librairie Picard, 1952 — 1978, 6 vol.

A. ZEII

Adonis: I, 15.

Amon: I, 42, 49, 59, 60, 77, 82, 89, 90, 91, 92, 94, 95 103, 110, 113, 119, 120, 121, 122, 125, 130, 146, 147 150, 151, 155, 156, 160, 163, 166, 167, 171, 172, 178 185, 196, 204, 205, 207, 211, 216, 217, 218, 228, 235 236, 237, 239, 240, 241, 244, 247, 248, 249, 250, 252, 253 257, 258, 259, 267; II, 15, 19, 22, 23, 24, 31, 32, 35, 37 39, 44, 46, 47, 50, 55, 61, 63, 68, 75, 77, 78, 80, 81, 85 86, 92, 93, 104, 105, 106, 110, 117, 118, 132, 133, 134, 135, 140, 147, 151, 154, 155, 156, 162, 163, 169, 175, 179, 184, 193–196, 221, 22.

Amon-Re: I, 43, 46, 47, 49, 57, 97, 101, 104, 107, 125, 129, 145, 152, 189, 191, 207, 208, 217, 221, 231, 232, 233, 236, 238, 252, 253; II, 15, 20, 27, 29, 40, 43, 44 49, 51, 52, 56, 57, 58, 64, 74, 75, 78, 79, 92, 94, 96, 97, 101, 103, 104, 105, 133, 134, 140, 151, 152, 153, 164 167, 173, 174.

Anat: I, 149, 150, 175; II, 22, 75, 140.

Anubis: I, 16, 17, 80, 173; II, 26, 28.

Anukis: I, 100, 199; II, 132, 168.

Apis: I, 180, 181, 183.

Astarte: I, 113, 133, 149, 219; II, 19, 35, 75, 140, 220

Atum: I, 105, 110, 113, 117, 144, 156, 167, 191, 193 211, 222, 246, 252; II, 39, 40, 44, 58, 64, 85, 94, 100 116, 132, 164, 195.

Baal: I, 15, 17, 32, 45, 120, 123, 149; II, 131, 133, 140, 144.

Baalat: I, 32.

Bastet: I, 222; II, 82, 102.

Dedun: I, 30, 153; II, 131.

Ennead: I, 155, 158, 163, 173, 185, 196, 216, 222, 236 237, 252; II, 40, 72, 91, 92, 101, 134, 153, 191, 193' 196, 197, 211.

Geb: I, 102, 157, 179, 184, 189, 195, 211, 246, 252; II, 18, 39, 101, 196, 201, 204.

Hapi (Nilul sacralizat): I, 7, 157, 158, 165; II, 85, 161, 191, 192,
Harmakhis: I, 151.
Hator: I, 15, 31, 32, 104, 114, 148, 151, 155, 172, 181, 230, 236, 239; II, 27, 75, 161, 164, 166, 168, 170, 175, 204, 205.
— Cele şapte zeiţe Hator: II, 208—209.
Hnum: I, 16, 26, 100, 148, 157, 194, 225; II, 131, 198, 199, 212.
Honsu: I, 94, 95, 107, 125, 236, 241, 249, 252, 258; II, 27, 46, 101, 111, 154, 156, 157, 196.
Horakhty: A se vedea Re-Horakhty.
Horus: I, 275, nota 4.
Horus solar: I, 16—17, 23, 144, 148, 211, 246; II, 97, 118.
A se vedea şi: Harmakhis, Horus din Behedet, Re-Horakhty.
Horus regal; Horus, fiul lui Osiris şi Isis: I, 18, 24, 79, 80, 89, 150, 151, 163, 190, 192, 197, 206, 211, 227, 231, 238, 256, 261; II, 17, 25, 33, 36, 43, 65, 92, 94, 95, 100, 101, 116, 124, 133, 179, 184, 200, 222.
Cei patru fii ai lui Horus: I, 212, 256.
Horus din Behedet: II, 67, 74.
Horus din Nubia:
Cei trei Horus din Nubia: I, 153, 165.
Horus din Bak: I, 153.
Horus din Buhen: I, 153, 204; II, 2, 36, 163.
Horus din Miam: I, 153, 204.
Hurun: I, 151, 152.

Isis: I, 19, 26, 32, 110, 150, 163, 174, 211, 212, 252, 261; II, 25, 33, 91, 132, 163, 179, 184, 200, 201, 202, 203.

Kadeş: II, 75.
Khepri: I, 175, 211, 246; II, 39, 180.

Maat: I, 28, 109, 184, 189, 193, 216, 224, 233; II, 27, 92, 100, 134.
Meskhenet: I, 26; II, 199.
Min: I, 148, 212, 223; II, 131, 163, 450.
Sărbătoarea lui Min: I, 248, 253—257.
Montu: I, 51, 94, 105, 113, 117, 120, 122, 123, 144, 148, 154; II, 19, 27, 47, 54, 60, 81, 98, 104, 116, 124, 130, 131, 132, 133, 139. 140, 150.
Mut: I, 59, 95, 107, 125, 137, 150, 172, 173, 174, 236, 241, 249, 252, 258; II, 31, 35, 46, 50, 61, 75, 81, 150, 154, 155, 157, 168, 221.

Nefertum: I, 178, 215; II, 217.
Neftis: I, 16, 174, 211, 253.
Neith: I, 191, 192; II, 132, 198.
Nekhbet: I, 23; II, 72, 133.
Nil: A se vedea Hapi.
Nun, Nuu: II, 29, 67, 133, 191, 192, 193, 195, 204, 206.
Nut: I, 15, 16, 174, 175, 181, 195, 246, 252; II, 94, 133, 182, 204, 206, 207.

Onuris: I, 236, 242; II, 26, 27, 76.
Osiris: I, 15, 17, 43, 112, 149, 150, 163, 173, 174, 191, 195, 196, 199, 212, 213, 224, 225, 227, 234, 245, 246, 252; II, 25, 33, 43, 76, 86, 95, 179, 212.

Pakhet: I, 221—224.
Ptah: I, 25, 82, 92, 115, 119, 142, 146, 147, 148, 150, 152, 157, 163, 166, 178, 180, 188, 193, 196, 201, 202, 204, 212, 215, 217, 219, 227, 245; II, 15, 21, 25, 43, 75, 83, 87, 91, 94, 100, 118, 131, 160, 164, 169, 175, 179, 197, 217, 220.
Ptah-cel-se-află-la-sud-de-zidul-său: I, 77, 191, 193; II, 104.
Ptah-ta-tenen; Tatenen: I, 109, 110, 139, 142, 211, 215, 245; II, 44, 92, 95, 119, 133, 175.

Re: I, 14, 17, 24, 28, 34, 42, 79, 82, 90, 91, 95, 102, 104, 110, 112, 114, 118, 119, 120, 123, 124, 130, 132, 137, 146, 150, 155, 157, 162, 163, 165, 167, 173, 174, 189, 192, 193, 195, 196, 222, 224, 225, 227, 237, 246; II, 9, 17, 20, 21, 26, 35, 39, 40, 43, 50, 51, 58, 63, 67, 75, 92, 93, 95, 116, 118, 119, 123, 124, 129, 131, 132, 133, 137, 141, 145, 146, 168, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 212.
Ochiul lui Re: II, 40, 204.
Re Horakhty, Horakhty: I, 14, 42, 43, 125, 144, 156, 174, 190, 191, 204, 218; II, 6, 19, 29, 44, 58, 64, 104, 132, 169, 173, 174, 179, 194, 197, 212, 221.
Renenutet: II, 32, 85, 199.
Reşef: I, 94, 152, 153; II, 130.

Satis: I, 100, 199; II, 132, 168.
Sekhmet: I, 40, 102, 123, 129, 222; II, 19, 89, 133, 197, 217, 220.
Seşat: I, 104; II, 94, 122.
Seth: I, 16, 17, 45, 51, 75, 76, 82, 90, 97, 99, 116, 149, 152, 153, 158, 211, 232, 253, 258; II, 15, 19, 35, 39, 47, 65, 66, 77, 94, 101, 116, 124, 128, 131, 133, 139, 140, 145, 222.
Sobek: II, 191, 213, 246; II, 87.
Sotis (Sirius): I, 174, 188; II, 216.
Perioada sotiacă: I, 88.
Sutekh: I, 113, 116, 117, 123, 131, 132, 133, 138; II 17, 41.

Şamaş: I, 17.
Şu: I, 105, 212, 252; II, 26, 27, 119, 182, 196, 204, 207.

Tefnut: I, 252; II, 26, 196, 204.
Thot: I, 28, 95, 104, 146, 157, 158, 183, 191, 212, 221, 222, 223, 227, 231, 245; II, 50, 76, 94, 102, 104, 119, 164, 192, 207.

Uadjit: I, 23, 113, 222; II, 133.
Up-Uaut: I, 213; II, 46, 47, 77.

B. REGI ŞI REGINE ALE EGIPTULUI

Ahmosis: I, 45, 51, 254, 266; II, 183.
Ai: I, 63, 65.
Amenemhat I: I, 39, 40, 42, 91, 105, 149.
Amenemhat al III-lea: I, 153.
Amenemhat al IV-lea: I, 44, 153.
Amenmes: II, 29, 30, 34, 35.
Amenofis I; I, 47, 51, 167, 244, 254, 259, 261, 262.
Amenofis al II-lea: I, 56, 60, 61, 149, 151, 254; II, 55, 117, 163, 173.
Amenofis al III-lea: I, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 69, 101, 111, 151, 154, 167, 172, 208, 244, 254, 260, 269; II, 31, 64 151, 158, 159, 160, 162.
Amenofis al IV-lea (Akhenaton): I, 61, 62, 63, 64, 65, 130, 145, 255, 260; II, 162, 173.
Antef: I, 37, 42, 43.

Bent-Anat (fiica şi soţia lui Ramses al II-lea): I, 171, 175, 178, 215.
Bent-Anat (soţia lui Merenptah): II, 21.

Dedefre: I, 25.
Didumes al II-lea: I, 44.
Djer: I, 22.
Djoser: I, 22, 29, 31, 34, 182.

Hatşepsut: I, 49, 57, 61, 255; II, 151, 162, 163.
Hentmire (sora şi soţia lui Ramses al II-lea): I, 103, 171, 175.
Heti al III-lea: I, 38; II, 135.
Horembeb: I, 63, 74, 76, 77, 82, 115, 166, 215, 216, 241, 254, 264, 270; II, 21, 43, 118, 119, 124, 151.

Isis (soţia lui Ramses al III-lea): II, 82, 91, 93, 108.
Isis-Nefret (soţia lui Ramses al II-lea): I, 109, 171, 175, 176, 178, 179, 182, 183, 184, 215.
Isis-Nefret (soţia lui Merenptah): II, 21.

Kefren: I, 23, 24, 25, 151.
Keops: I, 12, 24, 25, 31, 34, 182.

Maathorneferure (prințesă hitită, soția lui Ramses a II-lea): I, 136, 139, 171.
Merenptah: I, 127, 147, 150, 215 și *passim*.
Merenre: I, 31.
Merikare: I, 39.
Merit-Amon (fiica și soția lui Ramses al II-lea): I, 175, 176; II, 158.
Montuhotep: I, 43, 254.

Narmer: I, 9, 21, 23, 166, 254; II, 180.
Neferirkare: I, 25.
Nefertari (soția lui Ramses al II-lea): I, 109, 171—175, 177, 179, 184, 203, 215, 218, 235, 243, 257; II, 158, 166, 167, 169, 170, 222, 223.
Niusere: I, 35, 182.

Pepi I: I, 30.
Pepi al II-lea: I, 29, 30, 36.

Ramses I—IX: *passim*.
Ramses-Siptah: II, 34, 35, 36, 38.

Sahure: I, 25, 30, 32, 182; II, 117.
Salitis: I, 45.
Satre (soția lui Ramses I): I, 171.
Sesostris I: I, 39, 41, 42; II, 151, 163.
Sesostris al III-lea: I, 38, 39, 42, 153; II, 122, 135, 136.
Seti I: *passim*.
Seti al II-lea (prințul Seti-Merenptah): II, 21, 28, 30 și *passim*.
Setnakht: II, 39, 40, 41, 42, 83.
Snefru: I, 25, 27, 31, 32.

Șepseskaf: I, 182.
Șepseskare: I, 25.

Tausert: II, 34, 35, 38, 173.
Tutmosis I: I, 47, 57, 245, 254, 260; II, 120, 128, 137, 151.
Tutmosis al II-lea: I, 49, 254; II, 50, 163.
Tutmosis al III-lea: I, 49, 50, 51, 52, 61, 81, 85, 90, 98, 101, 103, 112, 117, 129, 151, 160, 165, 186, 187, 254, 261; II, 43, 64, 68, 73, 122, 151, 152, 162, 163, 173.
Tutmosis al IV-lea: I, 57, 254, 267; II, 116, 173.
Ti (soția lui Ramses al III-lea): II, 89, 90, 93.
Ti-Meriaset (soția lui Setnakht): II, 42.
Tui (soția lui Seti I): I, 103, 104, 111, 170, 246; II, 185.
Tutankamon: I, 63, 76, 255; II, 162, 164, 188, 204.

Udimu: I, 22.
Unas: II, 32, 182.
Userkaf: I, 25, 182.

C. PRINȚI DE SÎNGE REGAL ȘI DEMNITARI EGIPTENI

Amenemhat (scrib al șantierelor navale din Memfis): I, 201.
Amenemheb (căpetenie sub Tutmosis al III-lea): I, 50.
Ameneminet (prieten al lui Ramses al II-lea): I, 202, 204, 239, 243.
Amenemopet (mare preot al lui Re): I, 243.
Amenemopet (vicerege, fiul vizirului Paser): I, 98, 202.
Amenherkhepeșef (fiul lui Ramses al II-lea): I, 177. 183, 184.
Amenherkhepeșef (fiul lui Ramses al III-lea): II, 83, 84.
Amenherunemef (fiul lui Ramses al II-lea): I, 109.
Amenhotep (mare preot al lui Amon): II, 102—106.
Amenkhau (șeful constructorilor de la Medinet Habu): II, 87.
Amenmose (arhitect): II, 86.
Amenuahsu (mare preot al lui Sobek, Anubis și Honsu): II, 27, 28.

Bak (mare preot al lui Re): I, 243.
Bakenhonsu I (mare preot al lui Amon): I, 239—242, 267.
Bakenhonsu (al doilea slujitor al lui Amon): I, 267.
Bakenhonsu al III-lea (mare preot al lui Amon): II, 80.
Bakenhonsu (mare preot al lui Hator): I, 242.
Bakenhonsu (mare preot al lui Hnum): II, 106.
Bay (cancelarul reginei Tausert): II, 34, 38, 39, 40, 41, 173.
Bin-em-Waset (căpetenie de arcași; răzvrătit): II, 90.

Didia(mare preot al lui Ptah): I, 242.
Didia (șeful artiștilor pictori ai lui Amon): II, 195, 196.

Hapuseneb (mare preot al lui Amon): I, 61.
Herihor (mare preot al lui Amon, vizir, vicerege): I, 268; II, 106, 110, 111.
Hirkhuf (explorator al Sudanului): I, 30.
Honsu (mare preot al templului funerar al lui Tutmosis al III-lea): I, 243.
Horemuia (tatăl divin al lui Horus): II, 200.
Hori (mare preot al lui Amon): II, 37, 38.
Hori (mare preot al lui Ptah, vizir; nepotul lui Ramses al II-lea): I, 242; II, 25, 32.
Hori (vizir, fiul precedentului): II, 37.
Hori (mare preot al lui Osisris): I, 242.
Hori I (vicerege; fiul lui Kawa): II, 37, 86.
Hori al II-lea (vicerege; fiul precedentului): II, 86.
Hornakht (guvernator al țării Wawat, mare preot al lui Horus din Miam): I, 210.
Hui (mare preot al lui Ptah): I, 194, 242.
Hui (vicerege): I, 205.

Ipuy (sculptor): II 266.
Iuni (vicerege): I, 203.
Iyroy (mare preot al lui Path): II, 38.
Iyroy (mai-mare peste preoţii puri ai lui Bastet-Sekhmet; conjurat): II, 81, 82, 90.

Kauab (fiul lui Keops): I, 182.
Kawa (vicerege): II, 86.
Khaemuaset (unchiul lui Ramses I): I, 75.
Khaemuaset (mare preot al lui Ptah, fiul lui Ramses al II-lea): I, 109, 166, 178, 179—184, 192, 209, 214, 215, 216, 242; II, 32, 62.
Khaemuaset (fiul lui Ramses al III-lea): II, 83.
Khaemuaset (vizir sub Ramses IX şi X): II, 100.
Khaemtir (vicerege): II, 29.
Khay (vizir; fiul lui Ramses al II-lea): I, 186, 216, 217.

Mehuhy (mare preot al lui Amon): II, 32.
Menkhepereseneb (mare preot al lui Amon): I, 61.
Menna (conducător de car): I, 200; II, 128.
Meri (mare preot al lui Amon): I, 61.
Meri-Atum (mare preot al lui Re; fiul lui Ramses al II-lea): I, 184, 193, 243.
Meri-Sekhmet (vizir): II, 29.
Mesui (vicerege): II, 29.
Minmose (mare preot al lui Amon): II, 37, 38.
Minmose (mare preot al lui Onuris): I, 242.

Nakhtmin (general): I 204.
Nebteneru (mare preot al lui Amon): I, 188, 235, 248.
Nebunenef (mare preot al lui Amon): I, 172, 235, 238, 239.
Nebunenef (mare preot al lui Hnum, Satis şi Anukis): II, 106.
Nedjem (mare intendent al Rameseum-ului): I, 244.
Neferrenpet (vizir sub Ramses al II-lea): I, 217.
Neferrenpet (vizir, mare preot al lui Ptah sub Ramses al IV-lea): II, 100.
Nehi (vizir): II, 100.
Nekhtamon (mai-mare peste preoţii altarului din Rameseum): I, 245.
Nesiamon (mare preot al lui Amon, fiul lui Ramsesnakht): II: 102.

Onurmes (mare preot al lui Onuris şi Re la Tinis): II, 26, 27.

Pahemneter (mare preot al lui Ptah; fratele lui Hori, nepotul lui Ramses al II-lea): II, 33.
Panehesi (vizir sub Merenptah): II, 28, 29.
Panehesi (vicerege sub Ramses al XI-lea): II, 109.
Panehesi (preot): I, 244.
Paneset-Taui (general, unchiul lui Paser al II-lea): I, 204.

Pareemheb (vizir): II, 32.
Pareherunemef (fiul lui Ramses al III-lea): II, 83.
Paser (vizir, apoi mare preot al lui Amon): I, 188—191, 202, 203, 235, 239, 267.
Paser al II-lea (vicerege): I, 204, 205.
Paser (primarul Tebei sub Ramses al III-lea): II, 85, 86, 108.
Pensekhmet (vizir): II, 29.
Pentaur (scrib): I, 118.
Pentaur (fiul lui Ti şi al lui Ramses al III-lea): II, 89, 93.
Perimahu (arhitect): I, 134.
Ptahmose (primarul Memfisului): I, 195, 196.

Ramose (scrib la Deir el Medineh): I, 266.
Ramses (fiul lui Ramses al II-lea): I, 178, 179.
Ramses (fiii lui Ramses al III-lea): II, 83.
Ramsesempere (şeful paznicilor Rameseum-ului): I, 247.
Ramsesnakht (mare preot al lui Amon): II, 98, 102.
Rehmire (vizir): I, 187, 189.
Rehotep (fiul lui Snefru): I, 27.
Rehotep (vizir, mare preot al lui Re, Atum şi Ptah): I, 192, 193, 194, 243.
Rom-Roy (mare preot al lui Amon): I, 267; II, 23, 24, 32, 103.

Sa-Aset (mare preot al lui Osiris; fiul lui Yuyu şi fratele lui Unennefer): II, 38.
Setau (vicerege): I, 206—209; II, 174.
Setau (mare preot al lui Nekhbet): II, 72.
Setemuia (fiul lui Ramses al II-lea): I, 127, 178.
Setherkhepeşef (fiul lui Ramses al II-lea): I, 178.
Setherkhepeşef (fiul lui Ramses al III-lea = Ramses al VIII-lea): II, 83, 93.
Seti (tatăl lui Ramses I): I, 75, 76.
Seti (vicerege): II, 35, 36.
Smendes (vizir): II, 111.
Suti (conducător de car şi vistiernic): I, 197, 198, 199.

Tjanefer (al treilea slujitor al lui Amon, mare preot al lui Re şi Atum la Teba; nepotul lui Bakenhonsu I): II, 80, 81.
Tjia (vistiernicul Rameseum-ului; cumnatul lui Ramses al II-lea): I, 246.
To (vizir): II, 72, 84.
Turo (mare preot al lui Montu): II, 98.

Unennefer (mare preot al lui Amon): I, 202, 239.
Unennefer (mare preot al lui Osiris): I, 242; II, 25.
Unennefer (mare preot al lui Osiris; nepotul precedentului, fiul lui Yuyu): II, 33.
Userhat (mare preot al templului funerar al lui Tutmosis I): I, 245.

Yarsu (sirian?): II, 39.
Yupa (mare intendent al Rameseum-ului şi al templului lui Amon): I, 217, 247.
Yuyu (mare preot al lui Osiris; fiul lui Unennefer): II, 25.

D. ORAŞE, AŞEZĂRI ŞI MONUMENTE DIN EGIPT

Abu Gurob: I, 35, 110.
Abydos: I, 17, 43, 105, 110, 128, 142, 177, 185, 196, 212, 224, 226, 227, 231, 242, 248, 251; II, 25, 33, 38, 76, 95, 176, 183, 184, 200, 201, 222.
Assuan: I, 29, 116, 175, 179.
Atribis: II, 77, 88.
Avaris: I, 45, 115.

Bigeh: I, 214.
Bubastis: II, 82, 102.
Busiris: II, 87.

Deir el Bahri: I, 57, 103; II, 23, 109.
Deir el Cheluit: I, 198.
Deir el Medineh: I, 190, 260—267; II, 30, 84.
Denderah: I, 148, 236, 242.
Drah Abul Neggah: I, 242, 244; II, 81, 108.

Edfu: I, 148, 158, 162; II, 73, 74.
Elefantina: I, 120, 130, 148, 162, 199, 226; II, 106, 205.
El Kab: I, 209; II, 72, 125.
El Kantara: I, 31, 89, 115, 119, 152, 192; II, 62, 82.

Fayum: I, 39, 176; II, 109, 161.

Gizeh: I, 23, 34, 151; II, 153.
Gurnet Murai: I, 244, 260.

Heliopolis: I, 17, 24, 25, 40, 42, 111, 130, 132, 133, 146, 155, 185, 189, 190, 191, 193, 227, 242, 247, 266; II, 2, 11, 18, 76, 77, 86, 87, 94, 100, 131, 161, 195.
Hermonthis: I, 113, 122, 148, 217.
Hermopolis: I, 28, 45, 146, 228; II, 102.
Hierakonpolis: I, 20.
Horbeit: I, 153, 194.

Illahun: I, 38.

Jebel Silsileh: I, 175, 178, 180, 192, 214, 215, 216; II, 23, 28, 151, 154, 155, 161, 191.

Kafr el Batran: I, 181.
Karnak: I, 44, 48, 74, 77, 89, 90, 92, 93, 95, 106, 108, 125, 128, 130, 137, 147, 167, 189, 217, 219, 224, 233, 235, 248, 249, 250, 251, 257, 259; II, 11, 23, 30, 32, 68, 76, 78, 80, 96, 101, 103, 111, 153—158, 195.

Koptos: I, 32, 141, 148, 158, 253; II, 71, 97.
Koseir: I, 30, 39.

Lisht: I, 39, 42.
Luxor: I, 57, 95, 111, 126, 158, 159, 167, 172, 177, 185, 218, 235, 241, 248, 250, 251, 259, 269; II, 31, 151, 158, 159, 198.

Manshiyet es Sadr: I, 155, 264.
Medamud: II, 75.
Medinet Habu: I, 103, 147, 257; II, 22, 34, 40, 44, 45, 51, 62, 63, 64, 68, 74, 78, 79, 85, 94, 101, 114, 123, 130, 186, 187.
Memfis: I, 21, 23, 25, 35, 45, 56, 63, 77, 78, 85, 88, 93, 111, 113, 146, 147, 166, 180, 182, 183, 185, 188, 193, 195, 196, 201, 217, 219, 242, 245; II, 9, 10, 25, 37, 72, 76, 77, 99, 144, 150, 160, 217.
Mendes: I, 196.
Miur: A se vedea F. Harem.

Nekhen: I, 192.

Ombos: I, 258; II, 15, 77, 140.
Osireion: II, 178, 181.

Pelusium: I, 31, 40, 115.
Per-Ramses: I, 112—115, 125, 129, 136, 140, 147, 152, 155, 166, 170, 171, 176, 183, 190, 199, 202, 269; II, 6, 63, 72, 86, 150.
Pharos: I, 160.
Rameseum: I, 125, 168, 177, 185, 244, 245, 247, 248 253, 267; II, 30, 184—186, 197.
Ro-Setau: I, 196; II, 25, 87.

Sais: II, 85.
Saqqarah: I, 34.
Serabit el Khadim: II, 98.
Serapeum: I, 179, 181, 184.
Sheikh abd el Gurnah: I, 106, 107, 111, 243; II, 30, 176.
Sinai: I, 30, 39, 136, 153; II, 72, 97, 98, 99, 1.
Siut: II, 77.
Speos Artemidos: I, 89, 221.

Tanis: I, 76, 111, 115, 149, 150, 151, 177, 269.
Teba: I, 37, 39, 42, 45, 46, 52, 92, 97, 111, 114, 115, 146, 148, 154, 157, 160, 166, 167, 168, 171, 186, 188, 189, 190, 194, 202, 217, 228, 240, 248, 253, 259, 267; II, 23, 25, 43, 45, 46, 72, 76, 77, 79, 86, 87, 102, 107, 108, 150—160, 200.
Tel el Amarna: I, 161, 247, 260; II, 54.
Tinis: I, 20, 27, 31, 236, 242; II, 26, 76.
Tod: II, 73.
Tura: I, 181, 224, 269.

Valea Regilor: I, 235; II, 30, 35, 37, 108, 176, 187—189, 223.
Valea Reginelor: I, 171; II, 83, 93, 223.

Wadi Gasus: I, 39.
Wadi Halfa: I, 130; II, 36.
Wadi Hammamat: I, 30, 39, 162; II, 97, 98.
Wadi Magharah: I, 30.

Mic vocabular arheologic:

Hemispeos: I, 109, 209; II, 174—1750.
Lac sacru: I, 219, 221, 231; II, 24, 13.
Mastaba: I, 35, 274, n. 1.
Naos: I, 219, 220, 227, 232, 234, 249.
Obelisc: I, 35, 108, 121, 155, 218, 241, 242; II, 158.
Palat regal: I, 168, 169, 170.
Pilon: I, 125, 130, 137, 147, 155, 172, 218, 220, 225, 250; II, 24, 32, 63, 73, 74, 81, 94, 151, 153, 155, 157, 158 159, 160, 168, 174, 178, 185, 186.
Piramidă: I, 34, 35, 166, 181, 182; II, 81.
Sală hipostilă: I, 77, 126, 168, 201, 219, 221, 248; II, 151, 152, 157, 159, 160, 173, 178, 185, 186.
Sfinx: I, 23, 151, 218; II, 154, 157, 174.
Speos: I, 88, 215, 216, 221; II, 165, 173, 175.
Stîlp osiriac: II, 155, 157, 168, 174, 186.
Templu divin: I, 217—222.
A se vedea diferitele complexe funerare, îndeosebi: Karnak, Luxor, Memfis.
Templu funerar sau Palat de milioane de ani: I, 35, 167, 185, 212, 231; II, 22, 176 și urm.
Templu solar: I, 35.
Templul de „jos": I, 35.

E. LUMEA DIN AFARA EGIPTULUI: state, popoare, orașe, așezări, monumente, suverani, demnitari

Aaron: I, 270, 271.
Abu Simbel: I, 130, 137, 144, 147, 172, 177, 185, 203, 204, 208; II, 35, 36, 162, 164—173.
Adad-Nirari (regele Asiriei): I, 127.
Agamemnon: I, 70, 124.
Ahei, popoare aheene: I, 64, 66, 67, 69, 70, 160; II, 6, 7, 10, 16, 69.
Akkad: I, 32.
Aksha: I, 130, 137, 147; II, 29, 164.
Alep: I, 46, 64, 65, 71, 72, 117, 119, 122, 136.
Amada: II, 8, 29, 173.
Amarah-Vest: I, 96, 127, 130, 137; II, 162.
Amuru, amoriți: I, 46, 61, 62, 64, 90, 93, 95, 116, 119, 126; II, 45, 51, 52, 53, 54, 63, 145.

Aniba (= Miam): I, 41, 153, 210; II, 29.
Arameeni: I, 90.
Arvad: I, 32, 50.
Arzawa: I, 46, 65, 66, 117, 120, 122, 142; II, 54.
Asia Mică: I, 70, 72, 116, 117; II, 7, 10.
Askalon: I, 31, 126; II, 20, 69.
Assur-ubalit I (regele Asiriei): I, 62, 66, 67.
Asiria: I, 33, 46, 51, 58, 62, 63, 66, 67, 127, 128; II, 6.

Babilon: I, 41, 44, 46, 51, 58, 62, 63, 66, 67, 71, 127, 133, 159; II, 145.
Baharieh (Oaza): I, 45.
Beith-Shan: I, 90, 128.
Bet el Wali: I, 109, 179, 251; II, 29, 175.
Buhen: I, 41, 51, 77, 78, 153; II, 29, 164.
Byblos: I, 32, 40, 50, 61, 72, 117.

Canaan, cananeeni: I, 31, 37, 45, 50, 63, 71, 89, 90, 125, 136, 140, 151; II, 7, 8, 20, 38, 42, 45, 53, 69, 75.
Caria, carieni: II, 7.
Cicladele: I, 159. A se vedea și Melos, Samos.
Cipru: I, 33, 55, 67, 86, 72, 159; II, 7, 45.
Creta: I, 33, 39, 55, 67, 69, 72, 157, 167; II, 7.

Dakhleh (Oaza): I, 159.
Damasc: I, 64, 71, 126.
Dananeeni: II, 54, 64.
Dapur: I, 127; II, 142.
Dardanieni: I, 70, 122.
Derr: I, 177, 185; II, 165, 173.
Dodekaschoinos: I, 29.
Dorieni: II, 7, 68.
Dunkul (Oaza): I, 30, 208.

Edom (regat): I, 125, 126.
Egee (Marea): I, 55, 72, 116, 161, 167; II, 6, 57, 65.
Elam: I, 33.
Etrusci: II, 10, 17, 163, 69.
Eufrat: I, 49, 51, 54, 62, 65, 71, 72, 127, 128, 159; II, 63, 71, 145.
Evrei: I, 56, 90, 269; II, 20. A se vedea și F — Exodul.

Farafra (Oaza): I, 159; II, 11.
Faros: I, 205; II, 164.
Fenicia, fenicieni: I, 31, 32, 46, 50, 54, 72, 73, 78, 82, 85, 113, 127, 159, 161, 269; II, 7, 54, 61, 68, 136. A se vedea și: Arvad, Byblos, Ugarit, Sidon, Simyra, Tyr.
Filistini: I, 84; II, 10, 52, 54, 63, 64, 69, 70.

Gasga: I, 65, 142.
Gaza: I, 31, 126; II, 69, 141.
Gerf Hussein: I, 208; II, 174.
Grecia: I, 86, 167; II, 7, 10.

Harran: I, 117, 122.
Hati, hitiţi: I, 44, 46, 51, 57, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 73, 74, 89, 92, 93, 94, 116, 119, 120, 122, 124, 125, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 149, 171, 178; II, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 45, 54, 56, 63, 68, 129, 135, 141, 142, 144, 145.
Hatusa: I, 65, 66, 129, 136.
Hatusili al III-lea (rege hitit): I, 65, 66, 124, 129, 132, 133, 134, 135, 139, 141.
Hiksoşi: I, 44, 45, 82, 269.
Huri, huriţi: I, 44, 61, 62.

Irem (ţara): I, 96, 97, 127, 207, 208.
Israel: I, 45, 272; II, 20.

Jaffa: I, 31; II, 69.
Jebel Barkal: I, 98. A se vedea şi: Napata.

Kadeş: I, 49, 50, 64, 66, 71, 93, 94, 95, 117, 119, 120, 123, 124, 127, 136, 149, 200; II, 47, 62, 122, 127, 128, 129, 137, 138, 159.
Kaper (căpetenia maşawaşilor): II, 59, 60.
Karkemiş: I, 46, 65, 66, 71, 72, 117, 140; II, 54.
Kawa: I, 76, 252; II, 162.
Kerkheş: I, 122.
Kargeh (Oaza): I, 159.
Kizzuwatna: I, 46, 65, 132, 134, 136.
Kode: I, 117, 140, 142.
Kuban: I, 108, 153, 164, 166.
Kumneh: I, 41.
Kurkur (Oaza): I, 208.
Kuş (ţara): I, 41, 45, 51, 60, 99, 110, 144, 158, 165, 207, 208, 210; II, 8, 9, 10, 36, 37, 46, 70, 72, 77, 89, 90, 127, 136, 142.
Fiul regal al Ţării Kuş: A se vedea F — Vicerege.

Liban: I, 31, 64, 90, 144, 151.
Libu, Libia, libieni: I, 33, 95, 144, 160; II, 7, 8, 10, 15, 16, 17, 18, 19, 45, 46, 51, 52, 59, 69, 70, 86, 89, 109, 128, 135, 139, 142, 145.
Lycia, lycieni: I, 70, 117, 120, 122; II, 7, 10, 89.
Lydia: II, 7.

Mari: I, 71, 152.
Maşawaşi: I, 95; II, 17, 47, 49, 59, 60, 64, 69, 109, 139, 142.
Medjai: II, 9, 27.
Megiddo: I, 57, 71; II, 100.
Melos (Insula): I, 33, 68.
Menelaos: I, 161.
Meriay (căpetenie libiană): II, 10, 11, 16, 121, 129.
Meşenet: I, 117.
Meşeşer (războinic maşawaş, fiul lui Kaper): II, 59.
Miam: A se vedea Aniba.

Micene: I, 69, 70, 116, 124.
Mitani: I, 44, 46, 49, 50, 55, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 70, 127, 128.
Moab (regat): I, 125, 126.
Moise: I, 270, 271, 272, 273.
Mursil al II-lea (rege hitit): I, 65, 66.
Muwatali (reeg hitit): I, 66, 89, 90, 92, 93, 94, 116, 117, 119, 125, 126, 127, 130.
Mysia, mysieni: I, 70, 117, 120; II, 7.

Naharina: I, 46, 50, 117, 159; II, 45.
Nahr el Kelb: I, 117, 126, 127.
Napata: II, 162.
Nauri: I, 88, 224.
Ninive: I, 62, 127; II, 6.
Nuhase: I, 46, 61, 64, 66.

Oronte: I, 62, 95, 98, 119, 126, 133, 140.

Ugarit (Ras Shamra): I, 32, 46, 72, 73, 117, 120, 152; II, 8, 45, 54, 69.
Urhitesup (prinţ hitit): I, 126.

Palmyra: I, 17.
Pedasieni: I, 117.
Phaistos: I, 33, 69.
Popoarele mării: II, 7, 10, 38, 42, 44, 45, 48, 51, 52, 53, 54, 56, 70, 145.
Puduhepa (regină hitită): I, 135, 136.
Punt (ţara): I, 30, 39, 60, 101, 104, 158, 225, 255, 256; II, 65, 67, 71, 72, 136, 217.

Qasr Ibrim: I, 98, 144.
Qatna: I, 64.

Ras Shamra: A se vedea Ugarit.
Redisiyeh: I, 150, 162, 163; II, 175.
Retenu: I, 40, 50, 54, 71, 91, 101, 225; II, 9, 137.
Rodos: II, 7.

Sai: I, 96.
Salmanazar I (regele Asiriei): I, 128.
Samos (insula): I, 33.
Sangar: I, 159.
Satuna: I, 126.
Selima (Oaza): I, 208.
Semneh: I, 41.
Seped: II, 47, 49, 59.
Sichem: I, 40.
Siculi: II, 10, 17, 54, 64, 69.
Sidon: I, 32, 160.
Simyra: I, 32, 62.
Supiluliuma (rege hitit): I, 61, 62, 63, 64, 65, 130.
Supiluliuma al II-lea: II, 45.

Sumer: I, 32.

Şardani: I, 82, 84, 116; II, 10, 63, 69, 70.
Şaruhen: I, 45.
Şasu: I, 89, 119, 125, 144; II, 63, 141.

Takompso: I, 29.
Tehenu: I, 33, 60, 99, 101, 144; II, 10, 19, 20, 47, 59, 67, 69.
Tekkeri: II, 52, 54, 63, 64, 70.
Tel el Duweir: I, 117.
Timhiu: I, 33, 116; II, 46, 48, 49, 50, 59, 69, 142, 144,
Tombos: I, 47; II, 120.
Troia: I, 70, 124, 161; II, 6.
Tudalia al IV-lea (rege hitit): I, 139; II, 8.
Tunip: I, 71, 127; II, 62.
Tuşratta (regele ţării Mitani): I, 58.
Tyr: I, 32, 72, 90, 160, 214.

Ulise: I, 124, 161.

Wadi Akita: I, 164.
Wadi Allaki: I, 27, 164.
Wadi es Sebua: I, 155, 177, 185, 208, 218; II, 174.
Wawat (ţara): I, 41, 51, 210.
Waşaşi: II, 54, 64, 69.

Yenoam: I, 90; II, 20.

F. NOTABILIA

Ambasadori: I, 58, 129, 136.
Armată: I, 81—87.

Bărci sacre: I, 107, 232, 241, 249, 250, 258; II, 154, 155, 159, 160, 179.
Barca Neşmet (a lui Osiris): I, 218; II, 201.
Barca Userhat (a lui Amon): I, 249.

Canope: I, 212.
Cler: I, 227—231.
Clerul lui Amon sau Amon-Re: I, 49, 57, 60, 61, 63, 77, 80, 92, 105, 115, 139, 228, 267; II, 105.
Mari preoţi ai lui Amon: I, 172, 185, 188, 193, 202, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 248, 249, 267; II, 23, 32, 33, 35, 37, 38, 98, 102, 103, 110, 111.
Hator: I, 236, 239.
Horus din Miam: I, 210.
Hnum: II, 106.
Montu: II, 98.
Nekhbet: II, 72.
Onuris: I, 236, 242; II, 26, 27.
Osiris: I, 242; II, 24, 25, 33, 38.

Ptah: I, 180, 183, 242; II, 25, 37, 38.
Re: I, 242.
Re, Atum şi Ptah: I, 193, 233.
Sobek, Anubis şi Honsu: II, 27.
Preoţi astronomi: I, 229.
Preoţi specialişti în horoscoape: I, 229.
Preoţi lectori: I, 229, 254, 255, 273.
Preoţi puri: I, 219, 229, 234, 240, 254, 267.
Preoţi sem: I, 179, 181; II, 83.

Coregenţă: I, 78—80, 104 şi urm., 179; II, 21.
Corespondenţă diplomatică: I, 59, 130—136.
Cursă (ritul): I, 213.

Deschiderea gurii (ritul): I, 213.
Drumurile lui Horus: I, 89, 91, 119; II, 55.

Exodul: I, 270—273.

Harem: I, 171, 172, 175, 176, 230, 248, 249; II, 88, 89.

Imnuri imperiale: I, 52—56, 59, 60, 101—103, 128, 129; II, 64—68.
A se vedea şi G — Texte

Jubileee: I, 22, 176, 180, 192, 209, 210—217; II, 26, 72, 79, 85.
Mumificare: I, 35.

Nomarh: I, 21, 27, 28, 36.
Nomă: I, 21, 22, 29, 38.
Nouă Arce; Arcele: I, 53, 59, 79, 98, 102, 148, 188, 203, 238; II, 9, 11, 17, 20, 50, 53, 57, 61, 65, 67, 92, 115, 120, 123, 133, 136, 140, 142, 144, 145, 221.

Ofrande: ale lui Maat (vezi Maat)
ale Ochiului lui Horus: I, 213, 233.
Opet (sărbătoare) :I, 235, 236, 247—253, 257; II, 44, 104,
Oracol: I, 63, 228.

Piatra de la Palermo: I, 22, 29, 30, 32, 33.
Primari: I, 189, 193, 194—196, 216, 217; II, 29.
Pşent: I, 20, 211; II, 210.

Recensământ (al averilor templelor): II, 22, 23, 73.

Sarcofag: I, 34, 75, 171, 174, 181, 194.
Sărbători: I, 247—259.
A se vedea şi Jubilee: Min (zeu) — Opet — Sărbătoarea Văii.
Scarabei: I, 58, 184.
Sed (sărbătoare): A se vedea şi Jubilee.

Teogamie: I, 26, 57, 103, 104.

Uraeus: I, 54, 55, 106, 189, 258; II, 44, 46, 47, 65, 137, 146, 168.
Valea (sărbătoarea Văii): I, 248, 257—259; II, 82.
Viceregе: I, 51, 165, 202—209; II, 29, 35, 37, 86, 102, 109.
Vise: I, 267; II, 15.
Vizir: I, 29, 30, 42, 45, 52, 63, 64, 74, 75, 84, 120, 186, 187, 193, 197, 211, 216, 217, 235, 239, 242, 262, 267; II, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 84, 88, 100, 108, 109, 110.

G. TEXTE TRADUSE ŞI COMENTATE (integral sau parţial)

Analele lui Tutmosis al III-lea: I, 50, 51.

Cîntecul disperatului: I, 36, 37.
Coloana victoriei (Heliopolis): II, 16, 17, 18.
Corespondenţă:
Între Egipt şi Hati: I, 132—136, 140.
Scrisoare către scribul Inana: I, 86, 87.
Scrisoarea scribului Pabasa către scribul Amenemopet: I, 113, 114.

Decrete:
Decretul lui Ptah: I, 115, 139, 147, 148, 157, 158.
Decretul lui Ramses al III-lea (recensămînt): II, 73, 74.

Imnuri:
Imnul lui Tutmosis al III-lea: I, 52, 56.
Imnul lui Amenofis al III-lea: I, 59, 60.
Imnul lui Seti I: I, 100—103.
Imnul lui Ramses al II-lea: I, 128, 129.
Imnul lui Ramses al III-lea: II, 64—68.
Imn către Amon-Re (papirusul Leyda): I, 144, 145; II, 193—196.
Imn către Amon-Re (ritual): I, 232, 233.
Imn către Maat (ritual): I, 233, 234.
Imn către Merenptah: II, 5, 6.
Imn către Nil: II, 191—193.
Imn pentru Per-Ramses (papirusul Anastasi II): I, 113.
Imn către Ramses al IV-lea: II, 96, 97.
Imn către Sesostris al III-lea (papirusul Kahum): I, 39, 40; II, 136.
Imn pentru Teba (papirulsul Leyda): I, 167, 168.
Imnul lui Amenemhat către Ptah: I, 201, 202.
Imnul lui Didia către Eneadă: II, 195, 196.
Imnul lui Horemuia pentru Abydos: II, 201.
Imnul lui Iyroy către Ramses al III-lea: II, 82.
Imnul lui Neith către Merenptah: II, 198, 199.
Imnul lui Paser către Re-Horakhty: I, 190, 191.

Inscripţii monumentale
Regale:
De la Abu Simbel: I, 144.
De la Abydos: I, 106; II, 179, 180.
De la Heliopolis: I, 42, 43.
De la Luxor: I, 157, 158.
De la Karnak: I, 60, 61, 89, 90, 91, 92, 94; II, 10, 11—18, 20, 100, 101, şi *passim.*
De la Medinet Habu: II, 22, 23, 44, 46—68, 78, 79 şi *passim.*
De la Rameseum: I, 258 şi *passim.*
De la Redisiyeh: I, 162, 163.
De la Sheikh abd el Gurnah: I, 107, 108.
De la Speos Artemidos: I, 222, 224.
De la Tombos: I, 48; II, 120.
De la Valea Reginelor (mormîntul lui Nefertari): I, 173—175.
De la Wadi Halfa: II, 36, 37.
Particulare
Inscripţia lui Amenhotep (mare preot al lui Amon): II, 104, 105.
Inscripţia lui Bakenhonsu (mare preot al lui Amon): I, 239—241.
Inscripţia lui Hui (mare preot al lui Ptah): I, 195.
Inscripţia lui Onurmes (mare preot al lui Onuris): II, 26, 27.
Inscripţia lui Khaemuaset (mare preot al lui Ptah, fiul lui Ramses al II-lea): I, 180, 181.
Inscripţia lui Nebunenef (mare preot al lui Amon): I, 236—238.
Inscripţia lui Nejdem (mare intendent al Rameseum-ului): I, 245.
Inscripţia lui Nekhtamon (mai mare peste preoţii altarului din Rameseum): I, 246.
Inscripţia lui Userhat (mare preot al templului funerar al lui Tutmosis I): I, 245.
Inscripţia lui Ptahmose (primarul Memfisului): I, 188, 189, 190; II, 85, 86.
Inscripţia lui Rom-Roy (mare preot al lui Amon): II, 24, 25.
Inscripţia lui Suti (conducător de car şi vistiernic): I 199.

Înţelepciunea scribului Ani: I, 170.
Învăţăturile lui Heti al III-lea: I, 38; II, 135.

Lamentaţiile lui Ipu-Ur: I, 38.
Legende divine:
Nimicirea oamenilor: II, 204—206.
Re şi Isis: II, 202—203.
Vaca cerească: II, 206—207.
Litania lui Re: II, 196, 197.

[1] Cu excepţia acelora sculptate pe *stele.* A se vedea mai jos.

Papirusul Harris: II, 39, 43, 70, 71, 72, 88, 91, 92, 93.
Papirusul Westcar: I, 26.
Poemul lui Pentaur: I, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 200; II, 159.
Poezia de dragoste: II, 213—219.
Povestiri:
Povestea celor doi fraţi: II, 211—213.
Naufragiatul: I, 87.
Cele trei ursite ale prinţului: II, 208—209.
Adevărul şi Minciuna: II, 210.
Procesiunea regiunilor miniere (Luxor): I, 158, 159.
Profeţia lui Neferty: I, 36, 37.

Stele:
Regale
Stela de la Abydos: Ramses I: I, 78; Ramses al IV-lea: I, 110, 111; II, 95.
Stela de la Amada (Merenptah): II, 8, 9.
Stela de la Assuan (Ramses al II-lea): I, 116.
Stela de la Beith-Shan (Ramses al II-lea): I, 128.
Stela de la Edfu (Ramses al III-lea): II, 74.
Stela de la Elefantina — Seti I: I, 100, 108, 109.
Setnakht: II, 40, 41.
Stela de la Jebel Silsileh (Seti I): II, 152, 153.
Stela aşa-numită „a Israelului": (Merenptah): II, 19, 20.
Stela de la Karnak: Seti al II-lea: II, 31; Ramses al IV-lea: II, 96.
Stela de la Kuban (Ramses al II-lea): I, 164, 165.
Stela de la Manshiyet es Sadr (Ramses al II-lea): I, 155, 156, 264—266.
Stela aşa-numită a „căsătoriei" (Ramses al II-lea): I, 134—137; II, 163, 167.
Stela aşa-numită „a celei de a doua căsătorii hitite (Ramses al II-lea): I, 138.
Stela de la Nauri (Seti I): I, 224—226.
Stela de la Qasr Ibrim (Seti I): I, 98—100, 144.
Particulare
Stela vizirului Rehotep: I, 192—193.
Stela viceregelui Setau: I, 206—208.
Tratatul egipteano-hitit: I, 130—132.

CUPRINS

CAPITOLUL IV

GLORIE ŞI DECADENŢĂ
SAU APĂRAREA IMPERIULUI

A. VICTORIILE LUI MERENPTAH 5
Noi primejdii pentru echilibrul internaţional .. 6
Preliminariile anului 4 8
Prima victorie dobîndită asupra Popoarelor mării 10
Pacea regăsită, zeii şi imperiul 21

B. UZURPATORUL AMENMES ŞI REVENIREA LUI SETI AL II-LEA 29

C. PRIMUL DECLIN: RAMSES-SIPTAH ŞI REGINA TAUSERT 34

D. SETNAKHT ŞI ZEII SALVEAZĂ EGIPTUL 38

E. RAMSES AL III-LEA SAU ULTIMA PERIOADĂ GLORIOASĂ 42
Regele ales de zei 43
Războaiele împotriva Popoarelor mării 45
Demonstraţii militare în Sudan 46
Anul 5 — Popoarele mării atacă la apus 46
Anul 8 — Popoarele mării atacă în nord 53
Anul 11 — Noul asalt al Popoarelor dinspre apus 59
Menţinerea imperiului egiptean din Asia (?) 62
Imnurile imperiale de la Medinet Habu 64
Noua lume orientală şi fericirea regăsită a Egiptului 68
Slujirea zeilor 73
Zeii care au salvat Egiptul 73
Bogăţia templelor 76
Preoţii 80

Curtea lui Ramses al III-lea 82
Dificultăţile şi comploturile de la sfîrşitul domniei 88
F. DE LA RAMSES AL IV-LEA LA RAMSES AL XI-LEA. LENTA DECĂDERE 91
Succesiunea ramesizilor 91
Domnii lipsite de glorie 94
Personalităţi politice şi religioase 99
Jefuirea mormintelor regale 108
Străinii în Egipt 109
Sfîrşitul ramesizilor şi instaurarea unei teocraţii în Egipt 110

Partea a doua

FARAONII IMPERIALI. CARACTERISTICI ŞI OPERĂ

CAPITOLUL I

Regele-erou. Mitologia suveranului ramesid

A. PORTRETUL EROULUI 115
Însuşirile regelui 116
Frumuseţea 116
Bărbăţia şi puterea 117
Cunoaşterea şi inteligenţa 117
Înţelepciunea şi raţiunea 118
Vigilenţa şi eficacitatea 119
Prestigiul şi gloria 120
Regele protector 120
Bunul păstor 121
Zidul de aramă 121
Pavăza ţării 123
Apărătorul eroic 124
Povestea unei „statui miraculoase" 125
Regele-erou şi universul 126
Zoomorfismul 127
Forme cosmice 130
Eroul şi zeii 131
B. LUPTELE 134
Armele 135
Armele fizice 135
Armele morale 136
Armele mitice 137
Bătălia 138
Lupta 138
Înfrîngerea duşmanilor 141
Soarta învinşilor 143
Victoria 144
C. IMAGINI DE PACE 146

CAPITOLUL II

Regele constructor

A. CASELE ZEILOR 150
Teba, oraşul fervent 150

Karnak 150
Luxor 158
Vechea regiune memfită şi alte monumente din Egipt 160
Ramesizii în Nubia şi Sudan 161

B. „PALATELE DE MILIOANE DE ANI" 176
Cel mai original: templul-cenotaf al lui Seti I de la Abydos 176
Cel mai maiestuos dintre „palate": Rameseum-ul 184
Cel mai mare dintre „palate: Medinet-Habu 186

C. VALEA REGILOR 187

CAPITOLUL III

ÎN UMBRA REGELUI. LITERATURA ŞI ARTA

A. LITERATURA 190
Imnurile 191
Imnuri dedicate zeilor 191
Imnuri dedicate regilor 198
Imnuri adresate oraşelor 200
Legendele divine 202
Re şi Isis 202
Nimicirea oamenilor 204
Vaca cerească şi noul univers 206
Basmele şi romanele 208
Un basm miraculos. Cele trei ursite ale prinţului 208
Un basm moral. Adevărul şi Minciuna 210
Un basm mitic. Întîmplările celor doi fraţi Anup şi Bata 211
Poezia de dragoste 213
Dragostea şi natura 214
Desfătările inimii 215
Jocurile sfielii şi ale dorinţei 218

B. ARTA 219
Artele plastice 219
Artele grafice 222

Concluzie 224

Note 226

Bibliografie 235

Indice 241
A. Zeii 241
B. Regi şi regine ale Egiptului 244
C. Prinţi de sînge regal şi demnitari egipteni 246
D. Oraşe, aşezări şi monumente din Egipt.... 249
E. Lumea din afara Egiptului: state, popoare, oraşe, aşezări, monumente, suverani, demnitari 251
F. Notabilia 255
G. Texte traduse şi comentate 257

REDACTOR : GHEORGHE BALA
TEHNOREDACTOR : DOINA ELENA PODARU

BUN DE TIPAR : AUGUST 1987.
APĂRUT : 1987. COLI DE TIPAR : 11.

Tiparul executat sub comanda
nr. 308 la
Întreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu nr. 89-97
Bucureşti,
Republica Socialistă România

Biblioteca de artă

455

Arte și civilizații

civilizația egiptului antic

Claire Lalouette se numără printre specialiștii care au contribuit la lărgirea considerabilă a perspectivei din care au fost valorificate în ultimele decenii arta și civilizația veche egipteană, în sensul că acestea nu mai sînt cercetate în sine, ca realități independente, ci în strînsă corelare cu factorii economici, sociali și istorici care le-au determinat.
Sub semnul acestei noi orientări au stat activitatea didactică desfășurată la Sorbona și numeroasele lucrări publicate de autoare pînă acum, dintre care amintim, pentru amploarea și originalitatea lor, **Arta egipteană** (1981), **Literatura egipteană** (1982) și **Civilizația Egiptului antic** (1985).
Volumul de față este o reconstituire „veridică" a secolelor XIII și XII dinaintea erei noastre, cunoscute în istorie și ca perioada regilor ramesizi, cînd civilizația materială și spirituală a lumii egiptene au atins punctul lor cel mai înalt de dezvoltare.

Vol. I și II. Lei 27